

Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi

Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ*

Öz: Mehmed Kemâleddin Efendi Osmanlı Devleti'nin Ma' mürretü'l-azîz/El' azîz'deki son, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk müftüsü olup dört asırlık bir ilmi geleneğe mensup Harputlu Efendigil sülâlesinin dinî eserler kaleme alan son âlimidir. Uzun yıllar müderrislik de yapan Kemâleddin Harputî Efendi dinî, ahlâkî ve tasavvufî eserler yanında şiirler ve edebî yazılar da yazmıştır. El' azîz müftüsüyken bir ihbâr neticesinde hilâfetin kaldırılmasına, şapka takmak başta olmak üzere inkılaplara ve "hükûmet-i milliyye"ye karşı olduğu gerekçesiyle Şark İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış ve Samsun'a sürgün edilmiştir. Bu kararlar birlikte müftülükten azledilen, İmam-Hatip Mektebi'ndeki Edebiyat Muallimliği vazifesine de son verilen Kemâleddin Efendi geriye kalan ömrünü münzevî bir şekilde tamamlamıştır. Bu makalede onun hayatı, müftülük yılları, Şark İstiklâl Mahkemesi safhası, sürgün dönemi, âilesi, çocukları ve eserleri etraflıca incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harput, El'azîz, Kemâleddin Harputî, Şark İstiklâl Mahkemesi, medrese, müderrislik, müftülük.

Mudarris-Mufti Mehmed Kemaeddin, from the Harput Scholarship

Abstract: Mehmed Kemaeddin who is the latest mufti of Ottoman Empire in Elazığ and the first mufti of Turkish Republic at the same time is the last wiseman that wrote up religious books as a member of Harput Family line, a family of four century-long tradition of knowledge. Apart from being a teacher for a very long time he wrote lots of religious, ethical and sufistic books besides poetry and literary writings. While he was mufti of Elazığ he had been judged by the Istiklal Court and exiled to Samsun as a result of a complain. After this event, he had been dismissed from the duty of being mufti and the Literature Teacher in İmam-Hatip Schools, and thus, had to remain his life in a reclusive way. In this article his life, his years as a mufti, Istiklal Court (The Eastern Courts of Independence) matter, exile period, his children and his books are studied closely.

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Bu makalenin bir yılı aşan hazırlık ve yazım aşamalarında şehirler dolaşmam, devlet kurumlarına ve özel müesseselere defalarca mürâcaat edip müsbet neticeler almak için hayli çaba harcamam gerekti. Bu sebeple okuyucuların affına sığınarak makalenin sağlıklı bir şekilde neticelenmesinde katkıları bulunan herkese teşekkürlerimi sunmak isterim. Bilhassa, Diyanet İşleri Başkanlığı makamına, konuyla bizzat ilgilenerek DİB Arşivi'ndeki özel belgelere ulaşmamı sağlayan değerli Dekanımız Prof. Dr. Ali Köse Hocama, Efendigil âilesinin yazmalarından istifade etmem hususunda büyük kolaylıklar sağlayarak kıymetli desteklerini esirgemeyen Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İsmail Hakkı Ünal ve Prof. Dr. Mehmet Akkuş Hocalarıma, Diyanet İşleri eski Başkanlarından muhterem Prof. Dr. Süleyman Ateş Hocama, Elazığ'ın manevî büyüklerinden Abdullah Nâzırlı ve Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendilere, Kemâleddin Efendi'nin torunlarından Türkiye kamuoyunun yakından tanıdığı kıymetli bilim kadını Prof. Dr. M. Canan Efendigil Karatay'a ve sayın Talat Turhan Beyefendi'ye, Talat Bey'in kızı Feza Turhan Tosun Hanımefendi'ye, Kemâleddin Efendi'nin oğlu Abdülhamid Efendi'nin torunlarından Meral Kurulay Hanımefendi'ye, muhterem hocalarım Prof. Dr. Mustafa Uzun ve Prof. Dr. Ahmet Turan Arslan'a, kıymetli meslektaşlarım Yrd. Doç. Dr. Kenan Özçelik ve Abdullah Uğur Bey'e, İstanbul Müftülüğü Eğitim Uzmanı Dr. Ayhan Işık'a, Yrd. Doç. Dr. Yavuz Haykır'a, kardeşlerim Yahya Karataş ve İbrahim Karataş'a, Elazığ İl Nüfus Müdürlüğü kısım şeflerinden sayın Yümnü Tek Bey'e sonsuz şükranlarımı arz ederim.

Keyword: Harput, El'aziz, madrasah, mudarris, mufti, Kemâleddin Harputi, The Eastern Courts of Independence.

Giriş

Artuklu ve Osmanlı dönemlerinde büyük ehemmiyeti hâiz şehirler arasındayken bugün Elazığ'ın bir mahallesi hâline dönüşen Harput yüzyıllar boyunca kıymetli devlet adamları, âlimler, veliler, şâirler yetiştirmiştir. Kemâleddin Efendi'nin de fertlerinden biri olduğu Harputlu İmamzâde/ Müftügil/ Efendigil sülâlesi m. XVI. asırdan itibaren âlimleriyle şöhrat bulmuş, ilim neşri hususunda gösterdiği cehd ü gayretle nâmı bugünlere gelmiş bir ocaktır. Mehmed Kemâleddin Efendi bu "hânedân-ı ilm" in hem dinî eser veren hem de edebî kimliği olan son âlim ferdidir. Bu ulemâ silsilesini şöyle sıralayabiliriz: Hoca Es'ad Efendi (v. 1134/1722) → İmamzâde Ahmed Efendi (v. 1170/1757) → Müftü Mehmed Saîd Efendi (v. 1210/1804) → Müftü Hacı Ahmed Nazîf Efendi (v. 1261/1845) → Müftü Hacı Ömer Na'imî Efendi (v. 1299/1882) → Hacı Müderris Abdülhamid Efendi (v. 1320/1902) → Müderris Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi.¹ Bu makalede Kemâleddin Efendi'nin hayatı ve eserleri kaynakların imkân verdiği ölçüde teferruatlı bir biçimde ele alınacaktır.²

1) Doğumu-Âilesi-Yetişme Devresi

Kemâleddin Efendi, 15 Ramazân 1283/ 21 Ocak 1867'de Harput'ta, Ağa Mahallesi, Hacı Hamîd Efendi Sokağındaki 56 kapı numaralı konakta doğdu. Dedesi "Kasîde-i Bürde Şârihi" olarak nâm salmış Harput müftüsü müderris Hacı Ömer Naimî Efendi, babası şöhrati Harput'u aşmış bir hâfız, müderris ve mutasavvıf olan Hacı Abdülhamid Hamdî Efendi, annesi Mü'mine Hanım'dır. Kemâleddin Efendi evin en küçük çocuğudur. Babası Abdülhamid Hamdî Efendi onun doğumuyla ilgili şu satırları yazmıştır:

"1283 hicrî yılı mâh-ı Ramazân-ı şerîfinin on beşinci gecesini leyle-i isneyn ki, peder-i büzürkvâr -sellemehullâhu Te'âlâ- ile Der-'aliyye'ye [İstanbul] def'a-i sâniye olarak gidilüp³ avdet olunduktan kırk beş gün sonra mahdûmum Mehmed Kemâleddin bi-lutfihi Te'âlâ zîb-i mehd-i vücûd oldu. Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak, âlim-i âmil, fâzıl-ı kâmil ve zühd ü takvâ ile âreste ve salâh u felâh ile pîrâste eyleyüp bârrü'l-vâlideyn ve ilm ü amelde sâlisü'l-Kemâleyn

1 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası, terceme-i hâl varakaları; *Mecmua-i Fetâvâ*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 37019, vr. 130^b. Bu zevât hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, İstanbul 1959, II, 146-168.

2 Bu konuda derli toplu bilgi veren ilk kaynak Kemâleddin Efendi'yle baba dostu olan İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'dır (*Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul 1988, II, 853-855). İkinci kaynak ise Kemâleddin Efendi'nin talebesi ve oğlu Ömer Naimî Efendi'nin arkadaşı İshak Sunguroğlu'dur (*Harput Yollarında*, II, 169-175). Merhum Sunguroğlu'nun aktardığı bilgiler İbnülemin Bey'e göre daha teferruatlıdır. Kemâleddin Efendi ile ilgili yapılan neşriyatın neredeyse tamamının (kitap bölümleri, ansiklopedi maddeleri, makalelerden bölümler, yazılı-sözlü bildiriler, internet sitelerindeki kayıtlar vs.) İbnülemin ve Sunguroğlu'nun kaydettiği bilgilerin ya olduğu gibi tekrarından ya bunların sadeleştirilerek aktarılmasından yahut özetinden ibaret olması, geriye kalanların büyük bir kısmının da maalesef yanlış ve kaynağı belirsiz malumât ihtivâ etmesi sebebiyle çalışmamızda bunlara yer vermedik. Bu neşriyat arasında Ahmet Turan Arslan'ın tebliği ("Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Sempozyum Tebliğleri*, Elazığ 1999, II, 77-102) ile Günerkan Aydoğmuş'un kaydettiği bazı bilgileri (*Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ 1998, s. 57-59) Kemâleddin Efendi'nin biyografisine katkı sağladığı için istisnâ kabul etmemiz gerekir.

3 Abdülhamid Efendi'nin bu tarih kaydı başka bir yazmada da mevcuttur. Orada "gidilüp" kelimesi "gidüp" şeklinde bk. *Mecmua*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, vr. 147^a.

eyleye! Bicâhi seyyidi'l-mürselîn sallallâhu Te'âlâ aleyhi ve selleme ve alâ âlihi ecma'in, âmîn.
Târîh li-vâlidihî'l-fakîr:

Çok şükr ola ihsânına ey Bârî-i enfâs⁴
Sen beytimizi beyt-i ulûm-ı şeref eyle

Verdin bana fazlınla Muhammed Kemâl'i
Lutfınla anı peyrev-i seyr-i selef eyle

Bu bir çıkıcak fazl ile târîhi de Hamdî
Yâ Rabbi Kemâl'i bana ni' me'l-halef eyle.

یا رب کمالی بکا نعم الخلف ایله (1284-1= 1283)”

۱۲۸۳ ماه رمضان شریف اولدو ایتمیشیم
کیم در علمیه بیاضه ثانیه اولدو بدین کور سلمه الله تعالی ایله کیدوب
عورت اولدو قدره شکره صکره محمد کمال الدین بلطفه تعالی
نسیب مهرد و جور اولدی صنفینا من مطلق عالم و عامل و فاضل و کامل
وزهد و تقوی ایله آراسته و صلاح و فلاح ایله برآسته ایلمیشیم بار
الوالدین و علم و علهه قالت الکاتبه ایله بحمد سید المرسلین صلغ الله
علیه وسلم و علی آل اجمعی آمین تاریخ لوالده و الفقیه
جو قشکر اولدو احسانکه ای بانی انفا
س بیتمیزی بیت علوم و شرف ایله
ویرال کجا فضلک محمد کمالی
لطیفک آن بیرو سیر سلف ایله
بویر جیفق من فضلک تاریخ دی محمدی
یا شکر کمالی کجا نعم الخلف ایله

Mecmûa, AÜİF Kütüphanesi, nr. 36143 (vr.nr. yok).

4 Diğer yazmada "ihsânına" kelimesi yok (Mecmûa, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, vr. 147°).

Yukarıdaki satır ve mısralardan anlaşıldığına göre Abdülhamid Efendi oğlunun doğumuna çok sevinmiş, onun ilmiyle âmil bir âlim, zâhid, müttaki, sâlih, ebeveynine hürmetkâr, eslâfın yolunu takip eden bir mü'min olmasını arzulamış, ilimleri ve yaptıkları iyi işlerle meşhur olmuş iki Kemâl'in üçüncüsü olması için duâ etmiştir. Bu iki meşhur Kemâl'in kimler olduğunu kesin olarak bilemesek de birinin Hanefî fakihî, tefsir, hadis ve kelâm âlimi İbnü'l-hümâm Kemâleddin Mehmed es-Sivasî el-İskenderî (v. 861/1457), diğeri ise Abdülhamid Efendi'nin çağdaşı sûfî müellif Harirîzâde Mehmed Kemâleddin Efendi (v. 1299/1882) olduğunu söyleyebiliriz. XVII. asrın önde gelen âlimlerinden Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed Efendi de (v. 1030/1621) bu ihtimâller arasında sayılabilir.

Kemâleddin Efendi'nin Mehmed Saîd Mansûr isminde bir ağabeyi,⁵ Nâfia (d. 2 Şevvâl 1268/ 20 Temmuz 1852), Tâhire (d. 20 Cemâziye'l-evvel 1271/ 8 Şubat 1855) ve Ayşe (d. Rebîü'l-evvel 1279/ Eylül 1862) isimlerinde ablaları vardır.⁶

Kemâleddin Efendi ilk tahsilini Harput'ta konaklarının karşısında, Ağa Câmîi bitişiğinde bulunan Cevheriyye Medresesi'nde yapmış, 1294/1877'de on bir yaşındayken babasının Kâmil Paşa Medresesi'ndeki ders halkasına dâhil olmuştur.⁷ Abdülhamid Efendi oğlunun burada eğitime başlamasına şu beyitle tarih düşürmüştür:

- 5 Harput'ta "Deli Hacı" olarak anılan Mehmed Saîd Mansûr Efendi 25 Rebîü'l-âhir 1274/13 Aralık 1857'de dünyaya gelmiştir (Doğum kaydı için bk. *Mecmûa*, AÜF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 147). Eğitimini tamamladıktan sonra Sâre Hatun Medresesi müderris ve vâizliğine atanmış, yaptığı tesirli vaazlarla büyük şöhret kazanmıştır. Hattâ mebus olduğu 1913-1918 seçim devresinde Sadrazam Talat Paşa'nın isteği ile Meclis-i Mebûsân kürsüsünde bile vaaz vermiştir. Âlim, fâzil, zekî, natîk bir zât olan Saîd Efendi 28 Rebîü'l-âhir 1345/ 4 Kasım 1926'da Harput'ta vefât etmiştir. O sıralar Samsun'da sürgünde bulunan Kemâleddin Efendi ağabeyinin vefâtına bir tarih manzûmesi yazmış, bu manzûme merhum Sunguroğlu'nun kaydına göre Saîd Efendi'nin mezartaşına hakkedilmiştir. Ancak yaptığımız incelemede söz konusu şiirin yazılı olduğunu zannettiğimiz ayak kısmındaki şahidenin mezardan koptuğunu ve yazısının tamamen silinmiş olduğunu gördük. (Saîd Efendi hakkında daha teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 163-168.)
- 6 *Mecmûa*, AÜF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr.nr. yok. Kemâleddin Efendi'nin ablalarından ikisi babalarının sağlığında vefât etmişlerdir. Hamdi Efendi aynı varağa bu çocuklarının vefât tarihlerini de kaydetmiştir. Ancak "Tüvüffiyet rahimehallâhu Te'âlâ.." şeklinde başlayan her iki vefât kaydında da maalesef isim yoktur. Kemâleddin Efendi de 1311'de vefât eden ablası için "Bir âh ile cevher gibi târihini yazdım/ Lâyık idi ki hemşiremiz cennete gitdi" beytini tarih olarak düşürmüştür (*Mecmûa*, AÜF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149).
- 7 Osmanlı'nın son sadrazamlarından Yusuf Kâmil Paşa (v. 1293/1876) Harput'ta bulunan yıkık bir medresenin yeniden yapılması için Sadâret'e gönderilen resmî yazıyı ilgili Bakanlıklara (Evkâf ve Mâliye) havâle etse de çeşitli bahanelerle işin akım kalacağını düşünerek bizzat kendisi medresenin yapımını üstlenmiş ve Harput'ta kendi ismine izâfetle "çok güzel, bol ziyâli ve sihhî bir medrese" (Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 20) inşâ ettirmiş, muntazam bir kütüphane de meydana getirerek medresenin başına İbnülemin'in ifadeleriyle "Türklüğün medâr-ı iftihârı olan büyük âlimlerden" Abdülhamid Hamdi Efendi'yi atamıştır. Abdülhamid Hamdi Efendi'nin vefâtından sonra müderrislik ve mütevellî vazifesini "allâme-i müşârünileyhin mahdum-ı sânisî üdebâ-yı fuzalâdan Kemâleddin Efendi" üstlenmiş, "babasının isrini takip, medrese ve kütüphanenin maddî ve manevî ma'mûriyetini idâme" ettirmiştir (İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kâmilü'l-kemâl*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Blm., nr. 3341, vr. 126a; a.mlf., *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, I, 245). Yusuf Kâmil Paşa hususî kütüphanesini Harput'taki medreseye bağışladığını vasiyet etmesine rağmen vefât sonrası Paşa'nın kethüdâsı "Bu kadar kitabın Harput'a kadar gönderilmesi dünyanın parasına mütevakıftır. Şimdi hâl müsâdid değildir." diyerek buna mâni olmuştur. (İbnülemin, "binlerce cilt nefis ve nâdir kitabı ihtivâ eden" bu kütüphanenin âkıbeti hakkında malumâtı bulunmadığını beyan etmektedir [daha teferruatlı bilgiler için bk. İbnülemin, *Kâmilü'l-kemâl*, 124^b-127^a]). Tevhid-i Tedrisât Kanunu (1342/1924) sonrası yayımlanan genelgele ile medreselerin kapatılması kararı alınca bu medrese de kapanmış, 1926'da da Muhâsebe-i Husûsiye (İl Özel İdare-i) tarafından satılmış ve yıktırılmıştır (İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 854).

Söyledim târîh-i tâmmun Hamdiyâ kıldım du'â

Sehl ola Rabbim Kemâleddîn'e tahsîl-i funûn

سهل اوله ربم كمال الدينه تحصيل فنون=1294⁸(1877)

Kemâleddin Efendi medrese eğitimi esnâsında sarf, nahiv, belâğat, me'ânî, kavâid-i Fârisiyye, a'mâl-i erba'a (dört işlem), mantık, hüsn-i hat, arûz gibi âlî (âlet) ilimleri yanında kıraat, usûl-ı fıkıh, usûl-ı hadis, ilmihâl, akâid, kelâm, tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, kısas-ı enbiyâ gibi 'âlî ilimler tahsil etmiştir. Öğrenim sürecinde sarfa dâir *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*, *Merâh*,⁹ nahve dâir *Avâmil*, *İzhâr*, *Kâfiye* ve *Molla Câmi* okumuş,¹⁰ yine *İmtihânü'l-ezkiyâ*,¹¹ *Dede Cöngü*,¹² *Muğni'l-lebîb*¹³ *Mutavvel* ve *Miftâhu'l-ulûm*,¹⁴ *İsâğucî*,¹⁵ gibi âlet ilim-

8 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 147.

9 *Emsile*: "Nasara" fiilinin çekimleri ve bunların Türkçe izahını ihtivâ eden müellifi bilinmeyen bir eserdir. *Emsile* Osmanlı medreselerinde Arapça derslerinde ilk okutulan ve ezberletilen eserdir. *Binâ*: Tam adı *Binâü'l-ef'âl* olan bu kitap fiil kalıplarından bahsetmektedir. Öğrencilere *Emsile*'den sonra müellifi bilinmeyen bu eser okutuldu. *Maksûd*: Fiillerin vezinlerinden ve kalıplarından bahseden bu eserin de müellifi meçhuldür. Öğrenciler Arapça derslerinde *Emsile* ve *Binâ*'dan sonra bu eseri okuyup ezberlemeye geçterlerdi. *İzzî*: İzzeddin ez-Zencânî'nin (v. 655/1257'den sonra) yazdığı *el-İzzî fi't-Tasrif* adlı sarf (kelime bilgisi) ilminden bahseden bu eser medreselerde okutulan kitapların dördüncüsünü oluştururdu. *Merâh*: Ahmed b. Ali b. Mes'ûd'un (v. 700/1300 civarı) tam adı *Merâhu'l-ervâh* olan bu eser geniş muhtevâli bir sarf kitabıdır. Osmanlı medrese kültüründe "sarf cümlesi" olarak tanımlanan bu beş eserde talebeye basitten mürekkebe doğru sarf ilmi öğretilmekteydi. Medrese talebeleri arasında bu eserler şu tekerleme ile anılırdı: *Emsile* evlek evlek/ *Binâ* ballı börek/ *Maksûd* karış kuruş/ *İzzî*'de kırıldı kırış/ Kıçın varsa *Merâh*'a giriş." (bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 13; İsmail Durmuş, "el-Emsile", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 166-167.)

10 *Avâmil*: Abdülkâhir el-Cürcânî (v. 474/1081) asıl adı *el-Avâmilü'l-mie* olan bu eserinde Arapçada terki ve kelimelerin i'râbına tesir eden 100 âmilî birer örnek ile ele almıştır. Birgivi'nin de (Takıyyüddin Mehmed, v. 981/1573) aynı adlı eseri medreselerde Cürcânî'ninkine birlikte okutulduğundan Cürcânî'nin eserine *el-Avâmilü'l-atik*, Birgivi'ninkine *el-Avâmilü'l-cedîd* denilmiştir (İsmail Durmuş, "el-Avâmilü'l-mie", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 106-107). *İzhâr*: Birgivi'nin tam ismi *İzhârü'l-esrâr* olan bu eseri *Avâmil*'in mufassal şerhi mâhiyetindedir. (Geniş bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "İzhârü'l-esrâr", *DİA*, Ankara 2001, XXIII, 506-507.) *Kâfiye*: Osmanlı medreselerinin nahivle ilgili en önemli eserlerinden biri olan *el-Kâfiye* Cemâlüddin İbnü'l-Hâcib (v. 646/1249) tarafından kaleme alınmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bk. Hulusi Kılıç, "el-Kâfiye", *DİA*, Ankara 2001, XXIII, 153-154.) *Molla Câmi*: Çok yönlü bir âlim ve sûfi olan Abdurrahmân Câmi'nin (v. 898/1492) İbn Hâcib'in *Kâfiye*'sine yazdığı *el-Fevâidü'z-ziyâiyye* adlı şerhtir. Ancak eser medreselerde şârihine izâfeten *Molla Câmi* diye meşhur olmuştur. "Nahiv cümlesi" yahut "nahiv mecmûası" olarak nitelendirilen bu dört eser sarf kitaplarıyla birlikte medreselerde sırasıyla okutulur, ezberletilirdi.

11 Birgivi'nin nahve dâir Arapça eseridir. İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'sinin Kâdi Beyzâvî tarafından yapılan *Lübbü'l-elbâb fi ilmi'l-i'râb* adlı muhtasarının şerhidir. (Emrullah Yüksel, "Birgivi", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 193.) Medreselerde umûmiyetle *Molla Câmi*'den sonra okutulurdu.

12 Zencânî'nin yukarıda bahsettiğimiz *el-İzzî* adlı sarf ilmine dâir eserine Teftâzânî'nin yaptığı şerhe Dede Cöngü (Kemâlüddin İbrâhim b. Başı, v. 975/1567) tarafından yazılan hâşiyedir. Eserin asıl adı *Hâşiye alâ Şerhi'l-İzzî fi't-tasrif li't-Teftâzânî* olup medrese talebe ve ulemâsı arasında *Dede Cöngü* şeklinde adlandırılmıştır. (Teferruathı bilgi için bk. Ahmet Akgündüz, "Dede Cöngü", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 76-77.)

13 İbn Hişâm en-Nahvî'nin (v. 761/1360) tam adı *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-e'ârib* olan ve nahvin bütün konularını ihtivâ eden mufassal eseridir. (Teferruathı bilgi için bk. M. Reşit Özbalkıç, "Muğni'l-lebîb", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 384-386.)

14 *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*: Sa'deddin Teftâzânî'nin (v. 792/1390) Hatib Kazvinî'nin (v. 739/1338) *Telhisü'l-miftâh*'ına yaptığı şerhtir. *Telhisü'l-miftâh* ise Ebû Yakub Sekkâki'ye âit (v. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* adlı kitabının belâğata dâir üçüncü bölümünün muhtasarıdır. *Miftâhu'l-ulûm*: Sekkâki'nin sarf, nahiv ve belâğat olmak üzere üç bölümünden oluşan meşhur kitabıdır. Medreselerde talebelerin seviyesine göre her üç eser de sırasıyla okutulurdu. Seyyid Şerif Cürcânî'nin (v. 816/1413) *Hâşiye ale'l-Mutavvel*'i de hocanın isteğine göre okutulan kitaplardandı.

15 Furfürîyûs (Porphyrios)'un (v. 304) Aristo'nun *Kategoriler* adlı mantık kitabının anlaşılmasını sağlamak amacıyla yazdığı *Eisagoge* adlı eserinin İslâm kültür dünyasında meşhur olmuş adıdır. (Geniş bilgi için bk. Abdülkuddûs Bingöl, "İsâğucî", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 488-489.)

leriyle ilgili eserlerle birlikte *Hâşiyetü't-tecrîd*,¹⁶ *Şerhu'l-mevâkîf*,¹⁷ *Tavâli' ü'l-envâr*,¹⁸ *Nesefti*,¹⁹ *Tenkîh*, *Tavzîh*²⁰, *Telvîh*,²¹ *Hidâye*,²² *Dürr-i Yetîm*,²³ *Kâdî Beyzâvî*,²⁴ *Keşşâf*,²⁵ *Buhârî*,²⁶ *Kâdî İyâz/ Şifâ-ı Şerîf*,²⁷ *Şemâil-i Şerîf*,²⁸ *İbn Melek*,²⁹ *Mesâbih/ Mişkât*,³⁰ *Halebî/ Mültekâ*,³¹ *Halebî/*

- 16 Nâsîrüddîn-i Tûsî'nin (v. 672/1274) *Tecrîdü'l-kelâm (Tecrîdü'l-i'tikâd)* adlı eserine Şemseddin el-İsfehânî'nin (v. 746/1345) yaptığı şerhin (*Şerhu'l-kadîm*) Seyyid Şerîf Cürcânî tarafından yazılan hâşiyesidir. Cürcânî'nin *Hâşiyeye-i Tecdîd*'i o kadar meşhur olmuştu ki Osmanlı'da bu eserin okutulduğu kademeyle *Hâşiyeye-i Tecdîd* Medreseleri denmekteydi. (bk. Mustafa Ergün, "Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları", *Afyonkarahisar Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 [Afyon 1996], s. 24).
- 17 Kelâm âlimi Ebü'l-fazl Adudüddin İcî (v. 756/1355) tarafından yazılan *el-Mevâkîf fi ilmi'l-kelâm* adlı eserin Seyyid Şerîf Cürcânî tarafından yapılan hacimli şerhi olup *Şerh-i Adudîyye* adıyla da tanınmıştır.
- 18 Kâdî Beyzâvî'nin (v. 685/1286) tam adı *Tavâli' ü'l-envâr min metâli' il-enzâr* olan kelâma dâir eserdir. Bu eserin Şemseddin el-İsfehânî tarafından yapılan şerhine Seyyid Şerîf Cürcânî'nin yazdığı *Hâşiyeye alâ Metâli' il-enzâr şerhi Tavâli' il-envâr* adlı eser de medreselerin temel kitapları arasında yer almıştır. (bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Tavâli' ü'l-envâr", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 180-181; Sadrettin Gümüş, "Cürcânî, Seyyid Şerîf", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 134-136.)
- 19 *Akâid-i Nesefti*: İmam Mâtürîdî'nin talebesi olan Ömer b. Muhammed en-Neseftî'nin (v. 537/1142) akâide dâir eserdir. Bu eserin yanısıra buna Teftâzânî'nin yazdığı şerh de medreselerin ders kitapları arasında yer almaktaydı. (Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Nesefti, Necmeddin", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 571-573.)
- 20 *Tenkîhu'l-usûl*: Sadruşşeria'nın (v. 747/1346) yazdığı Hanefî fıkıh usûlüne dâir eserdir. Sadruşşeria daha sonra bu eserini *et-Tavzîh fi halli gâvâmizi't-Tenkîh* adıyla şerhetmiştir. Her iki eser de medreselerde asırlarca okutulmuş, üzerine bir çok şerh, hâşiyeye, talik yazılmış klasiklerdendir. (Geniş bilgi için bk. Şükrü Özen, "Tenkihu'l-usul", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 454-458.)
- 21 Sadruşşeria'nın *Tenkîhu'l-usûl*'üne Teftâzânî'nin yazdığı tam adı *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh* olan hâşiyedir.
- 22 Burhâneddin el-Merğînânî'nin (v. 593/1197) Hanefî fıkıhına dâir meşhur eseridir. *Hidâye*, Osmanlı medreselerinin temel kitaplarından olması yanında kadı ve müftülerin de mürâcaat kitabıydı. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 19; Cengiz Kallek, "el-Hidâye", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 471-473.)
- 23 Tam adı *ed-Dürrü'l-yetim fi ilmi't-tecvîd* olan eser, Birgivî'nin tecvide dâir risâlesidir.
- 24 Nâsîrüddin Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî (v. 685/1286) müfessir, kelâmcı ve fakihdir. Onun *Envârü't-Tenzil ve esrârü't-tevîl* adlı tefsiri, sahasının en meşhur eserlerindedir. Ellili Dâhil ve Sahn-ı Semân tarzı üst seviye medreselerin temel kitaplarından olan ve müfessirin adıyla anılan bu eser de Kemâleddin Efendi'nin gerek talebeliğinde gerekse hocalığında okuduğu, mürâcaat ettiği ana kaynaklarından olmuştur.
- 25 Zemaşşerî'nin (v. 538/1144) dirâyet metoduyla yazdığı tefsiridir. Tam adı *el-Keşşâf an hakâiki gâvâmizi't-Tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-tevîl* olan eser birçok yönüyle çok beğenilmiş ve ulemânın temel kaynakları arasında yer almıştır. Kemâleddin Efendi bu eseri de ilk gençlik döneminden itibaren okumuş, eserlerinde bu tefsirden hem istifâde etmiş hem de buradaki bazı görüşlerden dolayı Zemaşşerî'yi eleştirmiştir. (Eser hakkında teferruatlı bilgi için bk. Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 329-330.)
- 26 Buhârî'nin (v. 256/870) *el-Câmi' u's-sahih* adlı meşhur hadis kitabı bütün İslâm dünyasında olduğu gibi elbette medreselerin de temel eserleri arasında yer almakta ve Buhârî'nin adıyla anılmaktaydı.
- 27 Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) *eş-Şifâ fi ta'rîfi şerefi'l-Mustafâ* adını verdiği Hz. Peygamber sevgisine dâir eseri zaman içerisinde büyük ilgi görmüş, *Kâdî İyâz ve Şifâ-i Şerîf* adlarıyla medreselerin ana kaynakları arasında yer almıştır. (Geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifâ", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 134-138.)
- 28 Tirmizî'nin (v. 279/892) tam adı *eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye* olan ve Peygamberimizin şemâili hakkında bilgi veren bu eseri medreselerde *Şemâil-i Şerîf* adıyla okutuluyordu. (bk. M. Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-nebeviyye", *DİA*, İstanbul 2010, 500-501.)
- 29 *İbn Melek*: Feriştöğlü lakabıyla da tanınan Hanefî fıkıh âlimi İbn Melek'in (Tireli İzzeddin Abdullatif er-Rûmî, v. 821/1418'den sonra) Radıyüddin es-Sâgânî'nin (v. 615/1253) *Meşâriku'l-envârü'n-nebeviyye min shâhi'l-ahbâr il-Mustafaviyye* adlı hadis kitabına yazdığı şerh olup eserin asıl adı *Mebâriku'l-ezhâr fi şerhi Meşâriku'l-envâr*'dir. Eser *Buhârî ve Müslim*'den derlenen 2250 civarı hadisi ve bunların kısa açıklamaları ile bunlardan çıkarılan fikhî hükümleri ihtivâ etmektedir. (Mustafa Baktır, "İbn Melek", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 175-176.)
- 30 *Mesâbihu's-sünne*: Ebü Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Begâvî'nin (v. 516/1122) 4179 sahih ve hasen hadisleri bir araya getirdiği eseridir. Bu eseri Hatib et-Tebrizî *Mişkâtü'l-mesâbih* adıyla yeniden tertip etmiştir. Her iki eser de medreselerin temel hadis kitaplarındandır. (İbrahim Hatiboğlu, "Mesâbihu's-sünne", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 258-260.)
- 31 Osmanlı ulemâsından İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (v. 956/1549) Hanefî fıkıhını anlattığı *Mülteka'l-ebhur* medreselerde okutulmasının yanında kadı ve müftülerin de mürâcaat kaynaklarındandı. (Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-ebhur", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 549-552.)

Siyer,³² *Ferâizü's-sirâciyye*,³³ *Dürrü'l-muhtâr*,³⁴ *Şerh-i Muhammediyye*³⁵ gibi temel İslâm ilimlerine dâir kaynakları okumuştur. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'ne bağışlanan yazmalar arasında³⁶ Kemâleddin Efendi'nin talebeliğinde okuduğu, müderrislik ve müftülük dönemlerinde ise mürâcaat ettiği bu kaynaklar mevcut olup bunların bir kısmında derkenâr olarak onun, babasının ve dedesinin notlarına rastlanmaktadır.

Çok kuvvetli bir hâfızaya sahip olan Kemâleddin Efendi, eğitimi esnâsında dinî-edebe bir çok manzûme de ezberlemiştir. Teftâzânî'nin belâğate dâir eseri olan *Mutavvel*'indeki yüzlerce beyti, İmam Bûsîrî'nin (v. 695/1296) *Kasidetü'l-bürde* ile *Kasidetü'l-mudariyye fi's-salâti alâ hayri'l-beriyye*'sini, Osmanlı âlimlerinden Hızır Bey'in (v. 863/1459) *Kaside-i Nüniyye*'sini, Ali b. Osmân el-Ûşî'nin (v. 575/1179) *Yekülü'l-'abd* ve *Bed'ü'l-emâli* olarak da bilinen Mâtürîdî

32 Ebü'l-ferec Nürüddin Ali Halebî'nin (v. 1044/1635) *es-Siretü'l-Halebiyye: İnsânü'l-'uyun fi sîreti'l-emîni'l-me'mûn* isimli Peygamber Efendimiz'in hayatını anlatan eseri *Halebî* veya *Siyer-i Halebî* diye meşhur olmuştur. (Cevat İzgi, "Halebî, Nürüddin", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 232-233.)

33 Hanefî fıkıh âlimlerinden Muhammed es-Secâvendî'nin (v. 596/1200) miras hukukuna dâir eseridir. Eserle ilgili onlarca şerh, muhtasar ve tercüme bulunmaktadır. Eser bazı müellifler tarafından manzûme hâline getirilmiştir. (Daha geniş bilgi için bk. Ferhat Koca, "Ferâizü's-sirâciyye", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 367-368.)

34 Hanefî fıkıh âlimi Haskefî ed-Dımeşkî'nin (v. 1088/1677) Abdullah et-Timurtaşî'nin (v. 1004/1595) *Tenvîri'l-ebşâr* adlı eserine yazdığı şerhtir. Bu şerhe XIX. asır âlimlerinden İbn Âbidin de (Muhammed Emin b. Ömer, v. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr* adını verdiği beş ciltlik bir hâşiye yazmıştır. Hanefî fıkımın esaslarını izah eden her iki eser de medreselerin temel kaynaklarındandır. (Teferruatlı bilgi için bk. Ahmet Özel, "Haskefî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 387-388; a.mlf., "İbn Âbidin", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 292-293.)

35 İsmâil Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) Yazıcızâde Mehmed Efendi'nin (v. 855/1451) *Muhammediyye*'sine yaptığı şerh olan eser *Ferâhu'r-rûh* olarak da bilinir.

36 Kâmil Paşa Medresesi 1926'da yıkıldıktan sonra (yk.bk. 7. dipnot), Medrese'nin ilmi vârisi olan Kemâleddin Efendi zengin kitap koleksiyonunu konağında şahsî kitaplarıyla birlikte muhâfaza etmiştir. Kemâleddin Efendi'nin vefâtından sonra bu eserler oğlu Ömer Naîmî Efendi'de kalmıştır. Gerek medreseden intikâl eden, gerekse büyük babalarından itibaren silsile silsile Ömer Naîmî Efendi'ye kadar ulaşan 900'e yakın yazma, 3000 kadar da matbu kitap onun da vefâtından sonra 17.07.1972'de Kemâleddin Efendi'nin kızı Râşide Hanım ve torunlarının muvafakatı ile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne bağışlanmıştır. Efendigil âilesi bu kitapları önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne bağışlamak istemişlerdir. Ancak Beyazıt Devlet Kütüphanesi yetkilileri kitapları özenle tek tek sayması ve tasnif etmesi karşılığında alabileceklerini söylemişler, âilenin böyle bir imkânı olmadığından Ankara Milli Kütüphaneye mürâcaat edilmiş, onlar da aynısını söyleyince âile Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne başvurmuştur. İlahiyat Dekanlığı "Siz bağışlayın yeter. Biz onları sayar, tasnif ederiz." deyince, kitaplar 1972'de oraya bağışlanmıştır. (Canan Karatay'la yaptığımız görüşmeden. 05.06.2015.) Bu kitaplar kurulan bir komisyon tarafından incelenmiş ve kitaplara "Efendigil Âilesi Bağışı 1972" yazılı mühür vurulmuştur. Ancak bu eserler kütüphanede özel bir koleksiyon şeklinde muhâfaza edilmek yerine diğer eserlerin arasına genel tasnife göre dağıtıldığı için Efendigil âilesine âit bir kitabı tespit edilemek ancak kitapları tek tek inceleyip "Efendigil" mührünü bulma neticesinde mümkün olabilmektedir. Bu da Efendigil Koleksiyonu'ndan istifâdeyi hayli zorlaştırmaktadır.

TDV İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'ndeki (İSAM, İstanbul) araştırmalarımız sırasında rastladığımız *Siyelkûti 'ale'l-Celâl* (Demirbaş Nr. 022512, GNL. 297.4 İCİ.A) adlı Arapça risâlenin (İstanbul 1271) ilk sayfasında yer alan "Min kütübî'l-fakîr ilâ rahmeti Rabbihî'l-kadir el-Hâc 'Ömer en-Na'îmî el-Müftî bi-Harput sâbkan" kaydı ve mührü, eserin ilk ve son sayfalarındaki "Harputlu Efendigil Âilesi Bağışı 1972" kaşesi ve yine son sayfadaki "Mübâdele: AÜ İlahiyat Fakültesi, 11 Ağustos 1993" şeklindeki bilgi notu Efendigil Koleksiyonu'nun maalesef AÜ İlahiyat Fakültesi bünyesinde bütünüyle muhâfaza edilemediği, muhtemelen kütüphanenin genel koleksiyonunda mevcut olduğu için mükerrer duruma düşen Efendigil eserlerinin başka yerlere verildiğini göstermektedir. Girişimlerimize rağmen bu eserleri ve gönderildiği yerleri tespit etmemiz resmî kurumlarda her adımda karşımıza çıkan mevzuât sebebiyle şimdilik mümkün olamamıştır.

Netice itibarıyla AÜ İlahiyat Fakültesi Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Mehmet Akkuş Hocamızın himâyelerinde AÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde hâlihazırda mevcut olan Efendigil Âilesi'nin kitaplarını yeniden tespit, tertip ve muhtevâlarını belirleme çalışmalarımız devam etmektedir. Zaman alacak bu çalışmamızı bitirdiğimizde elde ettiğimiz bilgileri kitap olarak yayımlamayı düşünüyoruz.

akadini anlatan *Emâlî Kasidesi*'ni ezberlemiştir. Kemâleddin Efendi'nin ezberlediği manzum metinler bunlarla sınırlı değildir. Hanefî fakihlerden İbn Vehbân'ın (Ebû Muhammed Eminüddin, v. 768/1366) *el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye* adlı 1040 beyitlik fıkıh kitabı da Kemâleddin Efendi'nin ezberledikleri arasındadır.³⁷ Sunguroğlu onun *Mizânü'l-adl* adlı bir edebî eseri de ezberlediğini kaydeder.³⁸ Kemâleddin Efendi babasından Kur'ân-ı Kerim'in güzel ve çeşitli vecihlerde okunmasıyla ilgili ilmü'l-edâ, vücûh-ı kırâat-i seb'â ve aşere talim etmiş; bu sırada meşhur kırâat âlimi Ebû Muhammed Şâtıbî'nin (v. 590/1194) *Kasîde-i Lâmiyye*, *Hırzu'l-emânî ve vehû't-tehâni*'si ile İbnü'l-Cezerî'nin (v. 833/1429) manzum *Tayyibetü'n-neşr fi'l-kırâati'l-aşr* adlı eserlerini de ezberlemiştir.

Kemâleddin Efendi yukarıda saydığımız bazı eserleri okumaya başladığı tarihi not etmiştir. *Dürri'l-muhtâr*'la ilgili kaydı şöyledir: “Bin üç yüz üç senesinin Rebiü'l-âhirin on dördüncü Çehârşenbe günü *Dürri'l-muhtâr*'a bed' ü mübâşeret eyledik. Hak Te'âlâ peder efendinin vücûduna 'âfiyet verip bizleri 'âlim ve 'âmil ve ikmâline muvaffak eyleye. Âmîn. 14 Rebiü'l-âhir [1]303/ 8 Kânûn-ı Sâni [1]301 [20 Ocak 1886].”³⁹ Bu kaydın yanındaki notta ise aynı yılın Cemâziye'l-evvelinin 20'sinde de [18 Şubat 1886] mantık kitabı olan *Tasavvurât*'a başladıklarını ifade etmektedir. *Mutavvel*'i okumaya başladığı yılı da aşağıdaki iki tarih manzûmesi ile kaydetmiştir. Birinci manzûmede Kemâleddin Efendi'nin babasına karşı duyduğu derin hürmeti yansıttığı beyitler özellikle dikkate değerdir:

“*Mutavvel*'e bed' ü mübâşeret olundukda 'âcizâne söylediğim târihtir:

Lutf u ihsânını Hak kıldı mezîd
Vâcib oldu bana şükr ü tahmîd

Vâlid-i mâcid hem üstâdım
Anda cem' oldu bütün hulk-ı hamîd

Kerr-i ezmân ile mümkün mü ola
Asl-ı dîne bu gibi rûkn-i meşîd

Dâniş ü fazlda mânendi 'adım
Gelemez ka'bına hem İbn 'Amîd

37 İshak Sunguroğlu'nun “Manzume-i Vehabbin” dediği eser bu olsa gerektir (bk. *Harput Yollarında*, II, 170). *el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye*'nin Efendigel Yazmaları arasında bulunan nüshası 42 varaktır (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmaları, nr. 35916).

38 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 170. Yaptığımız araştırmalarda Sunguroğlu'nun “meşhur” kaydıyla zikrettiği bu isimde manzum bir eserin varlığına ve medreselerde okutulduğuna dâir bilgiye ulaşamadık. Kataloglarda iki zâtın *Mizânü'l-adl* adıyla eser yazdıkları kayıtlıdır. Bunlardan biri Amasyalı Hoca Abdülkerim Efendi'nin (v. 1303/1886) 1275/1859'da kaleme aldığı *Mizânü'l-adl fi'l-mantık* adlı mantık risâlesidir ve 1276/1860'da İstanbul'da basılmıştır. Diğeri Harputlu âlim Hacı İbrahim Lebîb Efendi'nin (v. 1320/1902) 1303/1886'da Ma'mûretü'l-azîz'de basılan *Mizânü'l-adl* adlı matematik risâlesidir.

39 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 156.

*Bana başlatdı Mutavvel-i Telhîs
Bezî-i himmet ile bu sâl-ı cedîd*

*Dü cihânda ola şâd ü mesrûr
Olmaya kaddi nevâ'ible hamîd*

*Sâyesinde nice a' vâm u duhûr
Zindegânî ederim yâ Rab ümîd*

*Dedi cevher gibi târîh **Kemâl**
Ola itmâmî da bâ fazl-ı Mecîd*

اوله إتمامی ده با فضل مجید (1305 [1888])

Dîger:

*Lehu'l-hamd lutf-ı Hak'la Şerh-i Telhîs
Olundu bed' olsun tîzce ikmâl*

***Kemâl** târîh-i cevher ferdi geldi*

Mutavvel'e başladım hatm ola bu sâl

مطوله باشله دم ختم اوله بو سال (1305 [1888])⁴⁰

Kitap okuma kayıtlarına son örnek olarak *Hidâye*'yi verebiliriz. Abdülhamid Hamdi Efendi'nin aralarında Kemâleddin Efendi'nin arkadaşlarının da bulunduğu icâzetli ulemâya okutmaya başladığı bu eseri vefâtından sonra Kemâleddin Efendi h. 1320 Ramazân'ında (Aralık 1902) "Faslün fi Kıyâmi Ramazân" kısmından başlayarak okutmaya devam etmiş ve 43 ayda, 25 Rebîü'l-âhir 1324'te (18 Haziran 1906) ikmâle muvaffak olmuştur.⁴¹

Ahmet Turan Arslan hocamızın merhum Orhan Karmış Hoca'dan naklettiğine göre yıllarca hatimle terâvih kıldırın Hacı Abdülhamid Efendi 1307 Ramazân'ında (1890 Nisan-Mayıs) ihtiyarlığı sebebiyle hatimle namaz kıldıramayacağını anlayınca Kemâleddin Efendi'den namazı kıldırması için bir hâfız efendiyi bulmasını ister. Kemâleddin Efendi etrafa haber salmasına, sorup soruşturmasına rağmen kimseyi bulamayınca bu işi kendisi üstlenir ve her gün bir cüz ezberleyerek o akşamın terâvihini o cüzle kıldırır, bu sûretle bir ay içerisinde Kur'an'ın tamamını ezberleyerek hâfız olur.⁴² Kemâleddin Efendi bu yıldan itibaren kırk yıl fâsılasız bir şekilde Harput Ağa Câmii'nde hatimle terâvih kıldırmıştır.⁴³ Terâvih hatimle kılınmasına rağ-

40 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 148.

41 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 171.

42 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigel Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Sempozyum Tebliğleri*, II, 87. Günerkan Aydoğmuş bu hâdisenin Kemâleddin Efendi on yaşındayken gerçekleştiğini kaydetmektedir (bk. *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 57).

43 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 170.

men Kemâleddin Efendi'nin arkasında saf tutmak isteyen cemaatin câmiyi hıncahınc doldurduğuna dâir bilgi dikkat çekicidir.⁴⁴

Kâmil Paşa Medresesi'nde bir yandan tahsiline devam ederken bir yandan da geleneğe uyarak alt sınıflardaki talebeyi okutan Kemâleddin Efendi 6 Şa'bân 1312/ 2 Şubat 1895'te yirmi sekiz yaşındayken babası Abdülhamid Efendi'den "ilmü'l-edâ"dan tek başına, bir hafta sonra da (12 Şa'bân 1312/ 8 Şubat 1895) diğer ilimlerden on beş arkadaşıyla birlikte Sâre Hatun Câmi'i'nde yapılan Harput ve civarında bulunan vilâyet ve kazâlardaki âlimlerin, devlet erkânının, şehrin eşrafının da iştirâk ettiği mutantan bir merâsimle icâzet-i ilmiyye almıştır.⁴⁵ Bu merâsimde "silsile-i şerif"⁴⁶ devrin meşhur âlimlerinden İbrâhim Lebîb Efendi (Uzun Hoca) okumuştur.⁴⁷

Kaynaklarda Kemâleddin Efendi'nin devrin şöhretli âlimlerinden olan muhaddis Şeyh Muhammed Bedreddin el-Hasenî ed-Dımaşkî'den (v. 1850-1935) ilm-i hadis icâzeti aldığı belirtilmektedir. Allâme Muhammed Bedreddin'in Harput'a geldiğine dâir bir bilgi bulunmadığına göre⁴⁸ Kemâleddin Efendi tahsilini ikmâl için Şam'a gitmiş olmalıdır.

2) Memuriyet Hayatı-Müderrişliği

Abdülhamid Efendi "mahdûmu ve vâris-i ulûmu"⁴⁹ Kemâleddin Efendi'ye icâzet verdikten sonra ihtiyarlığı ve hastalığı sebebiyle Kâmil Paşa Medresesi'nde talebeye yalnızca tefsir, hadis, fıkıh gibi 'âli ilimleri okutmuş, Arapça, Farsça, mantık, münâzara gibi bütün âlet ilimlerinin tedrisâtını ise Kemâleddin Efendi'ye devretmiştir. Böylece Kemâleddin Efendi babasının vefât ettiği h. 1320/ m. 1902'ye kadar, sekiz yıla yakın aşağıda bahsedeceğimiz diğer medreselerdeki resmî hocalığı yanında bu medresedeki vazifesini de devam ettirmiştir. Babasının vefâtı ile de i'lâm-ı şer'î ve fermân-ı pâdişâhî ile Kâmil Paşa Medresesi'ne asâleten tâyin edilmiştir.⁵⁰

Kemâleddin Efendi'nin r. 1315/ m. 1900'de 34 yaşındayken Ma'mûretü'l-azîz⁵¹ Mekteb-i

44 bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, 275. Kemâleddin Efendi'nin Ağa Câmi'i'nde teravih kıldırıldığı Ramazânların ikinci namazı sonlarında da ağabeyi Hacı Mehmed Saîd Efendi vaaz vermiş (*a.g.e.*, I, 298).

45 İcâzetler için bk. DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi dosyası.

46 Hz. Peygamber'le başlayıp Hz. Ali ile devam eden, Ebû Hanîfe, İmâm Gazzâlî, Fahreddin Râzî, Celâleddin Devvânî ve daha birçok zevâtтан sonra Kemâleddin Efendi'nin dedelerine kadar gelen ve icâzeti veren baba Abdülhamid Efendi ile nihâyete eren ulemâ silsiledir. Kemâleddin Efendi'nin Diyânet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki husûsi dosyasında bulunan icâzetlerini ayrı bir çalışmada ele almayı düşünüyoruz.

47 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 34.

48 Hayatı hakkında teferruatlı bilgi için bk. Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-asr el-allâmetü'z-zâhid es-seyyidü'ş-şerîf Muhammed Bedrüddîn el-Hasenî*, Dımaşk 1986; Muhammed Riyâd el-Mâlih, *Âlimü'l-ümme ve zâhidü'l-asr el-allâmetü'l-muhaddisü'l-ekber Bedrüddîn el-Hasenî*, Dımaşk 1977.

49 İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1988, I, 533.

50 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 171. Kemâleddin Efendi'nin aşağıda neşrettiğimiz hizmet cetvelinde Kâmil Paşa Medresesi'ndeki resmî vazifesi yer almamaktadır.

51 1867'ye kadar Harput olarak anılan şehir, 1830'lardan itibaren eteklerindeki Mezra denilen ovaya doğru yayılmış, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışının (1862) beşinci yılında onun ismine izâfeten Ma'mûretü'l-azîz olarak adlandırılmıştır. Resmî olarak bu isim kullanılmışsa da halk ibareyi kısaltarak El'azîz demeyi tercih etmiş ve XIX. asrın sonlarından 1937'ye kadar şehir devlet ricâli tarafından da bu isimle anılmıştır.

Rüşdiye-i Askeriyye'ye Arapça hocası olarak vekâleten atanmasıyla hayatının kayıtlara geçen resmî memuriyet devresi başlamıştır. 1316/1900'de aynı mektebin kavâid hocalığına, 1318/1902'de Arapça hocalığına terfian getirilmiştir. Aynı yıl Kâmil Paşa Medresesi'ne asâleten tayin edilmiş, 1324/1908'de dört ay El'aziz merkez kadılığına vekâlet etmiştir. 1325/1909'da Ma'mûretü'l-aziz Mekteb-i Sultânî'sinde Arapça hocası olmuş, aynı yıl yaklaşık bir ay İstî'nâf Mahkemesi reisliğine vekâlet etmiş, sonra aynı mahkemenin âzâlılığına tayin edilmiş, yine bu yıl Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyye'de Arapça hocalığına devam etmiştir. 1326/1910'da Mekteb-i Sultânî'de, 1327/1911'de Rüşdiye-i Askeriyye'de Arapça hocalıkları yapmış, 1330-1331/1914-1915'te Numûne Mektebî'nde Kırâat, Elif Bâ ve Arapça hocalıklarında bulunmuştur. Ulaştığımız bir arşiv belgesindeki kayıta Kemâleddin Efendi'nin o yıllarda serbest avukatlık da yaptığı ifade edilmektedir.⁵² O ayrıca muhtelif komisyonlara ve meclislere üye olmuş ve bunların bir kısmının başkanlığını yürütmüştür.

17 Rebîü'l-âhir 1334/ 9 Şubat 1331/ 22 Şubat 1916'da aşağıda tafsilatlı bir şekilde görüleceği üzere önce vekâleten çok kısa bir müddet sonra da asâleten Ma'mûretü'l-aziz merkez müftüsü olmuştur. Aynı yıl Harput Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin kısm-ı âlisine (sahn) müderris olarak da atanmış,⁵³ burada Tefsir, Hadis, Usûl-ı Fıkıh, Belâğat derslerini okutmuştur.⁵⁴ 1342/1924'te yürürlüğe konulan Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu gereğince bütün Dârü'l-hilâfe medreseleri ile birlikte Harput Dârü'l-hilâfe'sinin de hazırlık kısmı ilgâ edilmiş,

1937'de Atatürk'ün şehri ziyareti esnasında El'aziz'in Elazığ'a çevrilmesi uygun görülmüş, 18.12.1937'de Bakanlar Kurulu kararıyla bu isim değişikliği tescillenmiş, bilâhare söyleniş kolaylığı sebebiyle Elazığ olarak değiştirilmiştir. Makalemizde şehrin isimlerini kullanırken belgeleri, alıntıları ve aktardığımız bu kronolojiyi esas aldık.

52 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13.

53 10 Zilka'de 1332/29 Eylül 1914'te Islâh-ı Medâris Nizâmnamesi ile önce İstanbul'daki medreseler Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye adıyla birleştirilmiş, sonra bu uygulama peyderpey taşrada da gerçekleştirilmiştir. Buna binâen Harput'ta 1333/1915'te kurulan Dârü'l-hilâfe Medresesi diğer Dârü'l-hilâfe'ler gibi üç sene ihzârî (hazırlık), üç sene ibtidâ-i hâric (tâli kısm-ı evvel), üç sene de ibtidâ-i dâhil (tâli kısm-ı sânî) olmak üzere dokuz yıllıktı (Aslında kuruluş nizâmnamesine göre bu medreseler her bir kısmı dörder yıl sürecekti üç dönemden ibaretti. Ancak 1335/1917'de Musa Kâzım Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında bu devreler üçer yıla indirildi). Dokuzuncu sınıfı bitirenler ise iki yıllık sahn (kısm-ı âli) bölümüne devam ederlerdi. Öğrenciler sahn'dan sonra da öğrenimlerine devam etmek isterlerse imtihâna alınırlar, başarılı oldukları takdirde İstanbul'daki Süleymâniye Medresesi'ne (Medresetü'l-mütehassısîn) gelirler ve üç yıllık müfredâta tâbi olurlardı. Buna göre, ibtidâ-i hâric kısmını bitirenler köy câmilerinde imam-hatip, köy okullarında muallim; ibtidâ-i dâhili bitirenler şehir câmilerinde imam-hatip, ibtidâi ve numûne mekteplerinin ulûm-ı dîniyye dersleri muallimi ve hâfız-ı kütüp; sahnı bitirenler Meşihat, Evkâf ve müftülüklerde memur, ibtidâ-i dâhil ve hâric medreselerinde idâreci, muallim, müderris, tabur imamı ve bunlara muâdil işlerle memur olurlardı. Süleymâniye'den mezun olanlar ise müftü, kürsü şeyhi, Dârü'l-hilâfe medreselerinde müderris, idâreci, sefâret ve alay imamı yahut dengi görevlere memur olarak atanırlardı. (Daha teferruatlı bilgi için bk. *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Müderrisin Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnamesi*, İstanbul 1338, 3-5, 7, 33-36. maddeler [s. 19, 28-29]; Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 [İstanbul 1978], s. 3, 12; Zeki Salih Zengin, "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIII/2 [Ankara 2002], s. 281; a.m.f., "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV/1 [Ankara 2003], s. 192-193; Mübahat S. Kütükoğlu, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 507. Ayrıca bk. Ünal Taşkın vd., *Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ 2010, s. 69.)

54 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 172.

diğer kısımları ise İmam-Hatip Mektebi'ne dönüştürülmüştür.⁵⁵ Bu dönüşümle birlikte Harput İmam-Hatip Mektebi'nde dersler ve müfredât değiştirilmiş, hoca sayısı da yarıya düşürülmüştür. Kemâleddin Efendi bu mektepte de 21 Kasım 1925'ten azledildiği 7 Eylül 1926'ya kadar Edebiyat muallimliği yapmıştır. Diyânet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki hizmet cetvelinden anlaşıldığına göre Kemâleddin Efendi müftülük vazifesi ile muallimlik ve müderrisliği azledildiği güne kadar birlikte yürütmüştür.⁵⁶

Kemâleddin Efendi 30 lira olan son müftülük maaşını 1 Kasım 1926'da almıştır. Aşağıda teferruatlı bir şekilde ele alınacağı üzere Kemâleddin Efendi Şark İstiklâl Mahkemesi'nce suçlu bulunup Samsun'a sürgüne mahkûm edilince Diyânet İşleri Başkanlığı onu müftülüğten azletmiştir. Bunun üzerine Kemâleddin Efendi 20 Eylül 1926'da Başkanlığa Samsun'dan bir dilekçe yazarak Memuriyet Kanunu'nun 49. maddesine istinâden en az 6 ay hapis cezasına çarptırılanların memurluktan ihraç edilebileceklerini, kendisinin ise belli bir süre ile (Örfî İdâre sona erinceye kadar) Samsun'da ikâmete mecbur kılındığını; binâenaleyh memurluktan atılmamasını ve maaşının kısmen de olsa kendisine verilmesini istirham etmiştir. Ancak onun bu istirhâmnamesi dikkate alınmamıştır.

Kemâleddin Efendi sürgünden dönünce ilgili mercilere mürâcaat ederek 20 Şubat 1928'de, 62 yaşındayken emekliye ayrılmıştır. Emekliliği için esas alınan hizmet süresi 31 sene 7 ay 28 gündür. Bu süre göz önünde bulundurulduğunda üst derece emekli aylığı alması gerekirken herhangi bir sebep belirtilmeksizin düşük kademe ile emekliliğe sevk edilerek kendisine yalnızca 9 lira 96 kuruş emekli aylığı bağlanmıştır. Kayıtlara göre Kemâleddin Efendi ilk emeklilik maaşını 10 Mayıs 1928'de almıştır.

Kemâleddin Efendi'nin torunu Talat Turhan Bey'in bize anlattıklarına göre Efendigil âilesinin maaş dışında da birtakım gelirleri ve tahsisâtı bulunmaktaydı. Kemâleddin Efendi'nin ağa kızı olan ilk eşi Mutia Hanım'ın köyü (Hanköyü) her yıl mahsûlün yarısını Efendigil konağına gönderirlerdi. Mollaköy ve Hoş Köyü'nde de bu âileye âit araziler vardı. Harput'a 2 km. kadar uzaklıktaki Buzluk civarında içinde başta ceviz ve dut olmak üzere çeşit çeşit meyve ağaçlarının da bulunduğu 30 dönümlük bağ vardı. Ayrıca Kâmil Paşa Medresesi'ne ve Ağa Câmî'ne bağlı akarlar da bu âileye gelirdi, hattâ bu "evkâf-ı müsmire" vesilesiyle Kemâleddin Efendi devrin şartlarına göre iyi bir hayat sürmüştür.⁵⁷ Bu akarlardan gelenler Câmî ve Medrese'ye de harcanırdı.

Kemâleddin Efendi'nin memuriyetlerini ve aldığı maaşları gösteren ayrıntılı hizmet cetveli şöyledir:⁵⁸

55 Zeki Salih Zengin, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dini Araştırmalar*, V/13 (Ankara 2002), s. 85. Harput Dârü'l-hilâfesi ve İmam-Hatip Mektebi'nin âkıbeti için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 78-79.

56 Kemâleddin Efendi'nin memuriyetleri ile ilgili faydalandığımız ana kaynak onun Diyânet İşleri Başkanlığı'nda bulunan husûsi dosyasıdır. Ancak dosya tasnif edilmediği için gömlek ve belge numaraları bulunmamaktadır. Ayrıca bk. *1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Sâlnâme-i Ma' müretü'l-aziz*, [Ma' müretü'l-aziz] Vilâyet Matbaası, ty., s. 62; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 172.

57 bk. BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13.

58 Orijinal nüsha için bk. EK I.

Diyânet İşleri Reisliği Sicil Kalemine Mahsûs Hizmet Cedvelidir											
Memurun İsim ve Şöhreti		Tevellüd Târihi			Hizmet-i Dev- lete Duhûlü Târihi			Son Memuriyeti		İstid'â Târihi	
Sâbık El'aziz Müftisi Kemâleddin Efendi		1283 [1867]			1 Kânûn-ı Sâni 315 [13 Ocak 1900]			Müftilik		---	
'An	İlâ	Müddet-i Me'mûriyeti			Müddet-i Ma'zûliyeti			Ünvân-ı Me'mûriyeti	Ma'âş-ı Şehrisir' [Kuruş]	Mülâhazât	
		Sene	Ay	Gün	Sene	Ay	Gün				
1 Kânûn-ı Sâni 315 [13 Ocak 1900]	Gâye-i Mayıs 316** [13 Haziran 1900]	-	5	-	-	-	-	[Ma'mûretü'l- aziz] Askerî Rüşdiyesi Arabî Mu'allimliği Vekâleti	240	-	
1 Haziran 316 [14 Haziran 1900]	Gâye-i Ağustos 318 [13 Eylül 1902]	2	3	-	-	-	-	Askerî Rüş- diyesi Kavâid Mu'allimliği	760	320 [kuruş] Kavâid Mu'allimliği	
1 Eylül 318 [14 Eylül 1902]	15 Teşrin-i Sâni 324 [28 Kasım 1908]	6	2	15	-	-	-	Rüşdiye-i As- keriyye Arabî Mu'allimliği	750	-	
16 Teşrin-i Sâni 324 [29 Kasım 1908]	22 Mart 325 [4 Nisan 1909]	-	4	7	-	-	-	Kadı Vekâleti	1750	1000 [kuruş] Vekâlet	
23 Mart 325 [5 Nisan 1909]	26 Mart 325 [8 Nisan 1909]	-	-	-	-	-	4	-	-	-	
27 Mart 325 [9 Nisan 1909]	22 Nisan 325 [5 Mayıs 1909]	-	-	26	-	-	-	Arabî Mu'allimliği- İstinâf Reis Vekâleti	1350	750 [kuruş] Mu'allimlik	
23 Nisan 325 [6 Mayıs 1909]	2 Haziran 325 [15 Haziran 1909]	-	1	10	-	-	-	Arabî Mu'allimliği- A'zâlık	1750	750 [kuruş] Mu'allimlik	
3 Haziran 325 [16 Haziran 1909]	28 Eylül 326 [11 Ekim 1910]	1	3	6	-	-	-	Arabî Mu'allimliği- A'zâlık	1150	750 [kuruş] Mu'allimlik	
29 Eylül 326 [12 Ekim 1910]	9 Teşrin-i Evvel 326 [22 Ekim 1910]	-	-	-	-	-	11	-	-	-	
10 Teşrin-i Evvel 326 [23 Ekim 1910]	4 Mart 327 [17 Mart 1911]	-	4	25	-	-	-	Arabî Mu'allimliği- Sultânî Mu'allimliği Vekâleti	1800	750 [kuruş] Mu'allimlik	
5 Mart 327 [18 Mart 1911]	1 Teşrin-i Evvel 328 [14 Ekim 1912]	1	6	27	-	-	-	Rüşdiye-i As- keriyye Arabî Mu'allimliği	750	-	
2 Teşrin-i Evvel 328 [15 Ekim 1912]	Gâye-i Ağustos 330 [13 Eylül 1914]	-	-	-	1	10	29	-	-	-	
1 Eylül 330 [14 Eylül 1914]	Gâye-i Mart 331 [13 Nisan 1915]	-	7	-	-	-	-	Numûne Mektebi Kırâat ve Elif Bâ Mu'allimliği	500	-	
1 Nisan 331 [14 Nisan 1915]	20 Eylül 331 [3 Ekim 1915]	-	-	-	-	5	20	-	-	-	

21 Eylül 331 [4 Ekim 1915]	7 Şubat 331 [20 Şubat 1916]	-	4	17	-	-	-	Numûne Mek- tebi Arabî Mu'allimliği Vekâleti	460	-
8 Şubat 331 [21 Şubat 1916]	8 Şubat 331 [21 Şubat 1916]	-	-	1	-	-	-	Harpur Med- resesi Arabî Mu'allimliği	400	-
9 Şubat 331 [22 Şubat 1916]	Gâye-i Mart 334 [31 Mart 1918]	3	1	22	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	1200	400 [kuruş] Mu'allimlik
1 Nisan 334 [1 Nisan 1918]	Gâye-i Haziran 334 [30 Haziran 1918]	-	3	-	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	1400	-
1 Temmuz 334 [1 Temmuz 1918]	Gâye-i Eylül 336 [30 Eylül 1920]	2	3	-	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	2400	-
1 Teşrin-i Evvel 336 [1 Ekim 1920]	Gâye-i Ağustos 341 [31 Ağustos 1925]	4	11	-	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	2640	640 [kuruş] Mu'allimlik
1 Eylül 341 [1 Eylül 1925]	21 Teşrin-i Sâni 341 [21 Kasım 1925]	-	2	20	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	2640	640 [kuruş]
21 Teşrin-i Sâni 341 [21 Kasım 1925]	1 Eylül 926	-	9	11	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	4200	1200 [ku- ruş] İmâm ve Hatîb Mektebi Edebiyat Mu'allimliği
1 Eylül 926***	7 Eylül 926	-	-	6	-	-	-	El'azîz Müftülüğü- Mu'allimlik	3000	Azl edilmiş- dir. 11 Sene-i Mâli 926
8 Eylül	[20] Şubat 928 İnfisâli [Tekâüdü]	19	68	213	1	15	64	-	-	-

Kemâleddin Efendi, Harput Sâre Hatun Câmii'nde vâizlik ve dersiâmlık yapan babasının vefât etmesi üzerine bu vazifeleri üstlenmiş, medresedeki hocalığının yanında burada da uzun yıllar halka va'z u nasihatlarla bulunmuş, belirli günlerde hadis dersleri vermiş, Süyûtî'nin meşhur hadis kitabı *el-Câmi' u's-sağîr*'i okumuş, okutmuştur. Kemâleddin Efendi, bugün AÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Efendîgil Yazmaları arasında bulunan *Câmi' u's-sağîr* nüshasının zahriyesine düştüğü kayıttta Sâre Hatun Câmii'ndeki bu va'z u tadrîsi 25 Muharrem 1333 (13 Aralık 1914)'te tamamlamaya muvaffak olduğunu yazmıştır. Zahriyedeki notlardan bu okumaların tekrarlanarak 1336/ 1918'e kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.⁵⁹ Kemâleddin Efendi'nin câmi dersleri erbâbınca, hikmet dolu vaazları da halk tarafından ilgi ile takip edilmiştir.

Kemâleddin Efendi zaman içerisinde çeşitli pâyeler almıştır. Kendisine önce taşra rûûsluğu, sonra Bursa "ruûs-ı hümayûn"u verilmiş, h. 1312/1895'te iki rütbe atlatılarak (tafra) taltîf edilmiştir. 7 Cemâziye'l-evvel 1319/ 22 Ağustos 1901'de İzmir pâyeliği verilmiş,⁶⁰ 25 Safer 1335/ 21 Aralık 1916'da Mahreç, 28 Zilka'de 1335/ 15 Eylül 1917'de Bilâd-ı Hamse pâyeliklerine yüksel-

* Ma'âş-ı şehri: Aylık maaş.

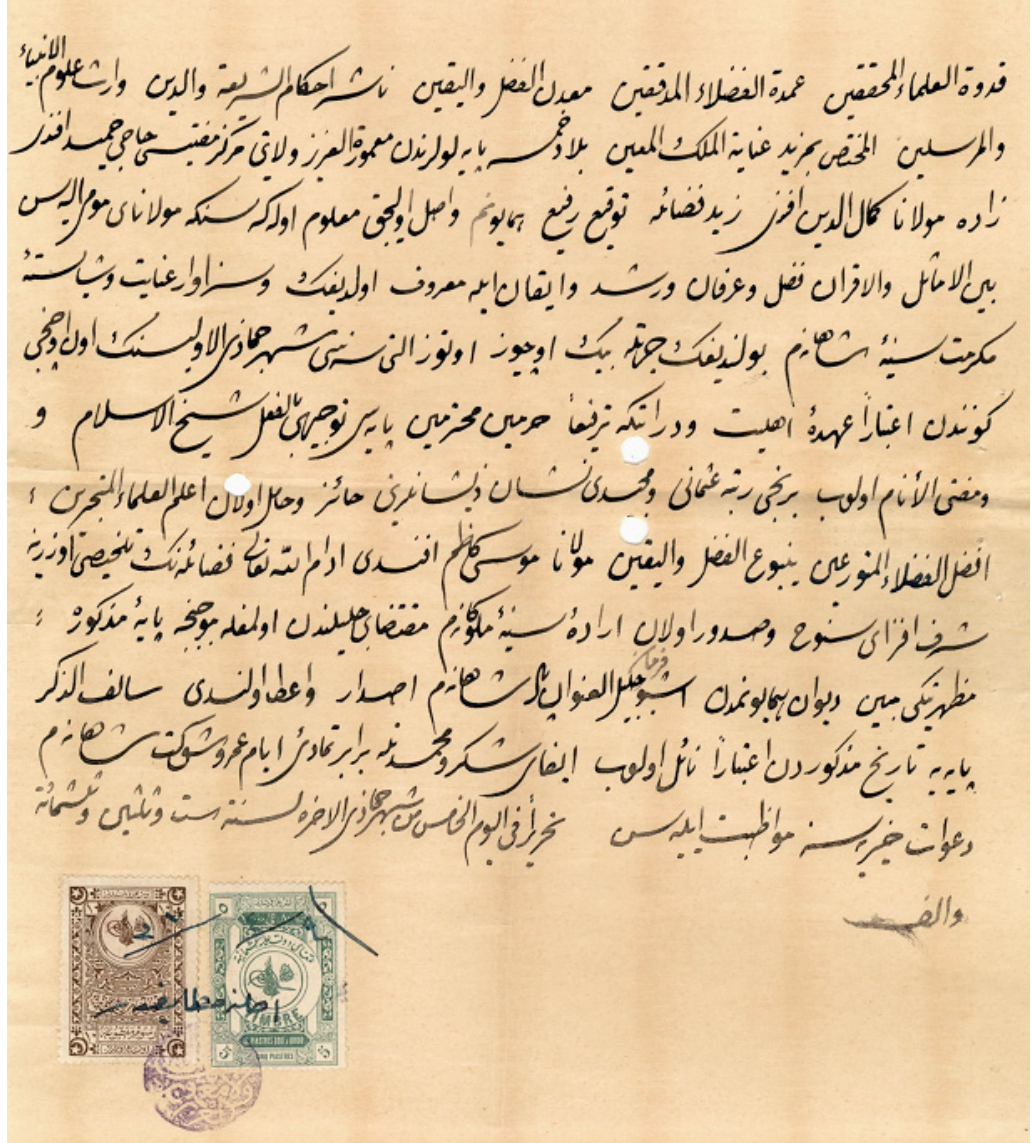
** Gâye: Son. Gâye-i Mayıs: Mayıs sonu.

***Çizelgede 1 Eylül yerine sehven 12 Eylül yazılmıştır.

59 AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36447, vr. 1^a.

60 *İlmiye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire 1334, s. 90.

tilmiştir. Kemâleddin Efendi en son da 13 Cemâziye'l-evvel 1336/ 24 Şubat 1918'de Osmanlı'nın İstanbul'la birlikte en itibarlı ilmiye rütbelerinden olan Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesine lâyık bulunmuştur.⁶¹ Kendisine tevcih kılınan bu son pâye ile ilgili aşağıdaki fermân hem üslûbu, hem muhtevâsı, hem de Kemâleddin Efendi'ye gösterilen hürmet bakımından önemlidir:

61 Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe'den oluşan mevleviyet derecesidir (kadılık/ müderrislik statüsü). Bu dereceler hakkında teferruatlı bilgi için bk. İsmail İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 91-103; M. Zeki Pakalın, "İzmir Pâye-i Mücerredî", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, II, 109; "Haremeyn Pâyesi", *a.g.e.*, I, 746-747; Mehmet İpşirli, "Mahreç", *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 387-388; Fahri Unan, "Mevleviyet", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 467-468.

Kıdvetü'l-ulemâi'l-muhakkikîn umdetü'l-fuzalâi'l-müdakkikîn ma'denü'l-fazli ve'l-yakîn nâşirü ahkâmiş-şerî'ati ve'd-dîn vârisü ulûmi'l-enbiyâi ve'l-mürselîn el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-Meliki'l-Mu'in Bilâd-ı Hamse pâyelülerinden Ma'mûretü'l-azîz vilâyeti Merkez Müftüsü Hacı Hamîd Efendî-zâde Mevlânâ Kemâleddin Efendî zîde fezâilühü tevkî-i refî'-i hümâyûnum vâsıl olıcak ma'lûm ola ki sen ki Mevlânâ-yı mûmâ-ileyhsin, beyne'l-emâsil ve'l-akrân fazl ü irfân ve rüşd ü ikân ile ma'rûf olduğun ve sezâ-vâr-ı inâyet ve şâyeste-i mekremet-i seniyye-i şâhânem bulunduğun cihetle bin üç yüz otuz altı senesi şehr-i cemâziye'l-evvelisinin on üçüncü gününden i'tibâren uhde-i ehliyyet ve dirâyetine terfî'an Haremeyn-i Muhteremeyn pâyesi tevcîhi bi'l-fi'l Şeyhülislâm ve müfti'l-enâm olup birinci rütbe-i Osmânî ve Mecîdî nişân-ı zî-şânlarını hâiz ve hâmil olan a'lemü'l-ulemâi'l-mütebahhirîn, efdalü'l-fudalâi'l-müteverri'in, yebû'u'l-fazli ve'l-yakîn Mevlânâ Mûsâ Kâzım Efendî edâmallâhu Te'âlâ fezâilehûnun telhîsi üzerine şeref-efzâ-yı sünûh ve sudûr olan irâde-i seniyye-i mülûkânem muktezâ-yı celîlinden olmağla mücebince pâye-i mezkûre mazhariyyetini mübeyyin dîvân-ı hümâyûnumdan iş bu fermân-ı celîlü'l-unvân-ı pâdişâhânem isdâr ve i'tâ olundu. Sâlifü'z-zikr pâyeye târîh-i mezkûrdan i'tibâren nâil olup ifâ-yı şükür ve mahmedetle berâber temâdi-i eyyâm-ı ömr ve şevket-i şâhânem da'avât-ı hayriyyesine muvâzabet eylesin. Tahriren fi'l-yevmi'l-hâmis min şehri Cemâziye'l-âhire li-seneti site ve selâsin ve selâse-miete ve elf.

Aslına mutâbıktır. Vilâyet-i Ma'mûretü'l-azîz.⁶²

3) Ma'mûretü'l-azîz'deki Müftülük Meselesi ve Kemâleddin Efendî'nin Müftülüğü

Arşiv belgelerinden anladığımızı göre 1900'lü yılların başından Kemâleddin Efendî'nin müftülüğe atandığı 1916'ya kadar Elazığ'da bir türlü çözülemeyen müftü meselesi vardır. O yıllarda müftülük makamında Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendî (1894-1903),⁶³ Mehmed Fâik Efendî (1903-1908),⁶⁴ yeniden Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendî (1909-1910), kardeşi Beyzâde Hacı Bahâeddin Efendî (1910-1912), tekrar Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendî (1912-1916),⁶⁵ Ömer Fehmî Efendî (1916)⁶⁶ bulunmuşlardır. Müftülükteki azilleri ve yeni atamaları beğenmeyen halk, eşrâf ve a'yân El'azîz'den Dersaadet'e sürekli ihbâr, şikâyet dilekçeleri ve tahkikat talepleri yollamıştır. Bu şikâyetleri ma'zûl müftülerin birbirleri hakkındaki ihbârları ve itirâz dilekçeleri takip etmiştir. Ancak bu talep ve şikâyetler Bâb-ı Âlî ve

62 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendî Dosyası.

63 Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendî (v. 1357/1938) hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 115-120.

64 Fâik Efendî hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 221-229.

65 BOA, HSD.AFT., dosya nr. 5, gömlek nr. 62.

66 Bu görevde vekâleten bulunan Ömer Fehmî Efendî o sıralar asâleten Harput müftüsüdür. *İlmiye Salnâmesi*, s. 250. Hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 420-421.

Dâire-i Meşihat tarafından dikkate alınsa da çoğunlukla neticesiz kalmış, vilâyete “hüsni idâre-i maslahat” etmeleri yönünde telkinlerde bulunulmuştur.⁶⁷

1908’de Fâik Efendi’nin yerine müftü olarak atanan Mehmed Nûri Efendi aynı yıl mebus seçilmiş ve her iki işi aynı anda yürütmüştür. Yapılan itirâzlar neticesinde Kanun-ı Esâsî’nin 74. maddesine binâen iki vazifeden sadece birini yürütebileceği kendisine bildirilmesine rağmen Nûri Efendi başlangıçta her iki vazifeyi birlikte sürdürme hususunda ısrarcı davranmıştır. Ancak şehirde huzursuzluğun artması üzerine önce 5 Şa’bân 1327/ 22 Ağustos 1909’da mebusluktan vazgeçip müftülüğü kabul etmiş, kısa bir müddet sonra ise tekrar Meclis’e devam etme kararı alarak 18 Muharrem 1328/ 30 Ocak 1910’da müftülüğü kardeşi Bahâeddin Efendi’ye bırakmıştır.⁶⁸ Nûri Efendi’nin bu başına buyruk tavırları zaten kendisinden rahatsız olan şehir halkının rahatsızlığını daha da arttırmış, müftülüğe kardeşinin vekâlet etmesinin kanunî olmadığına, şehirde mukim ulemâdan birinin bu makama getirilmesi gerektiğine dâir itirâz ve ihbâr dilekçeleri peşpeşe Bâb-ı Âli ve Meşihat’e gönderilmiştir. Bunlar arasında Meşihat’e gönderilen bir ihbâr mektubu ve bu mektupla ilgili başlatılan tahkikata dâir yazışmalar dikkat çekicidir. “Mahmud Hamdî” isminin/isimlerinin basılı olduğu mühürle “Kulüp nâmına” Meşihat’e gönderilen bu ihbârname muhtevâsı itibariyle merkezde çok ciddiye alınmış, Meşihat, Dâhiliye Nezâreti ve Ma’mûretü’l-aziz Vâliliği arasında birbirini takip eden yazışmalar yapılmıştır. Mahmud Hamdî 22 Kânûn-ı evvel [1]325/ 4 Ocak 1910 tarihli bu telgrafnamede Meşihat’e hitâben özetle şunları söylemektedir: Ma’mûretü’l-aziz mebusu ve müftüsü olan Mehmed Nûri Efendi Kânûn-ı Esâsî’nin iki görevin aynı anda yürütülmeyeceğine dâir maddesi gereği mebusluktan istifâ edip müftülük görevini sürdürmekteyken Meclis-i Mebusân’ın ikinci yasama dönemine katılarak müftülükten zâhiren ayrılmış fakat gerek Meşihat’e gerek devrin Ma’mûretü’l-aziz vâlisi Mehmed Ali Aynî Bey’e (v. 1945) istirhâmlarda bulunarak müftülüğe kardeşi Bahâeddin Efendi’yi vekil bırakmıştır. Halbuki Bahâeddin Efendi şehirde bakkallık yapan son derece câhil bir adamdır. Mehmed Nûri Efendi’nin bu menfaatperestliği ve müsteb’idâne tavrına meydan verilmemesi, “münhal ve mu’attal kalmış olan vilâyet müftülüğü için” âcilen seçime gidilmesi, seçim neticesinde de mahallî ulemâdan “mehâsin-i ahlâk”, “fazilet-i kâmile” ve “liyâkât-ı sahîha” ashâbından bir zâtın vazifeye sür’atle atanması gerekmektedir. Aksi takdirde halk arasında zaten var olan huzursuzluk artacak, büyük ihtilâflar ve kargaşalar çıkacaktır:

67 Bazı örnekler için bk. BOA, BEO, dosya nr. 2367, gömlek nr. 177459; DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 25; DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 65; DH.MKT., dosya nr. 2760, gömlek nr. 86; DH.MUÎ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8; BEO, dosya nr. 2378, gömlek nr. 178310; BEO, dosya nr. 3113, gömlek nr. 233410; DH.MKT., dosya nr. 2676, gömlek nr. 65; DH.MKT., dosya nr. 1287, gömlek nr. 52; DH. MKT., dosya nr. 2657, gömlek nr. 34; BEO, dosya nr. 3573, gömlek nr. 267955; DH. MKT., dosya nr. 1304, gömlek nr. 14.

68 İshak Sunguroğlu, Mehmed Fâik Efendi II. Meşrutiyet’in ilânı esnâsında azledilince müftülüğün Beyzâde Nûri Efendi’ye teklif edildiğini ancak onun bu vazifeyi kabul etmeyip mebusluğu tercih ettiğini yazmaktaysa da (bk. *Harput Yollarında*, II, 116) Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan 12 Safer 1328/ 23 Şubat 1910 tarihli dosyadaki belgeler durumun yukarıda bizim anlattığımız gibi olduğunu ortaya koymaktadır (ayrıca bk. DH. MKT., dosya nr. 1304, gömlek nr. 14; DH.MUÎ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8; Dâire-i Meşihat’ten Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilen 20 Şevvâl 1327/ 22 Teşrin-i Evvel 1325/ 4 Kasım 1909 tarihli belge; M. Nûri Efendi’nin “Dâhiliye Nâzırı Tal’at Beyefendi Hazretleri’ne” hitâben yazdığı 19 Teşrin-i Evvel 1325/ 1 Kasım 1909 tarihli telgraf metni).

dan hâk-i pâ-yı semûhilerine arz ve ifâ-yı muktezâsını istirhâm ederek vâli vekîlinin tasdik-i asâletine sa'y eylesesini de mezkûr ümniyye ve ârzûsunun husûl-pezîr olmasına ta'lîkan va'd ederek der-'uhde eylemişdir. Binâenaleyh kânûn ve karâr-ı millînin sarâhaten hilâfında olmakla berâber ulemâ-yı mahalliyeden fazîlet-i zâtîyye ve mehâsin-i ahlâk ashâbından olan zevâtın hukûkiyla berâber Şerî'at-i mutahhara-i Muhammediyye'yi alenen izâ'a ve imhâ eden şu tedbîr-i müstebidâne ve menfa'at-perestâneye meydân verilmemesi ve şu sûretle münhal ve mu'attal kalmış olan vilâyet müftülüğü için usûl-ı vech ile intihâb açılması hakkındaki emrin tesrî'ine ve İdâre-i meşrû'a-i Meşrûtiyyet'in muktezâsı üzere bi-hakkin fazîlet-i kâmile ve liyâkat-i sahîha ashâbından bir zâtın inâyeten ta'yîn buyurulmasına müsâade ile ahâlî beyninde ihtilâf ve ihtilâl-i azîmin zuhûruna sebep-i müstakîl olacağı tabîi bulunan husûs-ı mezkûrun netîce-i marziyyeye iktirânı hakkında lutf u âtîfet-i cenâb-ı meşihat-penâhîlerini intizâr ve istirhâm eyleriz. Ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Kulüp nâmına

Mahmûd Hamdî (mühür)

22 Kânûn-ı evvel [1]325

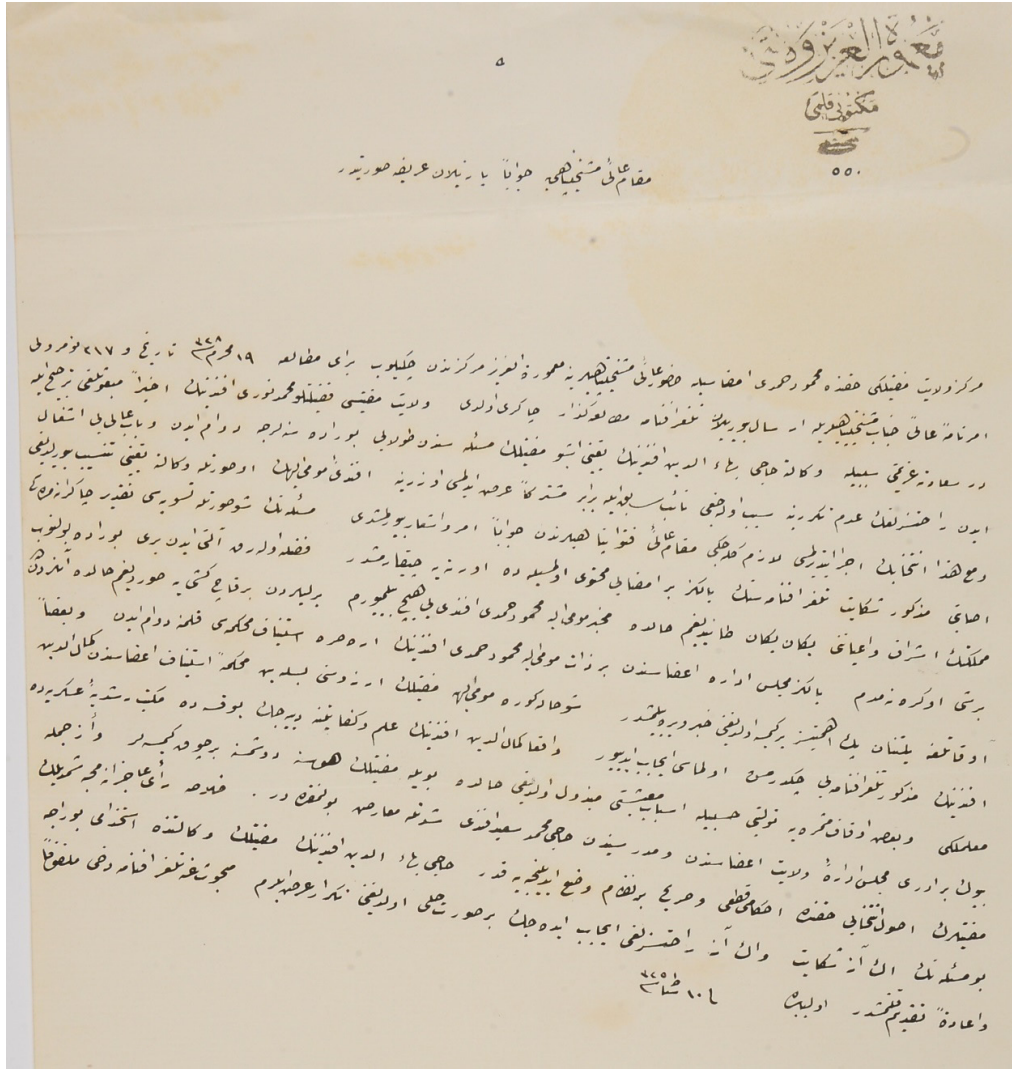
[4 Ocak 1910/ 22 Zilhicce 1327]⁶⁹

Devrin Şeyhülislâm'ı Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (v. 1330/1912)⁷⁰ 18 Muharrem 1328/ 17 Kânûn-ı Sâni 1325/ 30 Ocak 1910 tarihli bir yazı ile Dâhiliye Nezâreti'ni bu telgrafnâmeden haberdâr etmiştir.⁷¹ Bu yazışmaların bizi ilgilendiren esas kısmı ise Dâhiliye Nezâreti ve Meşihat'ın Ma'mûretü'l-azîz Vâlîliğinden konuyu etraflıca araştırmaları ve muhbiri bulmalarını istemesi üzerine vâlîlikten bu makamlara gönderilen cevâbî yazılarda saklıdır. Vâli Mehmed Ali Aynî Bey Meşihat'e gönderdiği 10 Şubat 1325/ 23 Şubat 1910 tarihli yazıda Ma'mûretü'l-azîz'de yıllardır Bâb-ı Âlî'yi meşgul eden müftülük meselesine çözüm bulmak amacıyla müftülük seçimleri yapılan kadar vâlîliğin Bahâeddin Efendi'nin vekâleten bu makamda kalmasını uygun gördüğünü Meşihat'ın de bu kararı onayladığını hatırlattıktan sonra mevzuu yukarıda bahsi geçen telgrafnâmeye getirmekte ve "muhbiri-i mûmâileyh Mahmud Hamdî Efendi"yi tanımadığını belirtmekte ancak bu muhbirin kuvvetle muhtemel **Mehmed Kemâleddin Efendi** olduğunu söylemektedir:

69 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 10.

70 1327/1910'da şeyhülislâm olan Hüseyin Hüsnü Efendi kendisini atayan kabinenin birtakım icraatlarını eleştirdiği ve muhâlif mebuslarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle görevden alınmıştır. Şeyhülislâmlık makamında sadece 6 ay kalabilen Hüseyin Hüsnü Efendi'nin istifâya mecbur bırakılmak sûretiyle vazifeden el çektilmesinden sonra Musa Kâzım Efendi (v. 1338/1920) şeyhülislâm yapılmıştır. Daha taferruatlı bilgi bk. Mehmet İpsirli, "Hüseyin Hüsnü Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 552-553.

71 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 11.

Bihî

Ma'mûretü'l-aziz Vilâyeti Mektûbî Kalemî

Makâm-ı Âlî-i Meşihat-penâhî'ye cevâben yazılan arıza sûretidir

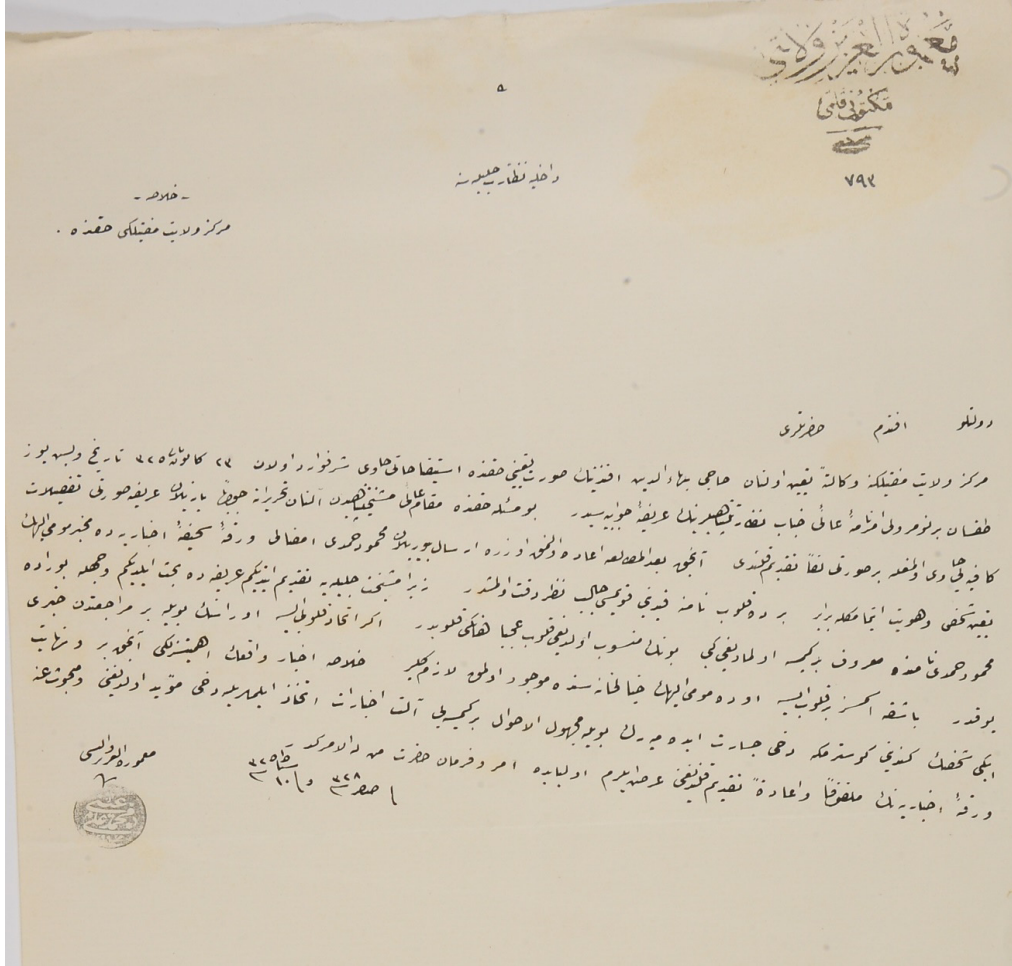
Merkez vilâyet müftülüğü hakkında Mahmûd Hamdî imzâsıyla huzûr-ı âlî-i Meşihat-penâhî'lerine Ma'mûretü'l-aziz merkezinden çekilip berâ-yı mütâla'a 19 Muharrem sene [1]328 târîh ve 217 numerolu emirname-i 'âlî-i cenâb-ı Meşihat-penâhîleri'yle irsâl buyurulan telgrâfnâme mütâla'a-güzâr-ı çâkerî oldu. Vilâyet müftüsü faziletlü Mehmed Nûrî Efendi'nin ahîren meb'ûsluğu tercih ile Dersa'âdet'e azîmeti sebebiyle vekâlete Hacı Bahâeddîn Efendi'nin

ta'yini iş bu müftülük meselesinden dolayı burada senelerce devâm eden ve Bâb-ı Âlî'yi işgâl eden râhatsızlığın adem-i tekerrürüne sebep olacağı nâib-i sâbık ile berâber müştereken arz edilmesi üzerine Efendi-i mûmâileyhin o sûretle vekâlete ta'yini tensib buyurulduğu ve ma'a hâzâ intihâbın icrâ edilmesi lâzım geleceği makâm-ı 'âlî-i fetvâ-penâhilerinden cevâben emr ü iş'âr buyurulmuşdu. Mes'elenin şu sûretle tesviyesi takdîr-i çâkerânemdeki isâbeti mezkûr şikâyet telğrafnâmesinin yalnız bir imzâyı muhtevî olmasıyla da ortaya çıkarmışdır. Fazla olarak altı aydan beri burada bulunup memleketin eşrâf ve a'yânını yegân yegân tanıdığım hâlde muhbir-i mûmâileyh Mahmûd Hamdî Efendi'yi hiç bilmiyorum. Yerlilerden birkaç kişiye sorduğum hâlde onlardan da bir şey öğrenemedim. Yalnız meclis-i idâre a'zâsından bir zât mûmâileyh Mahmûd Hamdî Efendi'nin ara sıra İstînâf Mahkemesi Kalemi'ne devâm eden ve ba'zen avukatlığa yeltenen pek ehemmiyetsiz bir kimse olduğunu haber verebilmişdir. Şu hâlde göre mûmâileyhe müftülük arzûsını besleyen Mahkeme-i İstînâf a'zâsından Kemâleddin Efendi'nin mezkûr telğrafnâmeyi çekdirmiş olması icâb ediyor. Vâkı'a Kemâleddin Efendi'nin ilim ve kifâyetine diyecek yoksa da Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyye'de Mu'allimliği ve ba'zı evkâf-ı müsmireye tevliyeti hasebiyle esbâb-ı ma'îşeti mebzûl olduğu hâlde böyle müftülük hevesine düşmesine birçok kimseler ve ezcümle büyük birâderi Meclis-i İdâre-i Vilâyet a'zâsından ve müderrisinden Hacı Mehmed Sa'îd Efendi şiddetle mu'âriz bulunmaktadır. Hulâsa re'y-i âcizânemce şimdilik müftülerin ahvâl-i intihâbı hakkında ahkâmı kat'î ve sarîh bir nizâm vaz' edilinceye kadar Hacı Bahâeddin Efendi'nin müftülük vekâletinde istihdâmı buraca bu mes'elenin en az şikâyet ve en az râhatsızlığı icâb edecek bir sûret-i halli olduğunu tekrâr arz eylerim. Mebhûsün anıh telğrafnâme dahi melfûfen ve i'âdeten takdîm kılınmıştır. Ol bâbda.

Fi 10 Şubat [1]325 [23 Şubat 1910]⁷²

Görüldüğü üzere Vâli Bey'in yaptırdığı araştırmaya göre Kemâleddin Efendi akarı olan vakıflara sahip ve zengin olmasına rağmen müftülük hevesine düşmüş, bu hevesinden dolayı ağabeyinin bile tepkisini çekmiş, her ne kadar "ilim ve kifâyetine diyecek yoksa da" "pek ehemmiyetsiz bir kimse"dir. Vâli Bey'in mührüyle aynı gün Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen cevâbî yazıda da "Mahmud Hamdî"nin iki kişinin de ismi olabileceği, o tefrafnâmede yazılan "Kulüp nâmına" ibâresinden kastedilen kulübün hangisi olduğunun tespit edilemediği, Ma'mûretü'l-azîz'deki İttihâd Kulübü yetkililerinin böyle bir mürâcaattan haberlerinin bulunmadığı söylenmekte; ismini bile yazmaya cesâret edemeyen bir şahsın yazdıklarının da ciddiye alınmaması gerektiği belirtilmektedir:

72 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13.

Meşihat-penâhiden alınan tahrîrâta cevâben yazılan arıza sûreti tafsilât-ı kâfiyeyi hâvî olmağla bir sûreti leffen takdîm kılındı. Ancak ba'de'l-mütâla'a i'âde olunmak üzere irsâl buyurulan Mahmûd Hamdî imzâlî varaka-i sahîfe-i ihbâriyede muhbir-i mûmâileyhin ta'yîn-i şahs ve hüviyet etmemekle berâber bir de "kulüp nâmına" kaydını koyması câlib-i nazar-ı dikkat olmuştur. Zirâ Meşihat-i celîleye takdîm ettiğim arızada bahs eylediğim vechile burada Mahmûd Hamdî nâmında ma'rûf bir kimse olmadığı gibi bunun mensûb olduğu kulüp acabâ hangi kulüpdür? Eger İttihâd Kulübü ise orasının böyle bir mürâca'atdan haberi yoktur. Başka isimsiz bir kulüp ise o da mûmâileyhin hayâlhanesinde mevcûd olmak lâzımdır. Hulâsa ihbâr-ı vâki'in ehemmiyetsizliği ancak bir ve nihâyet iki şahsın kendini göstermege dahi cesâret edemeyerek böyle mechûlü'l-ahvâl bir kimseyi âlet-i ihbârât ittihâz eylemeleriyle dahi müeyyed olduğunu ve mebhûsün anı varaka-i ihbâriyyenin melfûfen ve i'âdeten takdîm kılındığını arz eylerim. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.

Fi [12] Safer sene 328 ve fi 10 Şubat sene 325 [23 Şubat 1910]

Ma'mûretü'l-azîz vâlisi

Bende

Mehmed Ali Aynî [mühür]⁷³

Devlet dâireleri arasında yapılan bütün bu yazışmalardan sonra müftülük 6 yıl kadar ağabey-kardeş arasında paylaşılmışsa da yeni tâyin ve azillerin, sükûnet telkinleri ve "idâre-i maslahat" tavsiyelerinin Ma'mûretü'l-azîz'deki huzursuzlukları azaltmadığı görülünce seçime gidilmiş; Kemâleddin Efendi, Şeyh Bedreddin Efendi⁷⁴ ve Beyzâde Hacı Mehmed Nûri Efendi ile beraber en çok oyu almıştır. Bunun üzerine Meşihat Dâiresi yeni müftü tayini için 5 Rebîü'l-evvel 1334/ 29 Kânûn-ı evvel 1331/ 11 Ocak 1916'da Ma'mûretü'l-azîz Vâliliği'ne bu üç isim hakkında görüş talep ederek müftülük meselesini artık kat'i bir sûrette çözme kararı almıştır.⁷⁵ 12 Rebîü'l-âhir 1334/ 4 Şubat 1331/ 17 Şubat 1916'da Ma'mûretü'l-azîz vâlisi [Mehmed] Sâbit Bey (Sarioğlu, v. 1960) tarafından Meşihat'e gönderilen şifreli telgrafta Şeyh Bedreddin Efendi'nin yaşının altmış beşi geçtiği, Mehmed Nûri Efendi'nin o sıralar yürüttüğü "mebusluk hizmet-i vataniyesi"ne devamının daha münâsip olduğu, Kemâleddin Efendi'nin ise asâleten müftülüğe atanmasında hiçbir beis bulunmadığı, binâenaleyh Meşihat'in tayin emri vererek kararı Vâliliğe göndermesi hususunun arzedilmesi üzerine Kemâleddin Efendi 49 yaşındayken Ma'mûretü'l-azîz vilâyeti merkez müftülüğüne tayin edilmiştir:

73 BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 14

74 İmam Efendi, Osman Bedreddin (1266-1340/ 1850-1924). Teferruatlı bilgi için aş.bk. 183. dipnot.

75 BOA, DH.ŞFR., dosya nr. 60, gömlek nr. 286.

نَحْمَدُ اللَّهَ عَلَى التَّوْفِيقِ
سَارَتِ الْعِزَّةُ فِينَا سَبْرًا

جَعَلَ الْحَقَّ لِهَذَا الْعَبْدِ
مُفْتِيًا صَاحٍ وَقِينًا خَيْرًا

فَقَضَى الْحَاكِمُ فِي التَّارِيخِ
قَالَ لِي فِيهِ «قَدْ أُوتِيَ خَيْرًا»

1332 [r]⁷⁸

Şâiri belirtilmeyen diğer tarih beyti şudur:

*Dolabımdan çıkup oldu târîh
Beldede müftî dahi oldu Kemâl*

بلده ده مفتی دخی اولدی کمال

1334 [h]

Son tarih beyti ise Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî Efendi'ye âittir:

*Geldi bir târîh-i rengin hâtıra
Müftîlik buldı kemâl-i ni`metin*

مفتیلک بولدی کمال نعمت

1334 [h]⁷⁹

Kemâleddin Efendi savaşların, “sevkiyât”ın (Ermeni tehçiri), Millî Mücâdele'nin, başta Şeyh Saîd olmak üzere Şark'ı kasıp kavuran çeşitli ayaklanmaların, toprak kayıplarının, huzursuzlukların, Takrîr-i Sükûn döneminin, maddî ve manevî inkırâzların yaşandığı, bir devletin batıp yeni bir devletin doğduğu netâmeli devrede Osmanlı'nın Ma'mûretü'l-azîz'deki son, Cumhuriyet'in ilk müftüsü olarak 10 yıl, 6 ay, 20 gün görev yapmış, Şark İstiklâl Mahkemesi'nin verdiği aşağıda teferruatıyla anlatacağımız sürgün kararı sonrası 7 Eylül 1926'da müftülükten azledilmiştir.

4) Millî Mücâdele Döneminde Kemâleddin Efendi

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütârekesi ile “Ermeni illeri” arasında sayılan “Vilâyât-ı sitte”den biri de Ma'mûretü'l-azîz'di. Antlaşma metnindeki 24. maddeye göre bu şehirlerde çıkacak karışıklık İtilâf Devletleri'nin oraları işgâl etmesine imkân tanımaktaydı.⁸⁰ Türlü bahanelerle vatanın her parçasının elden gitmesine yol açacak olan bu mütâreke ülkede millî bir direniş meydana getirmiş ve 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar'ın İzmir'i işgâl etmesiyle başlayıp 23 Nisan 1920'de Birinci Büyük Millet Meclisi'nin açılmasına kadar devam eden dö-

78 {يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا} (“Hayır verilmiştir.”) ibâresi şu âyetten muktebestir: {يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا} (“Allah) hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse ona pek çok hayır verilmiş demektir. Ancak akıl sahipleri düşünüp ibret alır.” (el-Bakara 2/269)

79 *Ceride-i Süfiyye*, sy. 121 (3 Şevvâl 1334), s. 241.

80 Mütârekenin ilgili maddesi şöyleydi: “Vilâyât-ı sittede iğtişâş zuhûrunda mezkûr vilâyetlerin herhangi bir kısmının işgâli hakkını İtilâf Devletleri muhâfaza ederler.” Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 73.

neme Kuvâ-yı Milliye/ Milli Mücâdele Dönemi denmiştir. İtilâf Devletleri'nin mütâreke hükümlerini keyfi olarak uygulamaya başlamaları birçok şehirde olduğu gibi zaten Türk, Kürt, Zaza, Ermeni, Süryani, Nasturi gibi çeşitli dinî ve etnik kimlikleri barındırması hasebiyle diken üstünde olan El'azîz'de de tepkiye sebep olmuş, Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti Ma'mûretü'l-azîz Şubesi tarafından Sadâret'e işgâl kuvvetlerinin bu maksatlı faaliyetlerinin İslâm hilâfetini kat'î olarak yıkmayı ve müslüman ahâliyi yok etmeyi amaçladığını vurgulayan bir protesto telgrafı gönderilmiştir. Bu telgrafta imzası bulunanlar arasında Kemâleddin Efendi'nin de yakînen tanıdığı ulemâdan ve eşrâftan zevât ile şeyhi Osman Bedreddin Efendi (İmam Efendi) olmasına rağmen kendisi yoktur.⁸¹ Bursa'nın işgâlden kurtarılması vesilesiyle El'azîz'de düzenlenen resmî törende "Türkçe bir duâ-yı belîğ" yapılmıştır. Fakat duâyı yapan zat mevcut müftü değil, Kuvâ-yı Milliye hareketinin müdâfilerinden "müftî-i sâbık Fâik Efendi"dir.⁸²

Kemâleddin Efendi tevsik edemediğimiz bir bilgiye göre Kuvâ-yı Milliye hareketini benimsediği için Damad Ferid Hükümeti'ne şikâyet edilmiş fakat hakkında herhangi bir işlem yapılmamıştır.⁸³ Ancak devrin matbuâtında ve konuyla ilgili hazırlanmış şümulü kaynaklarda Kemâleddin Efendi'nin Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının başta Müdâfaa-i Hukuk cemiyetleri olmak üzere açıkça arka çıktığı ve yönettiği Milli Mücâdele hareketiyle ilgili teşkilatlanmaları ve kongreleri desteklediğine dâir resmî bir bilgi ve kayıt bulunmamaktadır.⁸⁴ Meselâ Ma'mûretü'l-azîz Vilâyeti Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin reis ve âzâları arasında Vâli Vekili Abdülkadir Bey, Belediye Reisi Mehmed Rif'at Bey, Binbaşı Cemil Hüdâî Bey'le beraber şehrin bazı ulemâ ve eşrâfî bulunmaktayken vilâyet müftüsü Kemâleddin Efendi'nin adı geçmemektedir.⁸⁵ Halbuki Milli Mücâdele sürecinde başta Ankara, İzmir, Sivas, Amasya, Denizli, Niğde, Trabzon, Manisa, Erzincan, Eskişehir, Maraş, Van, Mardin, Zonguldak olmak üzere onlarca vilâyetin ve kasabanın müftüsü Mustafa Kemâl ve arkadaşlarını kayıtsız şartsız destekleyen Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ya o şehirlerdeki reisleri yahut âzâları idiler. Yine bu süreçte başta müftüler olmak üzere sayısı yüzleri bulan din adamları hem mülkî ve idârî

81 Daha teferruatlı bilgi için bk. Hamdi Baytulluoğlu, "Milli Mücâdele Başlıyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I/22 (İstanbul 1969), s. 41-43.

82 *Satvet-i Milliye*, nr. 25 (26 Muharrem 1340), s. 2.

83 Zekeriyya Bican, *Sekizinci Şehir: İz Bırakanlar*, Elazığ 2011, II, 194. Bu bilgiye şüpheyle yaklaşmamızın sebebi, müellifin bu bilginin kaynağını vermemesi, araştırmalarımıza rağmen bununla ilgili herhangi bir arşiv belgesine rastlayamamız ve adı geçen eserde Kemâleddin Efendi'yle ilgili iki küçük paragraflık yazının neredeyse her cümlesinde bilgi hatalarının bulunmasıdır. Hattâ bu başlık altında paylaşılan fotoğraf bile Kemâleddin Efendi'ye âit değildir.

84 Makalemizin ana konusu Milli Mücâdele'de ulemânın rolü olmadığı için bu konuyla ilgili teferruatlı kaynak gösterme yoluna gitmedik. Konuyla ilgili yapılan bir çok çalışma arasında şu eserlere bakılabilir: Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları*, Ankara ty.; a. mlf., *İstiklâl Savaşının Manevîyat Ordusu*, I-II, İstanbul 1977; Kadir Mısıroğlu, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücâhidler*, İstanbul 1992; Recep Çelik, *Milli Mücâdelede Din Adamları*, I-II, İstanbul 1999; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücâdelede Din Adamları*, I-II, Ankara 2007; Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşında Bektaşiler*, İstanbul 2003, s. 45-96; Ömer Turan, "Milli Mücâdele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV/45 (Ankara 1999), s. 821-834; Cevdet Küçük, "Milli Mücâdele", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 76-83.

85 "Milli Müdâfaa Döneminde Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatları" (yay. haz. Tarih Araştırmaları Grubu), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II/19 (İstanbul 1986), s. 9-10; *Satvet-i Milliye*, nr. 22 (5 Muharrem 1340), s. 1; Mustafa Kemâl Paşa Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri etrafındaki teşkilatlanmaları il il takip etmiştir. Buna binâen 1 Haziran 1919'da El'azîz vâli vekili Hüsnü Bey'e telgraf çekerek orada Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubesi olup olmadığını ve varsa kimlerden oluştuğunu sormuş, Vâli de 18 Haziran 1919'da gönderdiği cevapta şehirde cemiyetin bir şubesinin bulunduğunu, yöneticilerinin de eşrâftan kimseler olduğunu söylemiş, ama isim belirtmemiştir (bk. M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 1969, III, 901-902 [vesika nr. 3-4]).

âmirlerle birlikte hareket ediyor hem de halka Millî Mücâdele fikrini aşlamak, bu mücâdele lehine kamuoyu oluşturmak ve bu çerçevede onları din-vatan müdâfaasına teşvik etmek üzere -silâhlı birlikler oluşturmak ve cephe kurmak dâhil- canla başla çalışıyorlardı. Hattâ Şeyhülislâm Dürrihzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1923) "Kuvâ-yı Bâğhiyye" şeklinde tavsif ettiği Kuvâ-yı Milliye hareketini topyekûn "hurûc ale's-sultân" olarak görüp⁸⁶ bu hareketin önde gelenlerinin öldürülmeleri yönünde verdiği fetvâya karşılık (11 Nisan 1920) Ankara Müftüsü Mehmed Rif'at Efendi (v. 1941) başkanlığındaki bir heyetin hazırladığı "esâret altındaki İslâm halifesini kurtarmak ve vatan topraklarını düşmandan temizlemek" için Millî Mücâdele'yi desteklemenin vucûbiyetine dâir yayımlanan meşhur Ankara Fetvâsı'nı (14 Nisan 1920) Mustafa Kemâl Paşa'nın isteğiyle 153 müftü, âlim, müderris tasvip ve tasdik ederek imzalamasına rağmen bu zevât arasında Ma'muretü'l-aziz vilâyet müftüsü Kemâleddin Efendi'nin bulunduğu dâir bir kayda bütün araştırmalarımıza rağmen rastlayamadık.⁸⁷ Aksine gerek Sultan Vahidüddîn (VI. Mehmed, v. 1926) için cülûsiyye kaleme alması⁸⁸ gerek bilâhère "hükümet-i milliyenin meşrûiyyet ve teşekkülüne muhâlefeti ve makâm-ı hilâfete sadâkat ve merbûtiyyeti mütezammın evrâk-ı muzırâ" yazdığı ve muhâfaza ettiği için Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından hilâfet ve saltanat taraftarı, inkılâpların muârızı sayılarak tutuklanıp yargılanması ve ceza alması Kuvâ-yı Milliye hareketini desteklediğinden dolayı Damad Ferid'e şikâyet edildiği iddiasıyla örtüşmemektedir. Kaldı ki Damad Ferid "saltanat ve hilâfeti yıkmak isteyen İslâm düşmanı eşkiyâ çetesi, şeriat nizâmına başkaldıran vatan hâinlerinin bir araya geldiği teşkilât" olarak gördüğü ve öncü kadrolarını idama mahkûm ettirdiği Kuvâ-yı Milliye hareketini destekleyen birine göz yumacak hoşgörüyü sahip bir sadrazam değildir. Zira o, Kuvâ-yı Milliye'yi destekleyen hattâ bu harekete sıcak bakan pek çok vâli, kaymakam, komutan, mu-tasarıf, defterdar gibi mülki, askerî ve idârî birimlerdeki görevlilerle birlikte vilâyet ve kazâ müftülerini de "irâde-i seniyye" ile azletmiş, bu zevâtın bir kısmını da sürgüne göndermiştir.⁸⁹ Millî Mücâdele sürecinin şahitlerinden olan merhum Sunguroğlu'nun o dönem El'aziz'de Millî Mücâdele ile ilgili faaliyetler ve mücâdeleyi destekleyen kişiler hakkında bilgi verirken Kemâleddin Efendi'den hiç bahsetmediğini de ayrıca belirtmek gerekir.⁹⁰

86 Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, İstanbul 1999, I, 272-273.

87 Gerek her iki fetvâ metni gerekse Şevket Süreyya Aydemir'in "fetvâlar harbi" dediği bu süreçle ilgili teferruatlı bilgiler için 84. dipnotta Millî Mücâdele'de ulemânın rolü ile ilgili verdiğimiz kaynaklara bakılabilir.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki bir belgeye göre (CA, Dol.3, Kutu 24-4, Dos.51-5. Fih.1-1) Mustafa Kemâl Paşa müftülerin Ankara Fetvâsı'nı nasıl karşıladığını sıkı sıkıya takip etmiş Başkumandan sıfatıyla Şer'iyye Vekâleti'ne "Anadolu ulemâ-yı kirâmının dinî esâsât ve delâile müsteniden tasvir ettiği fetvâya vaz'-ı imzâ etmeyen ulemâdan el-yevm... müftülük makâmını işgâl edenler var mıdır ve kimlerdir, lütfen iş'âr buyurulmasını ricâ ederim." şeklinde yazı göndermiş ve kendisine Vekâlet tarafından imza atmayanların "ekall-i kalil" (çok az) oldukları ve onların da artık yerinde bulunmadıkları cevâbı verilmiştir. (bk. Ömer Turan, "Millî Mücâdele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", s. 831-832) Şer'iyye Vekâleti'nin "ekall-i kalil" zümresindeki müftülerin isimlerini Mustafa Kemâl'e tek tek bildirip bildirmedeğini, bu yazışmaların hangi tarihlerde vukû bulduğunu, devamının olup olmadığını Cumhurbaşkanlığı Arşivi kapalı olduğu için bilmiyoruz. Basına yansıyan haberlere göre (6 Temmuz 2015) Restorasyon Atölyesi'nde fiziksel/kimyasal bakım ve onarımları, dijital ortama aktarılma gibi işlemleri tamamlanan bu arşivdeki belgelere yazılım arayüzleri hazırlanınca ulaşılabilecek. Bu mücbir sebep dolayısıyla yukarıdaki bilgileri Prof. Dr. Ömer Turan'ın makalesinden aktarmakla iktifâ etmek zorunda kaldık.

88 *Ceride-i Süfiyye*, nr. 148 (22 Zilka'de 1336), s. 462.

89 Midhat Sertöglü, "Millî Mücadele'ye Yardım Ettikleri İçin Cezalandırılmak İstenenlere Dair Yayınlanmamış Belgeler", *Hayat Tarih Mecmûası*, yıl 14, sy. 2 (Şubat, İstanbul 1978), s. 47-49; Osman Akandere, "Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 43 (Ankara 2009), s. 366-369.

90 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, I, 182-189.

Öte yandan Cumhuriyet kurulduğunda Ankara hükümetinin Kemâleddin Efendi'yi azletmemek sûretiyle müftülüğünün devamını uygun görmesi Kemâleddin Efendi'nin en azından ilk iki yıl Cumhuriyet için tehlike oluşturmadığını göstermesi bakımından dikkat çekici bir husustur. Merhum Sunguroğlu'nun kaydettiğine bakılırsa Kemâleddin Efendi İstiklâl Mahkemesi'ne sunduğu müdâfaanâmede "Cumhuriyet rejimine sâdik" bir ferd olduğunu hayatından örneklerle anlatmıştır.⁹¹ Buna dâir bildiğimiz en önemli örnek kızı Râşide Hanım'ı Cumhuriyet'in ilân edildiği 29 Ekim 1923'te Ankara Hükümeti'nin atadığı El'azîz Müdde-i Umûmîsi Mehmed Şefik Bey [Turhan] ile evlendirmesidir.⁹² Devrin El'azîz matbuâtını incelediğimizde de Cumhuriyet'in ilân yıldönümünün resmî olarak ilk kutlandığı 1925 yılında Kemâleddin Efendi'nin El'azîz'de vilâyet müftüsü sıfatıyla devlet erkânının ve halkın huzurunda yüksek sesle Cumhuriyet'in yükselmesi ve gelişmesi için Türkçe duâ ettiğini ve hâzirunun bu duâya coşkulu âminlerle iştirâk ettiğini görürüz.⁹³ Ne var ki bütün bu karîneler onun Cumhuriyet'in ve inkılâpların muâırızı olarak ithâm edilmesini engelleyememiş, tutuklanarak yargılanmaktan ve ceza almaktan onu kurtaramamıştır.

5) Şark İstiklâl Mahkemesinde Bir Müftü: Kemâleddin Efendi

Millî Mücâdele esnâsında millî menfaatler aleyhine çalışanları ve bozgunculuk yapanları Hıyânet-i Vataniyye Kanunu gereği yargılama amacıyla ilk olarak 1339/1920'de kurulan İstiklâl Mahkemeleri -Ankaradaki hâriç olmak üzere- iki defa kapatılmış, Cumhuriyet'in ilânına gelen ağır tepkiler üzerine 1342/1923'te yeniden açılmıştı. 1342/1924'te hilâfetin ilgâsı ile alevlenen huzursuzluklar 19 Recep 1343/ 13 Şubat 1925'te zaten karışık olan doğuda Şeyh Saîd isyanının patlak vermesine yol açtı. Bunun üzerine önce aralarında El'azîz, Diyarbakir, Erzurum'un da olduğu doğudaki 13 vilâyette idâre-i örfiyye (sıkı yönetim) ilan edildi (30 Recep 1343/ 24 Şubat 1925). 8 Şa'bân 1343/ 4 Mart 1925'te de Takrîr-i Sükûn Kanunu çıkarıldı ve Ankara ile birlikte İsyân Bölgesi (Şark) İstiklâl Mahkemesi kuruldu. 18 Ramazân 1343/ 12 Nisan 1925'te Diyarbakır'da göreve başlayan Şark İstiklâl Mahkemesi heyeti Şeyh Saîd ve arkadaşlarını 3 Zilka'de 1343 - 6 Zilhicce 1343/ 26 Mayıs 1925 - 28 Haziran 1925 tarihlerinde yargılayarak 4 Zilhicce/ 29 Haziran'da idam etti.⁹⁴ Mahkeme üyeleri Diyarbakir'deki infazdan sonra başta El'azîz olmak üzere Urfa ve Malatya'yı da dolaşmışlar, isyanla doğrudan yahut dolaylı bir şekilde alâkası olduğu iddia edilen kişilerin yanısıra Takrîr-i Sükûn Kanunu'na muhâlefet ettiklerini düşündükleri şahısları da yargılamışlardı. Bu mahkemenin yargıladıkları kişiler arasında fes giyenler, Kürt Teâli Cemiyeti'ne üye olanlar, rüşvet alanlar/ verenler, asker kaçakları, firâra göz yumanlar, görevi kötüye kullananlar vs. de bulunmaktaydı. Şark İstiklâl Mahkemesi kapatıldığı 3 Ramazân 1345/ 7 Mart 1927'ye kadarki iki yıllık görev dili-

91 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 174.

92 Talat Turhan Bey ile yaptığımız görüşmeden. Ayrıca bk. Muzaffer Ayhan Kara, *Atatürk'ün Yarbayı Talat Turhan İçin Ne Dediler*, İstanbul 2004, s. 201.

93 "Müftî-i Vilâyet Kemâl Efendi tarafından hükümet-i Cumhuriyetimiz'in teâlisini mutazammın Türkçe bir duâ okunduktan sonra makâm-ı Vilâyet'de merâsim-i tebrikiyye ifâ kılındı." (*Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi*, nr. 1978 [16 Rebiü'l-âhir 1344/ 5 Teşrin-i Sâni 1341], s. 1.) 1926'da yapılan kutlamalarda Kemâleddin Efendi sürgünde olduğundan "Türkçe belîğ duâ"yı müftü vekili müderris Ömer Efendi yapmıştır (*Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi*, nr. 2029 [27 Rebiü'l-âhir 1345/ 3 Teşrin-i Sâni 1926], s. 1.) 1926'dan sonraki kutlama etkinliklerinde ise duâ merasimi artık yer almayacaktır. (Teferruatlı bilgi için bk. Mehmet Çevik-Yavuz Haykır, "Elazığ Basınına Göre Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Elazığ'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1925-1932)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 211 [İstanbul 2014], s. 195-226.)

94 Şark'ta Şeyh Saîd hâdisesinin yankısı uzun süre devam etmiştir. Elazığ'da bazı yaşlılar bu hâdisenin patlak verdiği yılda doğmuşlarsa doğum tarihlerini söylemek yerine "Şeyh Meselesi çocuğuyum" derler. Birinin o yıllarda doğduğunu söylemek istediklerinde de "Şeyh Meselesi çocuğudur" cümlesini kullanırlar.

minde toplam 86 dava açmış, 956 dosya kapsamında 5000'den fazla kişiyi yargılamış, bunların 435'ini idâma mahkûm etmiş, 1911'ine çeşitli cezalar vermiş, 96 kişiyi isyan bölgesi dışına sürgün etmiş, 2663'ünü ise beraat ettirmiştir.⁹⁵ İşte bu süreçte yargılanıp sürgün cezası alan 96 kişiden biri de Mehmed Kemâleddin Efendi'dir.

Atatürk'e İzmir'de yapılması planlanan suikast girişimini (14 Haziran 1926) takip eden günlerde Kemâleddin Efendi'nin Ankara'da hem Ticâret Vekâleti Muhâsebe Kalemî'nde memurluk yapan hem de Hukuk Mektebi'nde tahsilini sürdüren büyük oğlu Ömer Naîmî Efendi ile orada Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemî memurlarından olan küçük oğlu Abdülhamid Efendi'nin birlikte kaldıkları eve -muhtemelen bir ihbâr sebebiyle- Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin emriyle baskın yapılır ve evlerinde “**câlib-i dikkat bazı evrâk-ı muzır**” tespit edilir. Her iki kardeş için tutuklama kararı çıkarılır. Abdülhamid Efendi hemen tutuklanır. Ömer Naîmî Efendi ise o sıralar izinli olarak El'azîz'de olduğu için tutuklama emri El'azîz'e bildirilir. Ömer Naîmî Efendi El'azîz'de babasıyla birlikte kaldığından Kemâleddin Efendi'nin konağına baskın yapılır. Konakta Abdülhamid Efendi'nin İzmir suikast girişiminin hemen ertesinde babasına gönderdiği bir mektup bulunur. Mektupta “**Keklik uçtu.**” cümlesi yer almaktadır. Yetkililer bu cümlenin bir şifre barındırdığı, “keklik”ten maksadın Atatürk olduğu kanaatine varırlar. Ayrıca Kemâleddin Efendi'nin evrâkı arasında mevcut idâreden memnuniyetsizliği vurgulayan, “**hükûmet-i milliyenin meşrûiyet ve teşekkülüne muhâlefeti ve makâm-ı hilâfete sadâkat ve merbûtiyeti**” ihtivâ eden yazılar, çocuklarına gönderdiği mektuplarda kayıtlı bulunan hilâfet ve şeriatin ilgâsını tenkid eden “teşîri hâvî” bir manzûme ile şapka takmak başta olmak üzere “teceddüd aleyhine” kaleme alınmış evrâk tespit edilir. Şark İstiklâl Mahkemesi savcılığının kararıyla bütün bu “suç malzemeleri”ne el konularak Ömer Naîmî Efendi'yle birlikte **esas fâil ve mes'ûl** Kemâleddin Efendi de tutuklanır. Ankara İstiklâl Mahkemesi tutuklu Abdülhamid Efendi'yi El'azîz'e göndererek “dâvânın âdiyeti ciyetiyle” yargılamayı Şark İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi eder. Kemâleddin Efendi Diyânet İşleri Başkanlığı'na gönderdiği 20 Eylül 1926 tarihli dilekçede bu süreci “İkinci mahdûm-ı bendelelerinin mektubundaki bir fıkra üzerine Sansürce iştibâh hâsıl olmağla bi'l-mürâcaa Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından muhâkeme edilerek...” ifadeleriyle özetlemektedir. Kemâleddin Efendi şehrin önde gelen nüfuzlu kişilerinden olduğu için Harput'taki konağına her gün her çeşit düşünceden ve kademedden onlarca insan girip çıkmaktadır. Esâsen o netâmeli günlerde bu bile idâre-i örfiyye yetkililerinin şüphesini çekmek için kâfi sebeptir.

Şark İstiklâl Mahkemesi 26 Safer 1345/ 04 Eylül 1926 tarihindeki “muhâkeme-i aleniyye” neticesinde Kemâleddin Efendi'yi örfî idâre bölgesi dışında bulunan Samsun'a sürgüne göndererek sıkıyönetimin devamı müddetince orada ikâmete mahkûm eder. Kemâleddin Efendi'nin Hükûmet aleyhindeki bir partiyi yahut siyâsi grubu desteklemediğini, Cumhuriyet'e sâdik bir insan olduğunu çeşitli misallerle anlattığı müdâfaanâmesi onu hapisten ve idamdan kurtarmışsa da berâat ettirememiş ve sürgünden kurtaramamıştır.⁹⁶ Fıtraten saf biri olan Abdülhamid Efendi müdâfaasında babasına gönderdiği mektuptaki “Keklik”ten maksadının Atatürk

95 Mahmut Akyürekli, 1925 *Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları: Gereğe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, İstanbul 2014, I, 6. Daha teferruatlı bilgi için bk. Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, İzmir 1988, s. 293-352; Mahmut Akyürekli, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, İstanbul 2013, s. 13-26; Cevdet Küçük, “İstiklâl Mahkemeleri”, *DİA*, Ankara 2001, XXIII, 350-355.

96 İshak Sunguroğlu, Kemâleddin Efendi'nin 760 kelimedden müteşekkil müdâfaanâmesinin kendi evrâkı arasında bulunduğunu söylemekteyse de buna ulaşmamız mümkün olmadı. bk. *Harput Yollarında*, II, 174.

Şark İstiklâl Mahkemesi'nin Kemâleddin Efendi ve iki oğlu hakkında verdiği kararın DİB Arşivi'ndeki sûreti.

Bu sûretin Şark İstiklâl Mahkemesi Karar Defteri'ndeki orijinalinin bugünkü harflere aktarılmış şekli şöyledir:

Bihî

Evrak Nr. 713

Dâvâ Nr. 76

Karâr Nr. 610

Reis: Hacim Muhyiddin Bey

A'zâ: Ali Avni Bey

A'zâ: Lutfi Müfid Bey

Hulâsa-i Karâr:

Hânelerinde hilâfet ve şeriatin ilgâsı ve şapka iksâsı gibi teceddüd aleyhinde eş'âr ve mekâtib ve sâire zuhûr etmekle maznûn ve mevkûf El'azîz merkez müftüsü Kemâleddin Efendi ve mahdûmları Ticâret Vekâleti Muhâsebe Kalemi ketebe-

da çelişmektedir. Biz Vâililik yazısı ile de örtüştüğü için Talat Turhan Bey'in anlattıklarını esas aldık. Vâililik Yazısı için aş.bk. "Kemâleddin Efendi'nin Yerine Atanacak El'azîz Müftüsü Meselesi".

sinden ve Ankara Hukuk Mektebi talebesinden Ömer Naîmî ve Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemi ketebesinden ve Ankara Meslek Mektebi talebesinden Abdülhamîd Efendiler haklarında icrâ kılınan muhâkeme[-i 'aleniyye] neticesinde cereyân-ı tahkîkât ü muhâkemât ve evrâk-ı da'vâ münderecât-ı umûmiyesine nazaran maznûnlardan Abdülhamîd Efendi'nin mûcib-i mes'ûliyyet bir hâli görülemediğinden berâetine ve sebeb-i âherle mevkûf değilse tahliye-i sebiline ve diğer Kemâleddin ve Ömer Naîmî Efendilerin de idâre-i örfiyye mıntıkası dâhilinde ikâmetleri câiz olmadığından idâre-i örfiyye devâmı müddetince mâdde-i mahsûsasına tevfikân idâre-i örfiyye mıntıkası hâricine çıkarılmalarına Kemâleddin Efendi'nin Samsun'da ve Ömer Naîmî Efendi'nin de tahsiline devâm edebilmek üzere Ankarâda kalmalarına ve hânelerinde zuhûr eden eslihanın müsâderesine 4 Eylül [1]926 târihinde vicâhen bi'l-ittifâk karâr verildi.

A'zâ	A'zâ	Reis
Bozok Meb'ûsu	Kozan Meb'ûsu	Giresun Meb'ûsu
[Ali Avni]	[Ali Sâib]	[Hacim Muhyiddin] ⁹⁹

Kemâleddin Efendi'nin Ma'mûretü'l-azîz'in en saygın simalarından biri olması, o sıralar müftülük vazifesinin başında bulunması, mahkeme üyeleriyle olan tanışıklıkları,¹⁰⁰ damadının şehrin müdde-i umûmisi olması ve bu âilenin gerek vilâyet merkezine gerekse Harput'a sirâyet eden kanlı Kürt ayaklanmalarına direnen ahâli arasında yer alması¹⁰¹ gibi vesileler de onun Şark İstikâl Mahkemesi'nde yargılanmasını engelleyememiştir. Sürgün kararı çıkar çıkmaz yürürlüğe konmuş, Kemâleddin Efendi alelacele Samsun'a, Ömer Naîmî Efendi Ankara'ya gönderilmiştir.

6) Kemâleddin Efendi'nin Yerine Atanacak El'azîz Müftüsü Meselesi

El'azîz vâlisi Cemâl Bey ([Bardakçı], v. 1981), Kemâleddin Efendi tutuklandıktan hemen sonra dâvâ neticeleninceye kadar onun yerine Müftülük'te müsevvidlik yapan *Kavâid-i Lisân-ı Kürdî* müellifi Müderris Ömer Avnî Efendi'yi vekâleten atamış (v. 1351/1932)¹⁰² ve Kemâleddin Efendi'nin durumunu özetleyen 7 Ağustos 1926 tarihli bir yazı ile birlikte bu tayinden Diyanet İşleri Başkanlığı'nı haberdâr etmiştir:

99 Şark İstikâl Mahkemesi Karar Defteri, s. 900-901. Şark İstikâl Mahkemesi kararları Mahmut Akyürekli tarafından çok yakın bir tarihte neşredildi. Ancak eserde Kemâleddin Efendi ile ilgili karar yazısı başta olmak üzere birçok okuma hatası bulunmaktadır. Bu kayıt için bk. Mahmut Akyürekli, *Gereğe ve Hükümleriyle Şark İstikâl Mahkemesi Kararları*, İstanbul 2014, II, 893. Mahkeme reisi ve azâları hakkında bilgi için de bk. Mahmut Akyürekli, *Şark İstikâl Mahkemesi: 1925-1927*, s. 135-141; a.mlf., *1925 Diyarbakır-Elazığ Yargılamaları: Gereğe ve Hükümleriyle Şark İstikâl Mahkemesi Kararları*, I, 16-19.

100 Sunguroğlu'nun kaydettiği bir anekdota göre İstikâl Mahkemesi'nin celalli âzâlarından Ali Sâib Bey Harput'a çıktığı bir gün Kemâleddin Efendi'nin evinde kahvaltı yapmış, birlikte Harput'u gezmişler, Ali Sâib Bey Harput ulemâsından Koç Ali Efendi'ye dersiâmlık verilmesi için o zaman müftü olan Kemâleddin Efendi'den Ankara'ya bir teklif yazısı yazmasını istemiş Kemâleddin Efendi de bu isteği yerine getirmiştir (a.g.e., II, 404). Ne var ki kısa süre sonra Kemâleddin Efendi'yi yargılayıp sürgün kararını imzalayanlar arasında Ali Sâib Bey de bulunacaktır.

101 Talat Turhan Bey'in anlattığına göre Şubat 1925'teki bu ayaklanmalar sırasında şehrin ileri gelenleri Kemâleddin Efendi'nin konağına sığınmışlardır. Şehri kısa süreliğine de olsa teslim alan ve talan eden âsiler Kemâleddin Efendi'nin konağına dokunmamışlardır. Talat Turhan Bey bunu her kesimden insanın dedesine duydukları saygıya bağlamaktadır.

102 Hayatı hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 415-416; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1996, IV, 207. Her iki yazar da aynı isimden bahsetmelerine rağmen tarihler, bazı isim ve vazifelerde tutarsızlıklar bulunmaktadır.

تورکيه جمهوريتي
مجلس الوزراء
عمومي
۸۷۹
دیان ایدری پنه عیینه
مغنی کا نرف سوره نوبت
اور ایته وار

آنچه استفاد میگردند اولیاً علیه کافی دان ایدری یعنی کتبه عبدطیب و مازون العزیزه
پوشه بخان کافی محاسبه یعنی کتبه براری یعنی اشدین آنچه در کجا خازنه اورا هم مقرره اولیاً
ایتمه بنام توفیق الزمه مدالیه ایست براری یعنی کجا الیه افرید هانی نومی ایلمه و مهور
اولیه اورا هم مکتب بیدک سر و عین و نشانه خاصه و رقم خدونه حداف و بر بولانی
نقشه ولایت و رقم شجره حقه یا بایزونه اربع قطعه خرابه و ذکره سوهری و مهور مدالیه
ایدری مکتوبه خدونه لغوی عیینه نازی حاوی بر تقویه اداره حله ایست بقیه
آن ساع عدم نوبتی نومی نظاره تصادف ایرلیکی خرابه مدالیه یعنی توفیق الزمه اورا هم
بیک سره استفاد میگردند مدعی عمیله نوبت ایلمه و بنجه عیینه و کجا مقبله و حق نقد
و کانه ایضا مغنی سور کده بیخ اولیاً انتم

۹۰۶ - ۸ - ۷

تقدیم
موریه مدیریت عیینه
جله میز کتبه ایتمه
۲۰۹۰
۴۹۹۶
۲۱۱

Türkiye Cumhuriyeti Ma'mûretü'l-azîz Vilâyeti Kalemî
Diyânet İşleri Riyâset-i Celîlesine
Müftî Vekâletinin müsevvide tevdi' olunduğuna dâir
Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin emriyle Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemî
ketebesinden Abdülhamîd ve me'zûnen El'azîz'de bulunan Ticâret Vekâleti

9.9.[19]26

Diyânet İşleri Riyâset-i Celîlesine

Şark İstiklâl Mahkeme-i ‘aliyyesince İdâre-i ‘Örfiyye mıntukası hâricine teb‘ide mahkûm Vilâyet Müftîsi Kemâl Efendi’nin yerine mücâz ve husûsî olarak âlî derecede tahsil görmüş ve İstanbul Dârü’l-hilâfe Medresesi müderrislikleriyle Seferîhisâr Mal ve Evkâf müdirliklerinde bulunmuş olan Seyyid İsmetullâh Efendi’nin ta‘yîn buyurulması mütemennâdır efendim.

El‘azîz vâlisi Cemâl [Bardakçı]

Taktîm

İntihâb mazbataları geldiğinde tezekkür olunmak üzere me‘mûrîn kaleminde hıfzı.¹⁰⁴

Cemâl Bey müftülük mürâcaat ve seçim süreci devam ederken Dâhiliye Vekâleti’ne 3 Teşrîn-i Evvel 1926 tarihli bir rapor yazmış, dönemin Dâhiliye Vekili Mehmed Cemil Bey ([Uybadın], v. 1957) bu raporu bir üst yazıyla 23 Teşrîn-i Evvel 1926’da Diyânet İşleri Başkanlığı’na göndererek “muktezâsının ifâsına müsâade buyurulması”nı istemiştir. Raporu şehirdeki olağanüstü duruma ve hükûmetin Diyarbakır Kongresi’nde aldığı karara uygun olarak bu tarz memuriyetlere Cumhuriyet’in prensiplerini özümsemiş, batı illerinde doğmuş, aydın ve seçkin kişilerin atanmasının gerekli olduğu anlatılmakta, bu sebeple müftülük için başvuran mahallî ulemânın mürâcaatlarının dikkate alınmaması tavsiye edilmektedir. Kemâleddin Efendi’nin şehrin “en münevver ve en güzîdesi” olmasına rağmen müftülükten uzaklaştırılmasını onun “mahallî”liğine bağlayan Vâli Cemâl Bey, önceki müftülerden Beyzâde Nûri ve Fâik Efendilerin de aynı âkıbete uğramalarının sebeplerinden biri olarak bunu görmektedir. “Şu nâzik zamanda” müftülük makamını idâre edecek kişinin memleketin âlî menfaatlerini müdrîk olması gerekirken mahallî ulemânın idâre kabiliyetinden uzak, imam ve hatipleri tayin etmekten âciz, kendi menfaatlerini düşünen, “asr-ı hâzır-ı medeniyeti ihâtâ ve idâreye gayr-ı muktedir görünen” kişiler olduğunu belirterek İsmetullah Efendi isminde ısrar etmiştir:

104 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

Beyefendi tarafından 5 Eylül sene [1]926 tarihli telgrafnâme¹⁰⁵ ile mülgâ İstanbul Dârü'l-hilâfe müderrislerinden olup husûsî sûrette 'âlî derecede tahsîl görmüş mâliye ve evkâf me'mûriyetlerinde de bulunmuş olan İsmetullâh Efendi'nin ta'yini Diyânet İşleri Riyâset-i 'aliyyesine inhâ ve mahallî ulemâsından tâlib olanların da istid'âları ayrı bir tahrîrâtla aynen takdîm olunmakla iktifâ kılınmış idi. Riyâset-i müşârünileyhâdan henüz cevâben bir iş'âr yoksa da tâlibler meyânına dâhil olan Baskil müftîsinin husûsî ta'kîbâtı semeresi olmalıdır ki kânûnen icrâ kılınacak intihâba iştirâk edebileceğinin tefhîmine dâir re'sen bir tahrîrât vürüd etmiştir. Arzdan âzâde olduğu üzere vilâyetin vaz'iyet-i fevkalâdeliği ve hükûmet-i seniyye-i Cumhûriyyemizin prensibine tevfikân Diyârbekir Kongresi'nin karâr-ı mahsûsu mukteziyâtından olarak bu havâlî me'mûriyetin Cumhûriyet prensip ve mefhûmunu müdrîk ve vilâyât-ı ğarbiyyede mütevellid zevât-ı mümtâze ve münevvere meyânından intihâb ve ta'yini lâzım ve lâbüd bulunmasına ve mahallî ulemâsının en münevver ve güzidesi olarak tanınmış bulunan müftî-i sâbıkın 'âkıbetine daha evvelce müftülikde ve Büyük Millet Meclis-i 'âlisinin ilk devre-i ictimâ'iyyesi meb'ûsluğunda bulunan Begzâde Nûrî Efendi'nin de uğramış ve her ikisi arasında müftülik eden ve mevcûd ulemâ-yı mahalliyeye meyânında ma'lûmâtıyla temeyyüz eyleyen Faik Efendi'nin dahi müştahir bulunduğu mesâvi-i idâre ve ahlâkıyla müftülikden uzaklaştırılmış olmasına nazaran diğer tâliblerin vilâyet müftülik makâmını idâre ve iştigâle ne derece lâyıf olabilecekleri ve şu nâzik zamânda mühim görülen müftülik menâfi'-i 'âliyye-i memleketi ta'yin ve idrâkden 'âciz eimme ve hutabânın intihâbına ve istifâde-i şahsiyelerini düşünmekden başka fikre sâhib olmayan ve asr-ı hâzır-ı medeniyeti ihâta ve idâreye ğayr-ı muktedir görünen kisve-i ilmiye sâhibi zevâta terk ve tevdî' etmek mâddeten ve ma'nen muvâfık olamayacağı vârid ve Vâli Beyefendi'nin nokta-i nazarlarının is'âf ve tervici esbâbının istikmâli vekâlet-i celîlelerine 'âid bulunacağı mütâlâa-i 'âcizânesiyle arz-ı hâle cür'et eyledim efendim hazretleri.

Aslına mutâbıktır.¹⁰⁶

Mahallî ulemânın şehrin önde gelen kurumlarında uzun süre yahut suhûletle vazife yapamalarının en önemli sebebi halk arasında şuyû bulan dedikodulardır. Küçük bir mesele dedikodularla büyütülerek aşılmaz bir engel hâline getirilir ve bunu merkeze birbiri ardına yollanan ihbârâmeler takip eder. Binâenaleyh Beyzâde ve Faik Efendiler'in başına gelenler Kemâleddin Efendi'nin de başına gelmiş, artan dedikoduların yol açtığı ihbâr ona müftülükten azil ve sürgün yolunu açmıştır.

Öte yandan Diyânet İşleri Me'mûrîn ve Sicil Müdüriyeti, Başkanlığa arz ettiği 11 Teşrîn-i Sâni 1926 tarihli yazıda memûriyet kanununa göre bir memurun en az altı ay hapis cezası almadığı sürece azledilemeyeceğini, Kemâleddin Efendi hakkında bu kesin hükme göre davranılmasının lüzumunu vurgulamıştır. Ancak Başkanlık "**târîh-i teb'îdinden itibâren mün'azildir**" diyerek verilen azil kararından geri adım atmamıştır.

105 Söz konusu telgrafnâme 9 Eylül 1926 tarihlidir (bk. DİB Arşivi).

106 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

Ankara ve Şark İstiklâl Mahkemeleri 7 Mart 1927’de kapatılınca bu mahkemelerin kararları tartışmaya açılmıştır. Kemâleddin Efendi’nin Diyânet İşleri Başkanlığı’ndaki sicill-i ahvâl dosyasında Dâhiliye Vekâleti ile Diyânet Riyâseti arasında mahkemelerin kapanmasından sonra Kemâleddin Efendi’nin cezasının ne kadar süreceği, memurluğunun âkıbeti, müftülük maaşı, müftülüğe dönüp dönemeyeceği gibi mevzularla ilgili yazışmaların kayıtları mevcuttur.¹⁰⁷ Fakat bu yazışmaların neticesi de Kemâleddin Efendi lehine sonuçlanmamıştır. Dosyada Dâhiliye Vekâleti’ne gönderilmek üzere hazırlanan bir notta **mahkemeler kapatılmış olsa da Takrîr-i Sükûn Kanunu hükümlerinin hâlâ yürürlükte olduğu**, zaten müftülük seçimi için karar alındığı ve bunu erteleme ihtimâli bulunmadığı belirtilerek Kemâleddin Efendi’nin vazifesine dönmesinin yolu kesin olarak kapatılmıştır. Sonuç olarak, Cemâl Efendi’nin teklifi de kabul edilmemiş, gerekli süreç işledikten sonra 22 Ağustos 1927’de Harput ulemâsından İbrahim Hulûsi Efendi’nin oğlu Mustafa Kemâl Efendi (v. 1937)¹⁰⁸ vilâyet müftüsü olarak tayin edilmiştir. Ancak Kemâleddin Efendi’nin 25 Teşrîn-i Evvel (Ekim) 1927 tarihinde Samsun’da yazdığı bir şiirine “El’azîz Vilâyeti Merkez Müftüsü” kaydını düşerek imzâ atması hem kendi ma’zûliyetini hem de Mustafa Kemâl Efendi’nin müftülüğe tayinini kabul lenemediğini göstermektedir.¹⁰⁹

7) Kemâleddin Efendi’nin Samsun’daki Sürgün Günleri

Kemâleddin Efendi’nin bir buçuk yıl kadar kaldığı Samsun’daki sıkıntılı günleri hakkında yeterli bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak beraberinde götürdüğü deftere¹¹⁰ yazdığı beyitler ve kısa bir manzûmesi onun oradaki durumu hakkında bize bazı ipuçları vermektedir. Kemâleddin Efendi söz konusu manzûmede hayatını karartan kişinin Kâmil adında birisi olduğunu belirtmekte ve “Hangi kabahati işledim de darılttım seni ki beni derya kenârına kadar sürdün?” diyerek sitem etmektedir:

*Kâmil oldu sebab-i mahv-i Kemâl
İstemiş böyle demek Rabb-ı Celâl*

*Hangi cürmümdü ki darıtdı seni
Sâhil-i bahre kadar atdı beni*

*Etdi âlemlere rüsvâ beni Hak
Bu da bir cilve-i Hak’dır mutlak*

*Tevbe etdim sana yâ Rab tevbe
Yeter oldu bana mesken kulübe¹¹¹*

107 bk. DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası, 16 Mayıs 1927, 25 Mayıs 1927, 30 Mayıs 1927 tarihli yazışmalar.

108 Hakkında bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 214-215.

109 Şiir için bk. *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38187, vr. nr. yok.

110 AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Bölümünde bulunan (nr. 36) defter sarf, kelâm, tefsîr, fıkıh, mantık gibi ilimlere dâir bazı notların ve fevâidinin olduğu bir mecmûadır. Kemâleddin Efendi söz konusu şiirlerini bu defterin boş kısımlarına dağınık bir şekilde kaydetmiştir.

111 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 98 (eser yazma olmasına rağmen varak değil sayfa esas alınarak numaralandırılmıştır). Kemâleddin Efendi’nin bahsettiği “Kâmil”in kim olduğunu tespit edemedik.

Başka bir beytinde de

*Mehâsinim ki me'âyib diye kabûl edilir
Beyân-ı ma'zeret için aceb daha ne denir*

mısrâlarıyla mükteşâtının ve hizmetlerinin yok sayılıp mücrim ilân edilmesine karşı çâresizliğini dile getirmektedir.¹¹²

Samsun'a götürdüğü deftere yazdığı beyitleri incelediğimizde ruh hâlinin vefâsızlık, yalnızlık, ayrılık, kadir bilmezliğin getirdiği hayal kırıklığı, ümitsizlik ile teslimiyet, Allah'a tam bağlılık ve tevekkül arasında gidip geldiğini görürüz. Altmış yaşından sonra başına gelen bu imtihan onu çok yormuş, merhamet kapılarının yüzüne kapanması onu insanlardan soğutmuş ve o sürgün günlerinde kaleminden aşağıdaki beyitler dökülmüştür:

*Kimsenin kimseye yokdur hayrı
Sevme bir kimseyi Hak'dan ğayrı*

*Hemân Hakka dön ğâfil olma Kemâl
Sivâsı Hudâ'nın hayâldir hayâl*

*Elzem oldu sana kesb-i hüsn-i hâl
Girdi çünkü altmışa sinnin Kemâl¹¹³*

Yine de başına gelen bu felâketlerin ana sebebi olarak kendisini görmektedir:

*Kendi cürmümdür yıkan mutlak beni
Sanma haksız etti rüsvâ Hak beni¹¹⁴*

Bu deftere kaydettiği Şeyhülislâm Yahyâ'nın

*Zevâli ğussasın çeksün deyu ni' met virür yohsa
Felek ehl-i dilün sanman ki mesrûr olmağın ister¹¹⁵*

beyti; Yenişehirli Avnî Bey'in

*Haste-i cân ber-leb-i hicrâna cânân neylesin
Müsta'idd-i merg olan bîmâra Lokmân neylesin¹¹⁶*

*Gelince vakt-i hâcet geçmedim hâtrırlarımdan hiç
Anınçün ben de şimdî hâtr-ı ahbâbdan geçdim¹¹⁷*

112 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vikâye varağı.

113 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 2.

114 *a.g.e.*, s. 153.

115 Şeyhülislâm Yahyâ, *Divân*, İstanbul 1334, s. 120 ("olmağın" kelimesi "olduğın" şeklinde.).

116 Yenişehirli Avnî, *Divân*, İstanbul 1302, s. 144.

117 *a.g.e.*, s. 129.

*Sîmurg-i merhametden ben görmedim nişâne
Ey hâce sen görürsen benden selâm söyle*¹¹⁸

beyitleri; Fitnat Hanım'ın

*Tab° -ı nâ-ehle muvâfıkdır sipihrin gerdişi
Akrebe vâbestedir seyr ile çarhı sâatin*¹¹⁹

beyti; şâiri meçhul

*Nâil olur câha ancak câhil-i bâ-cîm olan
Câhil-i bî-lâma irmez câhil-i bî-cîm olan*

şeklindeki beytin yanında kendisine âit

*Rehâyâb olmaya âlâm u mihnetden bu dünyâda
Mekîn-i künc-i halvet olmadan eslem tarîk olmaz*

beyti onun ruh hâlini yansıtmayı bakımından dikkate değerdir.¹²⁰

Görüldüğü üzere o, kendisini sürgüne ve azle kadar götüren süreçte uğradığı haksızlıklar karşısında kabarıp durulan duygularını şiirlerle aktarmayı tercih etmiştir. Kâh kendi yazdığı

*Cân âleminde bir cevelân etmek isterim
Bülbül isem de kat° -ı zebân etmek isterim
Bîzâr u bî-huzûrum İlâhî zamânedен
Dergâh-ı izzetinde figân etmek isterim*¹²¹

şeklindeki kıt'ayla, kâh İmam Şâfiî'nin

إِذَا ضَاقَتْ بِكَ الْبَلْوَى فَفَكِّرْ فِي الْمِ نَشْرَحِ
فَعُسِّرْ بَيْنَ يُسْرَيْنِ إِذَا فَكَّرْتَ تَفْرَحِ

şeklindeki beytini yazarak teselli aramış,¹²² sürgündeki ilk günlerinde kaybettiği ağabeyi Hacı Saîd Efendi'nin acısını bir şâirin haphânedeşken söylediği rivâyet edilen

تَذَكَّرْ أَخِي إِنْ فَرَّقَ الدَّهْرُ بَيْنَنَا
أَخًا هُوَ فِي ذِكْرِكَ أَصْبَحَ وَأَمْسَى

118 a.g.e., s. 175.

119 Fitnat Hanım, *Divân*, İstanbul 1286, s. 16 ("Gazeliyât" kısmı).

120 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 140. Kemâleddin Efendi şâirlerini tespit ettiğimiz yukarıdaki beyitleri de bu sayfaya yazmıştır. Diğer beyitlerde isim yokken kendi beytinin altında "li-muharririhi Kemâleddin" kaydı vardır.

121 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182, vr. nr. yok. İshak Sunguroğlu'nda ilk mısra "Ben lâ-mekânda tayy-ı mekân etmek isterim" şeklindedir (*Harpüt Yollarında*, II, 174).

122 "Dünya seni daralttığında "Elem neşrah" süresini hatırla. Zorluğun iki kolaylık arasında olduğunu idrâk et ve rahat-la..." *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 103.

وَلَا تَنْسَ بَعْدَ الْبُعْدِ حَقَّ أُخُوْتِي
فَمِثْلُكَ لَا يُنْسَى وَمِثْلِي لَا يُنْسَى¹²³

şeklindeki beyitlerini deftere yazmak sûretiyle takdîr-i İlâhî'ye boyun eğdiğini göstermiştir. Kemâleddin Efendi kendisine Harput'tan gönderilen bir telgrafnâmenin arkasına da aşağıdaki manzûmeyi yazarak başına gelen bütün musîbetlere rağmen Allah'tan gâfil olmaması yönünde gönlünü uyarmıştır:

*Utan gönül! Yeter bırak sivâya meyl ü rağbeti
Zamânı geldi tevbe et Hudâ'ya ver muhabbeti*

*Bu nâz ile hayâtımı geçirme lu' b u lehv ile
Çekersin âhiri ecel gelince çok nedâmeti*

*Hudâ'ya rabt-ı kalb edip sünûd-ı tâma sa'y kıl
Helâk eder seni bırak bu hâbı ya' nî ğafleti¹²⁴*

Zira bu musîbetleri takdîr eden O'dur, bu belâ ve mihnet O'na duyduğu derûnî muhabbet sebebiyledir; öyleyse son arzusunun da O'nun cemâl-i bâ-kemâlini müşâhede olmasına şaşılmamalıdır:

*Derd-i ışk-ı yâr ile düşdüm belâ vü mihnete
Bana tîmâr eyleyüp girme tabîbim zahmete*

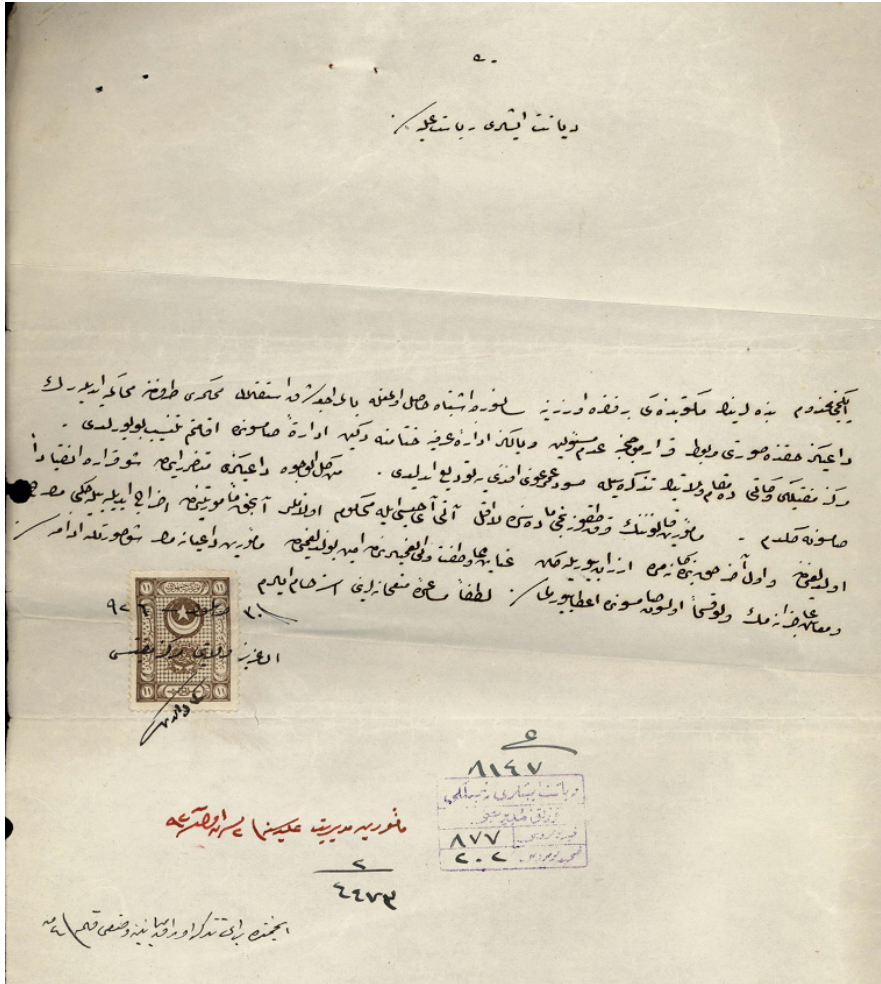
*Kûyına varıp aceb mi vaslın etsem ârzû
Tâlib-i dîdâr olan etmez kanâ' at cennete¹²⁵*

Maaş ve tahsisatının kesilmesi sebebiyle maddeten de sıkıntıya düşen Kemâleddin Efendi'nin memuriyetten de ihrâcî mevzubahis olunca Samsun'a gelir gelmez Diyânet İşleri Başkanlığı'na dilekçe yazmak sûretiyle vaziyetini kısaca anlatmış, hiç olmazsa memuriyetten ihraç edilmemesini, maaşının kısmen de olsa burada verilmesini talep etmiş ancak bu talebi uygun görülmemiştir.

123 "Yâd et kardeşim! Kader bizi ayırırsa, senin hâtıran ile sabahı ve akşamı geçiren kardeşini yâd et... Uzak düştükten sonra kardeşlik hakkını unutma sakın. Zira ne senin gibi biri ne de benim gibisi unutulur.." İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dîmaşk* (thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî), Beyrut 1995, XII, 82.

124 Kemâleddin Efendi bu beyitleri Samsun'da iken kendisine Harput'tan gönderilen bir telgrafnâmenin arkasına yazmıştır. Telgrafnâme AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36'daki *Mecmûa*'da bulunmaktadır.

125 Kemâleddin Efendi'nin defterine kaydettiği bu mısralar kendisi gibi müderris olan XVI. asır şuarâsından Nişancızâde Ahmed Ramazan Efendi'ye âittir (bk. Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Suarâ* [haz. Aysun Sungurhan Eydurhan], Ankara 2009, s. 119-120). (*Tezkire*'de ikinci mısradaki "tabîbim" kelimesi "tabîbâ" şeklinde kayıtlı.)

Bihî

Diyânet İşleri Riyâset-i 'Aliyesine

İkinci mahdûm-ı bendelerinin mektûbundaki bir fıkra üzerine Sansürce iştibâh hâsıl olmağla bi'l-murâcaa Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından muhâkeme edilerek dâ'iniz hakkında sûretî merbût karar mücebince adem-i mes'ûliyyet ve yalnız İdâre-i Örfiyye hitâmına değin idâreten Samsun'da ikâmetim tensib buyuruldu. Merkez müftülüğü vekâleti de makâm-ı Vilâyet'in tezkiresiyle müsevvid Ömer Avni Efendi'ye tevdi' edildi. Min küllî'l-vücûh dâ'inizi mutazarrır eden şu karâra inkiyâden Samsun'a geldim. Me'mûriyet Kânûnu'nun kırk dokuzuncu maddesinde lâ ekall altı ay hapsi ile mahkûm olanlar ancak me'mûriyetinden ihrâc edilebileceği musarrah olduğuna ve evvel âhir hakk-ı bendegânemde erzân buyurulagelen inâyet ve 'âtıfet-ı veliyyü'n-ni'amîlerinden emîn bulunduğumdan me'mûriyet-i dâ'iyânemin şu sûretle idâmesine ve ma'âş-ı 'âcizânemin velev kısmen olsun Samsun'da i'tâ buyurulmasına lutfen müsâ'ade-i mün'imânelerini istirhâm eylerim.

20 Eylül [1]926
 El'azîz Vilâyeti Merkez Müftîsi
 Kemâleddin
 Me'mûrîn Müdiriyyet-i 'Aliyyesine
 2 Teşrîn-i Evvel [1]926¹²⁶

Kemâleddin Efendi daha önce hiç gitmediği Samsun'da, tanımadığı insanlar arasında ikâmete mahkûm edilmesine rağmen kısa sürede Samsunlu ulemâ tarafından benimsenmiş, orada da azamî hürmet görmüştür. O, Samsun'da kendini halktan tecrid etmemiş, namazlarını câmilerde cemaatle kılmaya özen göstererek onlarla kaynaşmayı arzulamıştır.

7 Mart 1927'de Şark İstiklâl Mahkemesi ilgâ edilip 23 Aralık 1927'de de Şark'ta İdâre-i Örfiyye kaldırılınca Kemâleddin Efendi'nin cezası düşmüştür. Ancak Takrîr-i Sükûn Kanunu'nun yürürlükte olması sebebiyle¹²⁷ hem sürgünü hem de memuriyetinin devamı tartışılmış ve nihâyet mahkeme kararındaki "idâre-i örfiyye devamı müddetince" ibaresi gereği sürgünden dönmesine, azledildiği müftülüğe ise dönemeyeceğine, yeni bir resmî vazifeye de atanamayacağına karar verilmiştir.

Kemâleddin Efendi bir buçuk yıl kadar süren sürgünden sonra 1928'in başlarında Harput'a dönebilmıştır. Bu bir buçuk yıllık zaman diliminde müftülükle birlikte dersiâmlık ve müderrislik vazifesine de son verilen Kemâleddin Efendi'nin mütevellisinde bulunduğu vakıflarla irtibatı koparılmış, köylerdeki arazileri dağıtılmış, gelirlerine, tahsisat ve maaşlarına el konulmuştur. Uzun yıllardır hocalığını yaptığı Kâmil Paşa Medresesi'nden aldığı âdat medreseler kapatıldığından kesilmiş, medrese binası da İl Özel İdâresi tarafından satılarak yıkılmıştır. Başına gelen bu felâket sebebiyle elde avuçta ne varsa eridiği için Samsun'da madeten de sıkıntıya düşmüş, yazmaları arasında bulduğumuz 20 Nisan 1928 tarihli "Tevdî' İl m ü Haberi"nden (havâle makbuzu) anlaşıldığına göre orada komisyoncu Yılcıncıâde Şükrü Bey'den 30 lira borç almış ve Harput'a döner dönmez bu parayı tedârik ederek ona göndermiştir.¹²⁸ Kemâleddin Efendi gerek Samsun'dayken gerek döndükten sonra memuriyetinin yanmaması için yoğun çaba harcamış, yeniden vazife alma imkânı kalmayınca emeklilik dilekçesi vermiş ve yukarıda da bahsedildiği üzere 10 Mayıs 1928'den itibaren vefâtına kadar 9 lira gibi düşük bir maaşla geçinmek zorunda kalmıştır.

Torunu Talat Turhan Bey'in ifadelerine göre Kemâleddin Efendi mürâcaat ve fetvâ makamında olmasına rağmen dinî meselelerden dolayı kapısını çalanlardan para almaya tenezzül etmeyecek kadar müstağnîdir. İnsanlar onun bu tokgözlülüğünü bildikleri için hallettikleri iş mukâbilinde para yahut mal teklifine cesâret edemezlerdi. O, bu tavrını zaman içinde fakra düşmesine rağmen ömrünün sonuna kadar devam ettirmiştir.

Sunguroğlu'nun da belirttiği üzere İstiklâl Mahkemeleri ve Örfî İdâre'nin estirdiği korku havası Harput ulemâsını evden çıkmaya çekinir hâle getirdiğinden¹²⁹ Kemâleddin Efendi Harput'a dönüp emekli olduktan sonra münzevî bir hayat sürmeyi tercih etmiştir. Zaten kısa bir müddet sonra da ağır bir hastalığın pençesine düşmüştür.

126 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi Dosyası.

127 4 Mart 1925'te iki yıllığına çıkarılan bu kanun bilâhère iki yıl daha uzatılmış ve 4 Mart 1929'da yürürlükten kaldırılmıştır.

128 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36.

129 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 404.

Pir olduğumu şüphesiz ey nâzır-ı sâfım/ İsbât ediyor işte fotoğraf-ı tuhâfım
Bak sûret-i hâle n'ideyim oldu zarûrî/ Âlâm u mihenden beni zannetme mu'âfım¹³⁰

130 Bir fotoğrafın üzerine yazdığını söylediği kıt'a. *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182, vr. nr. yok.

8) Hastalıkları ve Vefâtı

Devlet-i ‘Aliyye-i Osmâniyye tezkeresine göre Kemâleddin Efendi orta boylu, kara gözlü, buğday tenli, “alâmet-i fârika-i sâbitesi tam” bir zâtı. Uzun süre kataraktan muzdarip olmuş, orta yaşlardan itibaren de şekerle bağlı göz tansiyonu ile mücâdele etmek zorunda kalmıştı. El‘azîz’de mütehasıs tabibler olmadığı için h. 1335 sonlarında (Eylül 1917) İstanbul’a gelerek dönemin en meşhur göz tabiblerinden Mehmed Esad Paşa ([Işık], v. 1355/1936)¹³¹ tarafından tedâvi edilmiş ve geçici de olsa iyileşmiştir. Bunun üzerine kendisi de bir şâir olan ve “İhtiyârımla aceb ben hiç olur muydum tabîb/ Ger bileydim âlemin bunca devâsız derdini”, “İtidâli itiyâd etmiş olanlar çok yaşar/ İbtîlâdır öldüren vaktinden önce âdemi” gibi bazı beyitleri hattatlar tarafından levha hâline getirilen Mehmed Esad Paşa’ya aşağıdaki gazeli yazmıştır:

*Bize Hakk'ın ulu bir ni' meti Es' ad Paşa
Çünkü ihyâ ediyor milleti Es' ad Paşa*

*Açıyor gözleri İsi-nefes câiz olup
Aldı hakkı ile bu şöhreti Es' ad Paşa*

*Âlemin mürşididir dense sezâdır el-hak
Bize ibrâz ediyor kudreti Es' ad Paşa*

*Hazretin kadrini takdîr edemez kör millet
Bilir elbet dahi bu hikmeti Es' ad Paşa*

*Tâ ebed şükr-güzârı kalacak Müftî Kemâl
Çünkü yükletdi ana minneti Es' ad Paşa (Muharrem 1336 [Ekim 1917])¹³²*

Ancak bir müddet sonra gözlerindeki bu rahatsızlıklar tekrar nüksedince müftülük vazifesini vekâleten Harput Medresesi müdürü Sâdık Efendi’ye bırakarak aldığı üç aylık izinle 26 Zilka’de 1337/ 23 Ağustos 1919’da yeniden İstanbul’a gelmiştir. Dönemin El‘azîz vâlisi Ali Gâlib Bey (v. 1932) gerekli iznin sağlanması için Meşihat’e gönderdiği 12 Ağustos 1335/ 12 Ağustos 1919 tarihli telgrafta “...**erbâb-ı fi’l ve kemâlât olan bu kıymetdâr vücûdun bir an evvel lüzûm-ı tedâvisi mertebe-i vücûda görülmesine binâen...**” şeklindeki ifadeleriyle hem Kemâleddin Efendi’yi medh, hem de vaziyetin âciliyetine işaret etmektedir.¹³³ Kemâleddin Efendi tedâvi sürecinin sonunda iyileşmiş, 20 Teşrin-i Sâni 1335/ 20 Kasım 1919’da Meşihat’e yazdığı dilekçeyle bir aylık yol izni istemiş ve Aralık 1919 sonlarında El‘azîz’e dönmüştür. Fakat bu rahatsızlık müzmin hâle geldiği için vefâtına kadar Kemâleddin Efendi’nin yakasını bırakmamıştır.

Kemâleddin Efendi sürgünden döndükten birkaç yıl sonra da mesane kanserine ya-

131 Hayatı hakkında teferuatlı bilgi için bk. H. Kadircan Keskinbora, *Bilimde, Siyasette Milli Mücadelede Bir Işık: Esat Işık*, İstanbul 2010.

132 Ankara Üniversitesi Kütüphanesi Yazmaları, nr. 38182, vr. nr. yok.

133 DİB Arşivi, Kemâleddin Efendi dosyası.

kalanmıştır. Tedâvi için iki defa İstanbul'a geldiyse de iyileşmeden El'azîze dönmüştür. 1930'ların ilk yıllarına tekabül eden birinci gelişinde o zamanlar Topkapı'da bulunan Gülhâne Tabâbet-i Askeriyye Tatbikât Mektebi ve Seririyâtı'nda (GATA) üç ay tedâvi görmüştür. Hastanede kalma imkânı olmayınca İstanbul'daki tanıdıklarını da rahatsız etmek için Sultanahmet Soğukçeşme sokağında aylık 15 liraya kiraladığı evde kalmıştır.¹³⁴ Tedâvi süreci tamamlandığında El'azîze dönmek zorunda kalan Kemâleddin Efendi hastalığı ağırlaşınca 1935'te yeniden İstanbul'a getirilerek başta İstiklâl Marşı şâirimiz Mehmed Âkif Bey olmak üzere birçok meşhurun da tedâvi gördüğü Şişli Sıhhat Yurdu'nda tedâvi edilmiştir. Buradaki günlerinde evi Teşvikiye Karakolu bitişiğinde bulunan ahbâbı kuyumcu Hacı Saîd Efendi'nin misâfiri olmuştur. Şişli Sıhhat Yurdu'ndaki tedâviden de müsbet bir netice alınamayınca yeniden El'azîze götürülmüştür. Bu hastalık sebebiyle yıllarca ızdırap çeken ve bakıma muhtaç hâle gelen Kemâleddin Efendi'ye ilk eşi Mutîa Hanım yatalak olduğu, 1930'da da vefât ettiği için kızları Fatma Râşide Hanım bakmıştır. Râşide Hanım'ın savcı olan eşinin tayini sebebiyle babasıyla ilgilenmesi imkânsız hâle gelince Kemâleddin Efendi 1934'te Refika Hanım'la evlendirilmiştir. Fakat vücudu her geçen gün zayıflayan ve durumu gittikçe ağırlaşan Kemâleddin Efendi esîr-i firâş bir sûrette 8 Zilkâ'de 1354/ 2 Şubat 1936 Pazar günü 70 yaşındayken vefât etmiştir.¹³⁵ Cenâze namazına binlerce insan katılmış ve na'sı El'azîz'den Harput'a kadar (yaklaşık 7 km., yokuş yukarı) bu kalabalık cemaatin omuzlarında çıkarılarak Meteris mahallesindeki "Kürtler Türbesi" kabristanına, âile büyüklerinin yanına defnedilmiştir.¹³⁶ Cenâzenin teşyî edildiği gün hava çok soğuktur ve dilden dile aktarıldığına göre bu soğuğa rağmen şehir o kadar kalabalığı o güne kadar bir arada görmemiştir.

Rivâyete göre on bin civârında insanın iştirâk ettiği bu teşyî Kemâleddin Efendi'nin halk nezdindeki itibârını göstermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Kemâleddin Efendi'nin torunu Talat Turhan Bey "Kanaatimce dedemle ilgili en çok övünülecek taraf budur." diyerek bölge halkının bu son hüsn-i şehâdetine dikkat çekmektedir.

Üsküdar Mevlevîhânesi'nin son postnişini Ahmed Remzî Dede [Akyürek, v. 1944-Kayseri], Kemâleddin Efendi'nin vefâtına yazdığı şu manzûme ile târih düşmüştür:

*Azm-i ukbâ eyliyor tekâmîl-i enfâs eyleyen
Kalmıyor ehl-i kemâle hemdem ü hemrâh âh*

*Bak azîzim El'azîz'in merd-i pâk-i ekmeli
Kim yetişmez öyle bir ehl-i hüner her gâh âh*

*Hallederdi Zeyd ü Amr'in müşkilin müftî iken
Fıkh u tefsîri mükemmel ârif ü âgâh âh*

134 Talat Turhan Bey'in anlattığına göre Kemâleddin Efendi'yi GATA'ya sevkeden El'azîz'deki doktor ona İstanbul'daki doktora teslim edilmek üzere bir mektup vermiş. Kemâleddin Efendi İstanbul'a gelince doktora mektubu takdim etmiş. Mektupta şöyle yazıyormuş: "Bir kaz gönderdim, yol!" Kemâleddin Efendi'nin ilmi müktesebâtına ve yaşına büyük hürmet gösteren doktor durumdan Efendi'yi haberdâr ederek mektubu yırtıp atmıştır.

135 Vefât tarihi mezar taşına zuhûl eseri olsa gerek 1355 olarak hakkedilmiştir.

136 Kemâleddin Efendi'nin kabrinin bulunduğu yer başlangıçta âile mezarlığı şeklindeyken bugün başkalarının da defnedildiği umûmî bir mezarlık hâline gelmiştir. Oranın "Kürtler Türbesi" olarak anıldığını İbnülemin Bey kaydetmektedir (*Son Asır Türk Şâirleri*, I, 533).

Üç lisânda şâir-i mâhir iken etti sükût
Şimdi senden istiyor bir Fâtihâ lillâh âh

Geldi bir kâmil dedi târihini mağfûr ola
İrtihâl etti Kemâleddîn-i ekmel âh âh¹³⁷

İرتحال ایندی کمال الدین اکمل آه آه = 1354

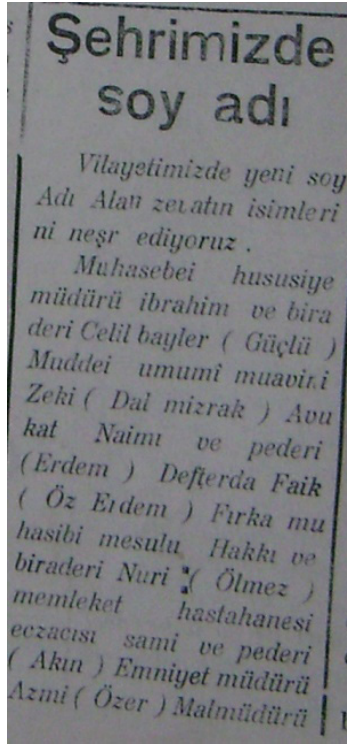

Kemâleddin Efendi'nin Harput'taki mezarı.

137 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, s. 175; Hasibe Mazioğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987, s. 271. Mazioğlu'nun eserinde üçüncü beyit yoktur.

9) Soyadı Mevzuu

Kemâleddin Efendi'nin DİB'deki dosyasında bulunan "Me'mûrîn ve Ketebe ve Müstahdemîn-i Devlet-i 'Aliyye'nin Terceme-i Hâllerine Mahsûs Varaka"ya bizzat yazdığı kayda göre XVII. asırdan XX. asra kadar fâsılasız din adamı yetiştiren ecdâdı önceleri İmamzâde nâmıyla anılırmış. Âilede yetişen ulemâ arasında Harput'ta uzun yıllar müftülük yapanlar çıktığı için âile bilâhere Müftügiller ve Efendigiller şeklinde adlandırılmıştır. Kemâleddin Efendi resmî yazışmalarda, kitap ve makalelerinde adını "**Kemâleddin Harputî**" olarak yazmıştır. Soyadı Kanunu çıkınca (1934) ise âilece "**Erdem**" soyadını almışlardır. El'aziz'de yayımlanan Turan Gazetesi 15 Kânûn-ı Evvel (Aralık) 1934 tarihli, 254 numaralı nüshasının ilk sayfasında halkı soyadına teşvik etmek maksadıyla "Şehrimizde Soyadları" başlıklı bir haber yaparak şehrin eşrâfından bazılarının aldıkları soyadlarını kaydetmiştir. Bu eşrâf arasında "Avukat Naîmî ve pederî" de bulunmaktadır:

Ahmet Turan Arslan'ın Ömer Naîmî Efendi'nin oğlu Esad Efendigil'den naklettiğine göre Ö. Naîmî Efendi henüz babası sağken mahkemeye mürâcaat edip "Erdem" soyadını "Efendigil" ile değiştirmiştir.¹³⁸ Ancak rahmetli Esad Bey'in bu meseleyi yanlış hatırladığı kanaatindeyiz. Zira mahkeme kaydına göre Ömer Naîmî ve kardeşi Abdülhamid Hamdi Efendiler soyadlarını babaları Kemâleddin Efendi'nin vefâtından 18 yıl sonra, **05.04.1954**'te "Efendigil" olarak değiştirmişlerdir.¹³⁹ Zaten Ömer Naîmî Efendi'nin 1938-1939'da *Altan* dergisinde yayım-

138 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 92.

139 bk. Elazığ Nüfus Müdürlüğü Kemâleddin Efendi'nin hüviyet kaydı.

ladığı yazılarında “Erdem” soyadını kullandığını,¹⁴⁰ CHP’nin 17.11.1947’de gerçekleştirdiği Yedinci Büyük Kurultay’ına Elazığ’ı temsilen “Naîmî **Erdem**” olarak katıldığını görmekteyiz.¹⁴¹ 1948’de neşredilen *Resmî Gazete*’de bir dâvâ dosyası sebebiyle kendisinden bahsedilen Ömer Naîmî Efendi’nin soyadı yine “Erdem” olarak kayıtlıdır.¹⁴² Milliyet Gazetesî’nin 26.12.1950 nüshasında yayımlanan Elazığ Baro Başkanlığı seçimi ile ilgili haberde Baro Başkanı seçilen Ömer Naîmî’nin soyadının burada da “Erdem” olarak yazıldığı görülmektedir. Abdülhamid Efendi’nin oğlu Ahmet Ferit Yüksel Bey babasıyla düştüğü bir anlaşmazlık sebebiyle mahkemeye mürâcaat ederek kendi soyadını yeniden “Erdem” olarak değiştirmiştir. Bugün Abdülhamid Efendi’nin diğer çocuklarından olan torunları Efendigel’i taşırken Ahmed Bey’in çocukları Erdem soyadını kullanmaktadır.

10) Eserleri

Kemâleddin Efendi çoğu risâle hacminde şerh ve tercümelerden oluşan manzum-mensur dinî, tasavvufî, edebî eserler kaleme almıştır. Bunların bir kısmı kitap, bir kısmı tefrika şeklinde neşredilmiş, mühim bir yekûnu ise yazma olarak kalmış ve maalesef kaybolmuştur. Kaynaklarda Kemâleddin Efendi’nin 40’a yakın eserinin olduğu belirtilmekteyse de bunların bir kısmı müstakil başlıklar hâlinde kaydedilmiş tahmîs, kasîde, gazel ve tarih kıt’alarından, bir kısmı da birer sütunluk/sayfalık mecmûa yazılarından müteşekkildir.¹⁴³ Ayrı başlıklar hâlinde kaydedilen şiirler bir araya getirildiğinde ancak küçük bir divançe olabilir. Kemâleddin Efendi’nin eserlerini aşağıdaki tasnifle inceleyelim:¹⁴⁴

a) Neşredilen Risâleler

a.1) *Kasîde-i Münferice’nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi*

Eser, büyük sûfilardan Ebü’l-fazl en-Nahvî’nin (v. 513/1119)¹⁴⁵ *el-Kasîdetü’l-münferice* adlı manzûmesinin¹⁴⁶ Abdülhamid Hamdî Efendi tarafından yapılan tahmîsine oğlu Kemâleddin Efendi’nin yazdığı şerhtir. 123 sayfalık bu şerh 1317/1899’da Ma’mûretü’l-azîz Vilâyet Matbaası’nda basılmıştır.

140 bk. Ömer Naîmî Erdem, “Medenî Kanununun Bâriz Vasıfları”, *Altan*, sy. 44-47 (Elazığ, Şubat 1939), s. 41-46; a.mlf., “Atamın Mezarında”, *a.g.e.*, s. 53; a.mlf., “Tetikler: Harput Şairleri”, *a.g.e.*, sy. 39-42 (Elazığ, Eylül 1938), s. 39-40.

141 *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı*, [Ankara 1948], s. 6.

142 *Resmî Gazete*, 7 Nisan 1948, s. 964 (Elazığ Asliye Hukuk Mahkemesi’nin ilâmından).

143 bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 172-173.

144 Kemâleddin Efendi’nin ulaşılabildiğimiz bütün eserlerini bugünkü harflere aktararak açıklayıcı îlâvelerle yayımlama çalışmalarımız devam etmektedir. Bu çalışmaların ilki için bk. Ahmet Karataş, “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi’nin Rekâik: Hadis-i Erbaîn Risâlesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 48 (İstanbul 2015), s. 57-94.

145 Fakih, nahiv âlimi ve şâir olan İbnü’n-Nahvî aynı zamanda İmam Gazzâlî’nin muakiblerinden bir sûfidir. Daha teferruatlı bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, “İbnü’n-Nahvî, el-Kasîdetü’l-münferice’si ve Tercümesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16 (İzmir 2002), s. 38-40; İsmail Durmuş-Hüseyin Elmalı, “İbnü’n-Nahvî”, *DLA*, Ankara 2000, XXI, 163-164.

146 İbnü’n-Nahvî’nin, *el-Ferec ba’ de-ş-şidde*, *Ümmü’l-ferec*, *el-Fütûh* adlarıyla da anılan *Kasîde-i Münferice*’sini mallarının gaspedilmesi üzerine yazdığı, kasîde yazıldıktan sonra gördüğü rüya sebebiyle korkuya kapılan gaspçının aldığı malları İbnü’n-Nahvî’ye îade ettiği anlatılır. Allah’a teslimiyetten, O’nun ihsânının ve lutfunun sonsuzluğundan, kuvvet ve kudretinden bahseden muhtevâsı, anlatılâgelen rüya hâdisesi ve bunu duâ niyetine okuyanın duâsının mutlaka kabul edileceğine dâir oluşan inanç Kasîde-i Münferice’yi asırlar boyu okunan, tahmîs, tesbî’, taştîr, taklidleri yazılan, muâraza, tazmîn, tercüme ve şerh edilen bir vird hâline getirmiştir. bk. Hüseyin Elmalı, “İbnü’n-Nahvî, el-Kasîdetü’l-münferice’si ve Tercümesi”, s. 41-56.

Kasîde-i Münferice'nin beyit sayısı nüshalarına göre kırk ile elli arasında değişmektedir. Abdülhamid Hamdî Efendi'nin yaptığı tahmîs 41 beyit üzerine olduğundan Kemâleddin Efendi'nin şerhi de bu 41 beyti esas almıştır. Tahmîs

إصْبِرْ فَاصْبِرْ أَخُو الْفَرْحِ
فَإِنْ اسْتَبْطَأَتْ مَدَى الثَّلَجِ
فَعَلَيْكَ الْقَوْلُ بِالْذَّلِجِ
إِشْتَدَى أَرْمَةٌ تَنْفَرِجِي
قَدْ آذَنَ لَيْلِكَ بِالْبَلِجِ

bendiyle başlamakta,

سَيِّفُ اللَّهِ الْعَالِي الْهِمَمِ
أَسَدُ الْقَهَّارِ بِمَزْدَحَمِ
أَصْلُ الْحَسَنِينَ الْمُحْتَرَمِ
فِيهِمْ نَفْسُ رَبِّ النَّسَمِ
عَنَا الْكُرْبَاتُ بِالْفَرْجِ

bendiyle bitmektedir.

İbnülemin, Kemâleddin Efendi'nin arzusu üzerine esere sanatlı bir takrîz yazmıştır. İbnülemin gibi gâyet müşkülpesend, ihtiyâtkâr ve titiz tabiatlı bir zâtın takrîzde yer alan me-dihlerle dolu şu şiiri hayli şaşırtıcıdır:

*Ey fâzıl-ı ter-zebân var ol
Lütfun ile her zamân var ol*

*Yazdın bize bir eser ki ra' nâ
Şânında anın ne dense ahrâ*

*Her satır sahîfe-i ma' ârif
Dibâce-i nüsha-i avârif*

*Mîzâbe-i Ka' be-i hakikat
Ârâyiş-i gülbin-i fazilet*

*Gülzâr-ı edebde verd-i ra' nâ
Ezhâr-ı cinâna ğıpta-fermâ*

*Sen necm-i kemâl-i nûr-feşânsın
Memdûh-ı efâzıl-ı zamânsın*

*Fahr eyler ise seninle şâyân
Sükkân-ı harem-serây-ı irfân*

*Evsâf ü mehâsinin dü bâlâ
İsbâtına var mı bende yârâ*

*Medhinde ne rütbe etsem itrâ
Âlîsin o rütbeden de a' lâ*

*Ta' rifine bezl-i kudret etmem
Bir emr-i hatîre cür'et etmem*

*Mevcûd iken âfitâb heyhât
Da' vâ-yı vücûd eyler mi zerrât*

*Bâkî olasın cihânda bin sâl
Ey menba' -ı hüsn-i hulk u ifzâl¹⁴⁷*

Kemâleddin Efendi şerhinde önce her benddeki kelimelerin gramer yapıları ve iştikâkları üzerinde durmuş, bâblarını yazmış ve mânâlarını vermiş, mısralardaki edebî sanatları belirtmiş, yeri geldikçe de bu kelimelerin işaret ettiği âyet ve hadislere atıflarda bulunmuştur. Sonra da o bendi “Hulûsa-i meâl” başlığıyla kısaca yorumlamıştır. Bu yorumlarda yer yer tasavvufî mülâhazalar dikkat çekmektedir.¹⁴⁸

Kemâleddin Efendi bu eseri önce tefrikalar hâlinde neşredilmek üzere m. 1893-1896 yılları arasında İstanbul'da yayımlanan *Hazîne-i Fünûn* mecmûasına yollamış, ancak mecmûaya gelen yazıların çokluğu ve kısa süre sonra da mecmûanın kapanması sebebiyle eserin sadece ilk kısımları (5. bende kadar) birkaç tefrika hâlinde yayımlanabilmiştir.¹⁴⁹ “Kaside-i Münferice'nin Tahmîs-i Cedidiyle Berâber Tercemesidir” başlığıyla tefrika edilen bu kısımlar mecmûanın aşağıdaki sayılarında yer almıştır:

III/ 34 (22 Şa'bân 1313), s. 365-366.

147 Kemâleddin Harputî, *Kaside-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi*, s. 5. Takrizi yazdığı dönemde 30 yaşında olan İbnülemin *Son Asır Türk Şairleri*'nde bunu “evâil-i şebâb”da yazdığını vurgulayarak ifrâta varan övgülerini genişliğine bağlıyor gibidir (a.g.e., II, 854).

148 Meselâ bk. 33. bend, s. 99.

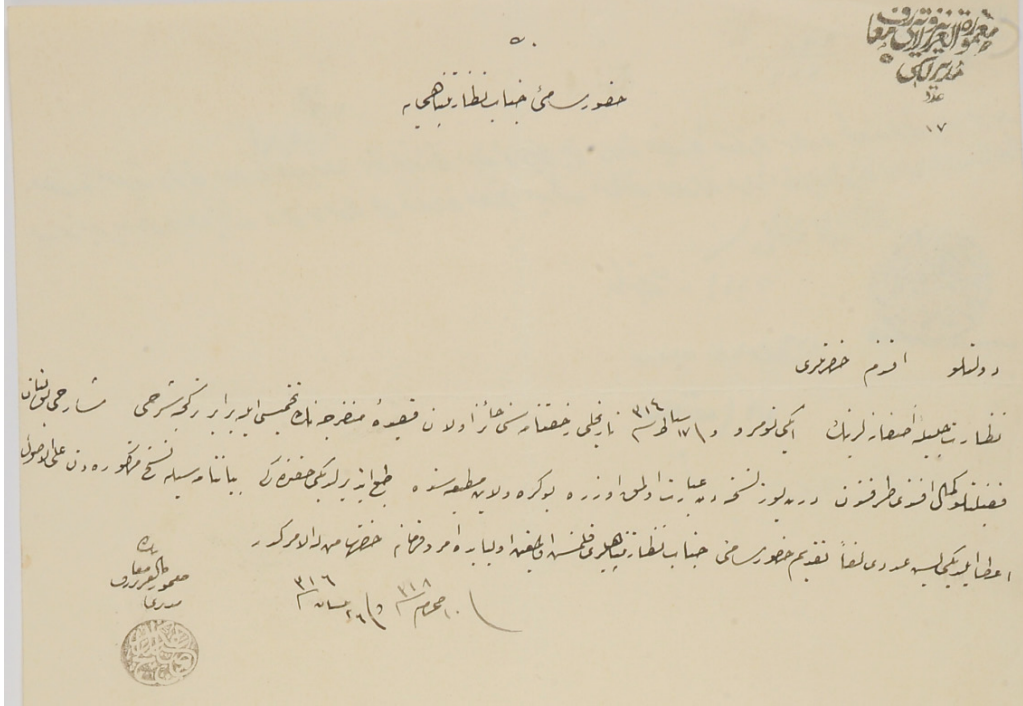
149 Kemâleddin Efendi *Hazîne-i Fünûn*'da *Kaside-i Tantarâniyye*'nin şerhini tefrikalar halinde yayımlamıştır. Yayımlanan son kısmın altına *Hazîne-i Fünûn* imzalı “Kemâleddin Efendi Hazretleri'nin bundan böyle dahi ba'zı âsâr-ı fâzilâneleriyle sahîfelerimizi tezyîn buyuracaklarını ümid ederiz.” şeklindeki not konulunca Kemâleddin Efendi mecmûaya *Kaside-i Münferice* şerhini göndermiştir. Fakat ilk bölüm dışında gönderdiği cüzlerin devam eden sayılarda yayımlanmaması üzerine dergi idâresine bir mektup yollamış, idâre 49-50. sayıda “Muhâberât-ı Aleniyye” başlığı altında Kemâleddin Efendi'ye “Eserleriniz önümüzdeki hafta neşredilecektir. Mâba'dlarını sür'at-i mümkün ile irsâl buyurmanızı ricâ ederiz.” diye cevap vermesine rağmen (s. 495) sonraki iki sayıda da gönderilenleri neşredememiştir. Birlikte çıkan 51-52. sayısında yayın müdürü mecmûanın bu sayılarla üçüncü yılını doldurduğunu, neşredilmeyen yazıların gelecek sayılarda çıkacağını belirterek “ashâb-ı âsârın gücünmemelerini bilhassa” ricâ etmiştir (s. 509). Dördüncü senenin ilk sayısında Kemâleddin Efendi'den yine alenen özür dileyen mecmûa idâresi söz konusu yazıları gelecek sayılarda yayımlayacağı sözünü vermiştir (IV/1, s. 18). Ancak tefrikalar bitmeden mecmûa 4. yılında 20. sayısını da neşredip yayın hayatına son vermiştir (24 Rebiü'l-evvel 131[4]).

IV/ 6 (22 Zilhicce 1313), s. 77-78.

IV/ 9 (13 Muharrem 131[4]), s. 126.

IV/ 11-12 (27 Muharrem 131[4]), s. 159-160.

IV/ 13 (4 Safer 131[4]), s. 188-189.

Ma'mûretü'l-azîz Maârif Müdürlüğü'nden Kemâleddin Efendi'nin eserinin yayımlanmasıyla ilgili Maârif Nezâreti'ne gönderilen yazı.

Ma'mûretü'l-azîz Vilâyeti Ma'ârif Müdürlüğü

Aded: 17

Bihî

Huzûr-ı Sâmi-i Cenâb-ı Nezâret-penâhî'ye

Devletlu Efendim Hazretleri

Nezâret-i celile-i âsafânelerinin 2 numero ve fi 17 Şubat [1]314 târihli ruhsatnâmesini hâiz olan *Kaside-i Münferice'nin Tahmisi ile Berâber Türkçe Şerhi* şârihi bulunan fazîletlü Kemâl Efendi tarafından dört yüz nüshadan ibâret olmak üzere bu kere Vilâyet Matbaası'nda tab' ettirildiği hakkındaki beyânnâmesiyle nüshâ-i mezkûreden ale'l-usul i'tâ eylediği beş adedi leffen takdîm-i huzûr-ı sâmi-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri kılınmış olmağın ol bâbda

emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fi 10 Muharrem sene [1]318 ve fi 26 Nisan sene [1]1316 [10 Mayıs 1900]

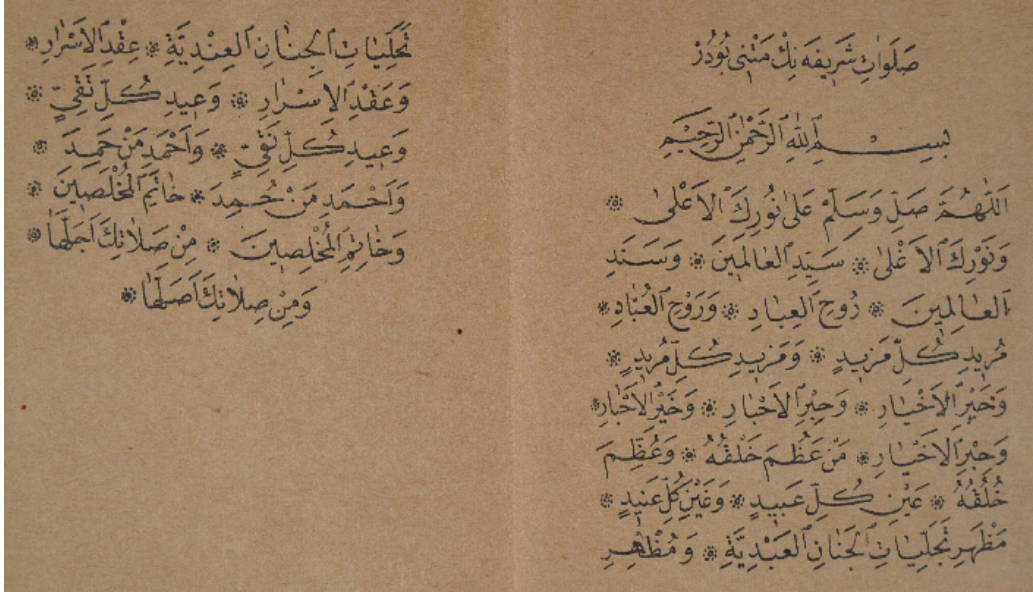
Bende

Ma'mûretü'l-azîz Maârif Müdiri

Sâlih ?¹⁵⁰

a.2) *el-Mülemma' Şerhu'n-na'ti'l-murassa' bi'l-mücennesi'l-müsecca'*

Kemâleddin Efendi'nin müftülükten azledildikten sonra 1345/1927'de Ahmed Kâmil ve Şerîki Matbaası'nda bastırıldığı risâlesidir. Eser meşhur âlimlerden Aliyyü'l-kârî'nin (v. 1014/1605) bir paragraflık müsecca Salavât-ı Şerife (na't) metninin şerhinden ibâret olup 15 sayfadan oluşmaktadır. Kemâleddin Efendi Salavât-ı Şerife'yi âyet-i kerîmelerden ve hadis-i şeriflerden istifâde ile "icmâlen şerh ve izâh" etmektedir. Risâlenin ilk sayfalarında nûr-ı Muhammedî mevzuunu tasavvufî açıdan yorumlamakta ve "ğulât-ı sûfiyyenin ittihâd ve hulûl"ü savunan "vücûdiyye mezhebi"nin "vahdetçileri"ni sert ifadelerle eleştirmektedir.¹⁵¹ İbn Arabî'nin eserlerini okuyan, aşağıda görüleceği üzere onun eserlerinden iktibaslarla risâleler yazan Kemâleddin Efendi'nin "vahdet-i vücûd ashâbı" diye nitelediği tâîfeyi "Cenâb-ı Allah avâlimin mecmûudur" düşüncesini savunduğu iddiasıyla küfürle itham etmesi dikkat çekicidir.

Kemâleddin Efendi'nin şerhini yaptığı Aliyyü'l-kârî'nin Salavât-ı Şerife metni.

150 BOA, MF.MKT., dosya nr: 507, gömlek nr. 40. Dosyada ayrıca yukarıdaki belgede ifade edilen beyânnâme ve eserin beş nüshasının yerine ulaştığına dâir yazı da mevcuttur.

151 bk. s. 6-7.

b) Neşredilmeyen Risâleler

b.1) *Rekâik: Hadîs-i Erbaîn*

Kemâleddin Efendi Harput Dârü'l-hilâfe Medresesi müderrisiyken (1334-1342/1916-1924) Hadis derslerine girdiği sahn kısmı ikinci sınıf öğrencilerinin okuyup ezberlemelerini sağlamak amacıyla *Rekâik* adını verdiği bir hadîs-i erbaîn risâlesi yazmış, bilâhère bu hadislerin tercümelerini de ilâve ederek risâlesini genişletmiştir. Kemâleddin Efendi, okuyucuyu kötülüklerden uzaklaştırmayı ve iyiliklere teşvik etmeyi hedefleyen hadislerden kolaylıkla anlaşılacak ve ezberlenebilecek kırkını bir araya getirmekle aynı zamanda Peygamberimiz'in {مَنْ حَفِظَ عَلَيَّ أُمَّتِي أَرْبَعِينَ حَدِيثًا بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي زُمْرَةِ الْفُقَهَاءِ} “Allah, ümmetim içinde kırk hadis ezberleyen kimseyi kıyamet günü fakihler zümresinde diriltir.”¹⁵² şeklindeki müjdesine de nâil olmayı arzulamıştır. Risâlenin İstanbul ve Ankara Üniversiteleri kütüphanelerinde bulunan iki yazma nüshası tarafımızdan tespit edilmiş olup muhtevâ incelemesi, metin tenkidi ve tahriri yapılarak neşredilmiştir.¹⁵³

b.2) *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkîki't-tebe'yyeti beyne'l-ilmî ve'l-ma'lûm*

Kemâleddin Efendi'nin El'azîz müftüsü olduğu sıralarda o zamanlar El'azîze bağlı bir kaza olan Arapgir'in müftüsü Hacı Ahmed Efendi'nin açıklamasını istediği “İlm-i İlâhî ma'lûma tâbî'dir.” şeklindeki söz ile kaza, kader, insan fiillerinin yaratılışı, güç yetirilemeyecek emir ve nehiyeler (teklîf-i mâ lâ yutâk), Allah'ın sıfatları gibi meseleleri izâh sadedinde 10 Safer 1344/30 Ağustos 1925'te tamamladığı bir risâle olan *Tesbîtü'l-mefhûm*'un tespit edebildiğimiz tek nüshası 34 varak olup Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi Mustafa Con Yazmaları arasında (A, nr. 237) bulunmaktadır.

Kemâleddin Efendi kelâm ilminin ana konuları arasında yer alan yukarıdaki meseleleri Mâtürîdî, Eş'arî ve Mu'tezilîlerin düşünceleri çerçevesinde açıklamakla birlikte felsefî ve bilhassa tasavvufî yorumlar yapmış, başta Muhyiddin İbn Arabî olmak üzere İmam A'zam, İbn Esir, Fahreddin Râzî, İbn Teymiyye, Nevevî, Muhammed İbn Es'ad Tüsterî, Molla Câmî, Mevlâna Celâleddin-i Rûmî, Şemseddin Ahmed Hayâlî, İsmâil Hakkı Bursevî, Gelenbevî gibi âlim ve âriflerin görüşlerine yer vermiştir. Yorumlarını yer yer âyet ve hadisler, asr-ı saâdetten örnekler, vecîz sözler, Türkçe, Arapça, Farsça beyitler ve kıt'alarla da zenginleştiren Kemâleddin Efendi'nin bu risâlesi erbâbı tarafından büyük bir teveccühle karşılandığı için mükerreren istinsâh edilmiştir.¹⁵⁴ Eserin iç kapağına Kemâleddin Efendi aşağıdaki kıt'ayı yazmıştır:

*Nâçîz eserim ki bu kitâbım
Kalsın sana yâdigâr benden
Oldukça musâdîf-i nigâhın
Bir hâtradır ümîd senden (1345/1926)*

152 el-Müttakî el-Hindî, Alâüddin Ali, *Kenzü'l-'ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* (thk. Bekri Hayyânî-Saffet es-Sekkâ), Beyrut 1985; X, 158 (hadis nr. 28817, 28818); el-Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Kesfü'l-hafâ ve müzîlül-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs* (thk. Ahmed el-Kalâş), Beyrut 2000, II, 322 (hadis nr. 2465).

153 Ahmet Karataş, “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekâik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 48 (İstanbul 2015), s. 57-94.

154 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 173.

b.3) *Mütenevvi' Duâ ve Nüshalar Mecmûası*

Eser Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde Efendigel Yazmaları arasında bulunan bir defterin (yz. nr. 89) boş sayfalarına Kemâleddin Efendi'nin kaydettiği duâlar, vefkler, muskalar¹⁵⁵ ve evrâddan oluşmaktadır. 240 sayfalık defterin 150 sayfasında Kemâleddin Efendi'nin kayıtları vardır. Bu kayıtlar arasında kendisine âit duâ manzûmeleri, Nakşî evrâdı, Râbîta-i Şerîfe, farklı şâirlerin münâcâtları, Peygamber Efendimiz'in yaptığı bazı duâlar evrâd-ı zebânî olması bakımından dikkat çekicidir.

c) Tefrikaları

c.1) *Kasîde-i Tantarâniyye Şerhi*

Kasîde-i Tantarâniyye h. V. asırda yaşamış, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin önemli müderrislerinden şâir Ebû Nasr Muînüddîn Ahmed b. Abdirezzâk et-Tantarânî'nin (v. 485/1092) devrin meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk için yazdığı otuz beş beyitlik medhiyesidir. Zengin cinas örneklerini barındırdığı için *Kasîde-i Mücennese* olarak da anılan şiirin ilk yirmi beş beytini oluşturan nesib kısmında Tantarânî Hz. Peygamber sevgisini dile getirdiği için şiir na't mecmûalarında da yer almış, üzerinde çok sayıda tercüme ve şerh yapılmıştır.¹⁵⁶ "Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" vezniyle yazılan *Kasîde-i Tantarâniyye*

يَا حَلِيَّ الْبَالِ قَدْ بَلَبْتِ بِالْبَلْبَالِ بَالٍ
بِالنَّوَى زَلْزَلْتِنِي وَالْعَقْلُ فِي الزَّلْزَالِ زَالٍ

mısrâları ile başlamakta

دُمْ عَلَى رَعْمِ الْعِدَى وَارْبِحْ بَعْدَ الْعَيْدِ فِي
دَوْلَةِ غَرَاءَ فِيهَا أَدْوَمُ الْأَلْطَافِ طَافٌ

beytiyle bitmektedir.

Kemâleddin Efendi *Kasîde-i Tantarâniyye*'yi tercüme ve şerh ederek *Hazîne-i Fünûn* mecmûasında tefrikalar hâlinde yayımlamıştır. *Hazîne-i Fünûn*'da Hersekli Ârif Hikmet, Mehmed Âkif, Fâik Esad, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Ahmed Remzî, İsmâil Safâ, Sâmih Rifat, Süleyman Nazîf, Muhyiddin Raif, Ahmed Râsim, İbnülemin Mahmud Kemal gibi dönemin önemli isimlerinin yazı ve şiirlerinin yayımlandığını ve mecmûanın yüksek bir tirajla (6.000 civârı) Osmanlı'nın en uzak bölgelerine kadar ulaşan bir abonelik ağına sahip olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda¹⁵⁷ Kemâleddin Efendi'nin şerh dizisinin 13 sayı boyunca yayımlanmasının Harput'taki şöhretini perçinlediğini, bilhassa İstanbul'un edebî ve ilmî mahfillerinde tanınmaya başlamasına vesile olduğunu söyleyebiliriz.

Kemâleddin Efendi *Kasîde-i Münferice*'de olduğu gibi önce kelimelerin gramer yapılarını, bâblarını ve sözlük anlamlarını belirtmiş, sonra da "Mahsûl-ı Beyt" başlığıyla beyitten an-

155 Defterde "nüsha" kelimesi tercih edilmiştir.

156 Daha geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Kasîde-i Tantarâniyye", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 576-577.

157 bk. Orhan Okay, "Hazîne-i Fünûn", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 135.

laşılan mânâyı kısaca açıklamıştır. Çoğu açıklamanın sonunda ise ilgili beyitte bulunan edebî sanatları kaydetmiştir.

Hazîne-i Fünûn'da *Kasîde-i Tantarâniyye*'nin tefrika edildiği sayılar şunlardır:

- 1-5. beyitler, III/10 (10 Rebîü'l-evvel 1313), s. 82-85.
- 6-10. beyitler, III/17 (28 Rebîü'l-âhir 1313), s. 142-144.
- 11-15. beyitler, III/16 (21 Rebîü'l-âhir 1313), s. 133-135.
- 16-18. beyitler, III/18 (5 Cemâziye'l-evvel 1313), s. 147-148.
- 19-20. beyitler, III/19 (12 Cemâziye'l-evvel 1313), s. 153-154.
- 21-22. beyitler, III/20 (19 Cemâziye'l-evvel 1313), s. 160-161.
- 23-24. beyitler, III/22 (4 Cemâziye'l-âhir 1313), s. 179-180.
25. beyit, III/23 (11 Cemâziye'l-âhir 1313), s. 186-187.
- 26-28. beyitler, III/26 (3 Receb 1313), s. 208-210.
- 29-30. beyitler, III/28 (17 Receb 1313), s. 322-323.
- 31-32. beyitler, III/29 (24 Receb 1313), s. 335-336.
- 33-34. beyitler, III/30 (1 Şa'bân 1313), s. 343-344.
35. beyit, III/31 (8 Şa'bân 1313), s. 350.

c.2) *Kasîde-i Ferîde Tercemesi*

Kemâleddin Efendi İranlı meşhur âlim, şâir ve Nakşî sûfilerden Nureddin Abdurrahmân Câmî (Molla Câmî)'nin (v. 898/1492) 53 beyitlik bir kasîdesini tercüme etmiş ve 1328/1910'da haftalık *Beyânü'l-hak* gazetesinde 3 bölümde yayımlamıştır.¹⁵⁸ Kemâleddin Efendi'nin "lafz-ı selisi de ma'nâsi gibi cidden nefis olan bir kasîde-i ferîde" diye tavsif ettiği¹⁵⁹ şiir

چو پیوند با دوست میخواهی ای دل

ز چیزی که جز اوست پیوند بگسل

beytiyle başlamakta,

به شعر حقیقت کشد شعر جامی

فیا خیر قول و یا شر قائل

mısralarıyla da bitmektedir. Kemâleddin Efendi yazdığı mukaddimede Molla Câmî'nin ilmî,

158 İshak Sunguroğlu *Kasîde-i Ferîde Tercemesi*'nin *Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi*'nde neşredildiğini söylemekteyse de tarih ve sayı vermemektedir (*Harput Yollarında*, II, 172). Gazetenin Milli Kütüphane ve TBMM Kütüphanesi'nde bulunan sayılarında söz konusu tefrikaya rastlamadık. Kütüphanelerimizde *Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi*'nin eksiksiz koleksiyonu ise maalesef bulunmamaktadır.

159 Kemâleddin Harputî, "Kasîde-i Ferîde Tercemesi: Mukaddime", *Beyânü'l-Hak*, III/62 (21 Cemâziye'l-evvel 1328), s. 1251.

edebî ve tasavvufî kişiliği hakkında kısa malumât verdikten sonra gâyet mütevâzî ifadelerle kasîdeyi tercüme etme hususunda gösterdiği cesâretten dolayı “bu gibi âsâr-ı mübâreke-i sûfiyyenin hâl olmaksızın yalnız kâl ile tamâmen keşf ve izâhının müte’assir ve belki de müte’azzir bulunduğunu tasdik ve takdîr eden mütâli’in-i kirâmın lutfuna” sığınmaktadır.¹⁶⁰

Beyânü’l-Hak’da kasidenin tercümesinin tefrika edildiği sayılar şunlardır:

1-5. beyitler, III/62 (21 Cemâziye’l-evvel 1328), s. 1251-1252.

6-22. beyitler, III/67 (26 Cemâziye’l-âhir 1328), s. 1333-1335.

22-53. beyitler, III/68 (4 Recep 1328), s. 1346-1348.

Kasîdede Molla Câmî kısaca gönlüne Dost’a vâsıl olmayı istiyorsa dünyevî lezzetlere dalmamayı, gâfil olmamayı, fâni şeyler peşinde koşmamayı tavsiye etmekte, dâimâ ezeli, ebedî ve bâki olan Allah’a yönelmesi hususunda çeşitli örnekler vererek onu uyarmaktadır.

c.3) Makâme-i Sûfiyye Tercemesi

Makâme-i Sûfiyye Kemâleddin Efendi’nin çağdaşı Ma’mûretü’l-azîz müdde-i umûmîlerinden sûfi Nakîbü’l-eshrâf Mehmed Emin Efendi’nin (v.?)¹⁶¹ Muhyiddin İbn Arabî’nin eserlerinden ilhamla yazdığı Arapça, tahkiye tarzında, “makâme” türüne örnek müsecca bir metindir. Kemâleddin Efendi bu metni tercüme etmiş, çeşitli notlarla zenginleştirerek bir bakıma şerhini yapmış ve metnin orijinalini de ilâve ederek Osmanlı’nın en uzun soluklu tasavvufî mecmûası *Cerîde-i Sûfiyye*’de 16 bölüm hâlinde yayımlamıştır. Bu tefrika, metinden hareketle vücûd mertebeleri, nefis tezkiyesi, âlem-i mülk ve melekût, âlem-i anâsır, seyr ü sülûk, makâmât-ı seb’a, kabz, bast gibi mevzular hakkında malumât veren Kemâleddin Efendi’nin tasavvufî bilgisini göstermesi bakımından oldukça değerlidir.

Makâme-i Sûfiyye’nin metni ve notlarla zenginleştirilmiş tercümesi *Cerîde-i Sûfiyye*’nin aşağıdaki sayılarında neşredilmiştir:

nr. 24/16 (6 Rebîü’l-evvel 1331), s. 3.

nr. 24/18 (4 Rebîü’l-âhir 1331), s. 3-4.

nr. 24/19 (18 Rebîü’l-âhir 1331), s. 2.

nr. 24/20 (3 Cemâziye’l-evvel 1331), s. 2-3.

nr. 24/21 (17 Cemâziye’l-evvel 1331), s. 4-5.

nr. 24/22 (1 Cemâziye’l-âhir 1331), s. 3-5.

nr. 24/23 (15 Cemâziye’l-âhir 1331), s. 3-4.

nr. 24/24 (29 Cemâziye’l-âhir 1331), s. 4-5.

¹⁶⁰ *Beyânü’l-hak*, nr. III/62 (21 Cemâziye’l-evvel 1328), s. 1251.

¹⁶¹ Hz. Peygamber soyundan gelen Mehmed Emin Efendi Seyyid Hacı Hâfız Mahmud Efendi’nin oğludur. Uzun süre Harput İshak Ağa Medresesi müderrisliğinde bulunmuş, savcılık, vilâyet ve ziraat meclisi âzâlığı yapmıştır. Hindistanlı meşhur tefsir, kelâm, dil, belâgat ve mantık âlimi Abdülhakîm Siyelkütî’nin (v. 1067/1657) *Zübdetü’l-efkâr*’ına hâşîye yazmıştır. Kemâleddin Harputî, “Makâme-i Sûfiyye”, *Cerîde-i Sûfiyye*, nr. 24/16 (6 Rebîü’l-evvel 1331), s. 3; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 231.

- nr. 49 (11 Receb 1331), s. 3-4.
nr. 50 (18 Receb 1331), s. 14-15.
nr. 51 (25 Receb 1331), s. 26-27.
nr. 52 (1 Şa'ân 1331), s. 39-40.
nr. 54 (17 Şa'ân 1331), s. 63-65.
nr. 55 (24 Şa'ân 1331), s. 76-77.
nr. 56 (24 Şa'ân 1331),¹⁶² s. 87-88.
nr. 57 (8 Ramazân 1331), s. 100.

c.4) Mersiyye-i Ebüssuûd Tercemesi

Kemâleddin Efendi Ebüssuûd Efendi'nin Kanûnî Sultan Süleyman'ın vefâtı üzerine yazdığı 24 beyitlik Arapça mersiyyeyi İbnülemin Mahmud Kemâl Bey'in tavsiyesi üzerine tercüme etmiş ve bunu *Cerîde-i Sûfiyye*'nin şu sayılarında yayımlamıştır:

- nr. 65 (8 Zilka'de 1331), s. 185-186.
nr. 66 (15 Zilka'de 1331), s. 194-195.

Mersiye

أَصَوْتُ صَاعِقَةً أَمْ نَفْحَةَ الصُّورِ... فَالْأَرْضُ قَدْ مُلِئَتْ مِنْ نَقْرِ نَأْفُورِ

beytiyle başlayıp

لا زالَ أَحْكَامُهُ بِالْعَدْلِ جَارِيَةً... بَيْنَ الْبَرِيَّةِ حَتَّى نَفْحَةِ الصُّورِ

beytiyle bitmektedir.

c.5) Levâmi-i Câmî Tercemesi

Kemâleddin Efendi, Molla Câmî'nin İbn Fâriz'a (v. 632/1235) ait 41 beyitlik Arapça *Kasîde-i Hamriyye (Mîmiyye)*'sinin manzum-mensur şerhi olan Farsça *Levâmi'*'ini tercüme etmiştir. 158 rubâiden ve çoğu bunların izâhı mâhiyetindeki paragraflardan (lâmi'a/levâmi') oluşan şerh 875/1470 yılında yazılmış, yine ona âit *Levâyah* ve *Şerh-i Rubâiyyât* ile birlikte *Mecmûa-i Monla Câmî Kuddise Sirruhu's-sâmî* adıyla 1309'da İstanbul'da neşredilmiştir (s. 104-189).

Kemâleddin Efendi'nin tercümesi *Cerîde-i Sûfiyye*'de 37 sayı boyunca tefrika edilmiştir. Tercümenin yayımlandığı sayılar şunlardır:

- nr. 71 (20 Zilhicce 1331), s. 240-241.
nr. 72 (27 Zilhicce 1331), s. 250-251.
nr. 73 (4 Muharrem 1332), s. 261-262.

162 Mecmûanın bu sayısı 1 Ramazân 1331 tarihinde çıkmış olmasına rağmen kapakta sehven bir önceki haftanın tarihi bulunmaktadır.

- nr. 74 (11 Muharrem 1332), s. 272-273.
nr. 76 (25 Muharrem 1332), s. 292-293.
nr. 78 (10 Safer 1332), s. 311.
nr. 79 (18 Safer 1332), s. 321-322.
nr. 80 (24 Safer 1332), s. 333-334.
nr. 81 (2 Rebiü'l-evvel 1332), s. 343-345.
nr. 82 (9 Rebiü'l-evvel 1332), s. 351-352.
nr. 84 (23 Rebiü'l-evvel 1332), s. 372-373.
nr. 87 (14 Rebiü'l-âhir 1332), s. 402.
nr. 90 (6 Cemâziye'l-evvel 1332), s. 430-432.
nr. 94 (4 Cemâziye'l-âhir 1332), s. 471.
nr. 95 (11 Cemâziye'l-âhir 1332), s. 479.
nr. 97 (8 Şa'bân 1332), s. 4.
nr. 98 (15 Şa'bân 1332), s. 14.
nr. 99 (22 Şa'bân 1332), s. 26-27.
nr. 100 (29 Şa'bân 1332), s. 38-39.
nr. 101 (7 Ramazân 1332), s. 52-53.
nr. 102 (14 Ramazân 1332), s. 104-105.
nr. 104 (22 Şevvâl 1332), s. 114-115.
nr. 105 (29 Zilka'de 1332), s. 119-120.
nr. 106 (21 Zilhicce 1332), s. 129.
nr. 110 (21 Cemâziye'l-âhir 1333), s. 161-163.
nr. 111 (23 Şa'bân 1333), s. 170-171.
nr. 112 (1 Şevvâl 1333), s. 178-179.
nr. 113 (24 Şevvâl 1333), s. 189-190.
nr. 114 (27 Zilka'de 1333), s. 195.
nr. 115 (24 Zilhicce 1333), s. 202-203.
nr. 116 (2 Safer 1334), s. 210-211.
nr. 117 (4 Rebiü'l-evvel 1334), s. 216-217.
nr. 118 (4 Rebiü'l-âhir 1334), s. 224-225.
nr. 121 (3 Şevvâl 1334), s. 239-240.

nr. 123 (26 Muharrem 1335), s. 255-256.

nr. 130 (20 Şevvâl 1335), s. 314.

nr. 132 (27 Safer 1336), s. 329-330.

Tercümede ana hatlarıyla cem, cem'ü'l-cem, makâm-ı Ehadiyyet, merâtib-i vücûd gibi tasavvufî meselelerden, Allah aşkından, O'nun esmâ, sıfât ve ef'âlinin tecelliyâtından bahsedilmektedir.

d) Gazete-Mecmûa Yazıları ve Bir Takrîzi

d.1) “Ahlâk-ı Eslâf”, *Hazîne-i Fünûn*, IV/3-4 (11 Zilhicce 1313), s. 52; IV/11-12 (27 Muharrem 1314), s. 178-179.

Kemâleddin Efendi'nin Mısırlı âlim ve sûfî Abdülvehhâb Şa' rânî'nin (v. 973/1565) ahlâka dâir konuları, hikmetli öğütleri, selef-i sâlihînin hayatlarından ve sözlerinden örnekleri ihtivâ eden *Tenbihü'l-muğterrin evâhire'l-karni'l-âşir alâ mâ hâlefû fihî selefihümü't-tâhir* adlı eserinden yaptığı tercümedir. Yalnızca iki sayı yayımlanabilen bu tercüme dizisinin “mâ ba'dî var” kaydına rağmen devamı gelmemiştir.

d.2) “Manzum Bir Münâcât-ı Fârisiyye'den Mütercem”, *Beyânü'l-Hak*, nr. 78 (15 Ramazân 1328), s. 1510.

Bu yazı, şâirini ve aslını tespit edemediğimiz bir Farsça şiirin tercümesinden ibârettir. Kemâleddin Efendi şiiri Türkçe'ye aktarırken edebî ve akıcı bir üslup kullanmayı tercih etmiştir. Tercüme “Yâ Rabbi! Mâsivâdan bizâr olan cânıma merhamet buyur! Zâten lutf u inâyetinden başka dest-gırım yokdur. Mâde(m) ki beni şu harâbât-ı dünyâya, dâr-ı ibtilâya mecbûrî olarak getirdin, benden sudûr edecek ef'âl ve harekâtda bârî beni ma'zûr tut!” cümleleriyle başlamakta ve “Seni istiyorum seni! Takdîmine mütecâsir olduğum şu niyâz ve duâmin sûret-pezir olması hakkında hayr-hâhâne muâvenet gösterüp âmîn-hân olan zevât-ı muhteremeyi de arzû ve murâdâtını ale't-ta'yîn evc-i icâbet ve husûle îsâl ve makrûn buyurmakla kâmrân ve memnûn et îlâhî!” ifadeleriyle bitmektedir.

d.3) “Bir Nâme-i Belîğ-i Hakâik-ihativâ”, *Ceride-i Sûfiyye*, XXIV/19 (İstanbul 1330), s. 3-4.

Bu yazı, Vezir Cezzâr Ahmed Paşa'nın oğlu Akkâ vâlisi Abdullah Paşa'nın (v. 1273/1856) “istid'â-yı zürriyet, taleb-i duâ ve himmet” maksadıyla Mevlânâ Hâlid Bağdâdî'ye (v. 1242/1827) gönderdiği mektuba cevâben Bağdâdî'nin yazdığı Arapça mektubun tercümesidir. Mevlânâ Hâlid Bağdâdî mektupta istenilen duâları yaptığını ancak “sâhib-i himmet” olmadığını belirterek itikâda ve kelâma dâir meselelere girmekte, mektup boyunca da kader-i îlâhî'nin kazâya dönüşme merhale ve imkânlarından bahsetmektedir.

d.4) “Bir Nâme-i Belîğ”, *Ceride-i Sûfiyye*, nr. 24/8 (6 Zilka'de 1330), s. 8-9.

Yazı, Nakşî halifelerinden Şâh Abdullah ed-Dihlevî'nin (v. 1240/1824), halifelerinden Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'ye yazdığı Farsça mektubun tercümesidir. Mektupta Dihlevî Hazretleri, Hâlid Bağdâdî'ye medihler, duâlar ve tavsiyeler etmekte, tarikatın Bağdâdî sayesinde etki alanını genişlettiğini belirtmektedir. “O diyârdaki ulemâya, şürefâya, ümerâya lâzımdır ki sizin vücûd-ı mes'ûdunuzu ğanîmet bileler. Sizden istifâde edeler. Ve size ta'zîm ve hürmetde kusûr etmeyip muhâliflerinize, bedhâhlarınıza, hâsidlerinize mûmâne'et edeler... Sizin eliniz

benim kendi elim olup sizi görmek dahi beni görmektir.” şeklindeki ifadelerle Mevlânâ Hâlid Hazretleri'nin manevî mevkiine işâret etmektedir.

d.5) Bir Takrîz Yazısı

Kemâleddin Efendi babası Abdülhamid Efendi'den icâzet almış, kendisi gibi müderris olan ve müftülük vazifesine son verilince yerine vekil tayin edilen dostlarından Harputlu Ömer Avnî Efendi'nin 1328/1910'da Ma'mûretü'l-azîz'de neşrettiği *Kavâid-i Lisân-ı Kürdî* adlı eserine 25 Eylül 1317/ 8 Ekim 1901 tarihinde edebî bir takrîz yazmıştır. Kemâleddin Efendi yazısına Allah Teâlâ'nın bir hikmete binâen insanları çeşitli milletlere ayırdığını, insanoglundun da dinî ve dünyevî her türlü ilerlemenin esası olan dile hizmet etmekle marifet ve medeniyet âleminde mesâfe katedebileceğini belirterek başlamaktadır. Ömer Avnî Efendi'nin Osmanlı'da Kürt aşiretlerin bulunduğu bölgelerde ibtidâî mekteplerin ders programlarına “Kavâid-i Lisân-ı Kürdî” dersinin konması ümidi ile risâlesini kaleme aldığını söyleyen Kemâleddin Efendi eseri orijinalliği ve iyi bir ders kitabı olması hasebiyle övmekte, yazdığı bu risâle ile sahasında bir ilki gerçekleştiren müellife takdir ve tebriklerini sunmaktadır.¹⁶³

e) Şiirleri

Kemâleddin Efendi Arapça başta olmak üzere Türkçe ve Farsça şiirlere meraklı olan, her üç dilde şiirler yazabilen, Arapça ve Farsça şiirlerin manzum tercümelerini yapan bir âlimdir. Ancak o, şiirlerini bir araya getirme fırsatı bulamamış, İbnülemin'in kaydına göre Samsun'a sürülürken bunların çoğu zâyî olmuştur.¹⁶⁴ Kemâleddin Efendi'nin kasîde, gazel, tahmîs, kût'a, tarih manzûmeleri, beyit vs. şekillerle yazdığı şimdilik ulaşabildiğimiz otuz civarında şiirini başka bir makalede ele almayı düşünüyoruz.

Ana hatlarıyla ifade edecek olursak Kemâleddin Efendi klasik Türk edebiyatının mânâ ve şekil çerçevesinde şiirler yazmış, XIX. asrın ikinci yarısı ile XX. asırda revaç bulan şiir tartışmalarından uzak durarak Osmanlı şiir geleneğini devam ettirmiş bir edîbtir. İbnülemin'in onu “şâir” değil “nâzım” olarak tavsif etmesinde¹⁶⁵ Kemâleddin Efendi'nin takipçisi olduğu bu geleneğin XX. asırda yeni söz söylemeye (bikr-i mânâ/ bikr-i mazmûn) pek imkân tanımamış olmasının izlerini aramak lâzımdır.

Kemâleddin Efendi irticâlen vezne uygun mısralar ve beyitler söyleyebilen bir geleneğin son temsilcilerindendi. Meselâ, Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî'nin Süleyman Ateş Hoca'ya anlattığına göre, Kemâleddin Efendi bir gün onunla oynarken “Kemâleddin babam Hacı 'amimdir” mısraını söyleyivermiş.¹⁶⁶ Ömer Naîmî bu mısraı dedesi Abdülhamid Hamdî'nin yanında tekrar edince Abdülhamid Hamdî bilbedâhe “Dahi Abdülhamid Hamdî dedemdir/ Hudâ bes mâsivâ cümle ademdir” beytini söylemiş.¹⁶⁷

163 Araştırmalarımıza rağmen esere rastlayamadık. Kürtçe ile ilgili çalışmalar üzerine yoğunlaşan bazı araştırmacılar da bu eseri bulamadıklarını, eser hakkında bilgi veren Sadık Albayrak'ın da esere nerede rastladığını hatırlayamadığını yazmaktadırlar (bk. Mehmet Bayrak, “Harputlu Ömer Avni Efendi ve Kavâid-i Lisân-ı Kürdî”, <http://www.kovarabir.com>. Erişim tarihi: 04.06.2015). Kemâleddin Efendi'nin takrîzini Sadık Albayrak eserine almıştır (*Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, IV, 207-209), biz de söz konusu yazıyla ilgili bilgiler için bu eserden faydalandık.

164 İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 854.

165 a.g.e., s. 854.

166 “Hacı” Kemâleddin Efendi'nin “Deli Hacı” olarak bilinen ağabeyi Mehmed Saîd Efendi'dir.

167 Süleyman Ateş'le yaptığımız görüşmeden (27.04.2015).

f) Ulaşamadığımız Eserleri

Kemâleddin Efendi bazı çalışmalarını *Ma'mûretü'l-azîz Gazetesi'*nde neşretmiştir.¹⁶⁸ Ancak gazetenin kütüphanelerimizde eksiksiz koleksiyonu olmadığı için söz konusu yazılara ulaşamadık.

Aşağıda sıraladığımız risâleleri ne çeşitli kütüphanelerdeki arama/taramalarımızda ne de Kemâleddin Efendi'nin oğlu Ömer Naîmî Efendi'nin çocuklarının Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne bağışladıkları 850'den fazla eserden oluşan Efendigil yazmaları arasında bulabildik. Bu sebeple merhum İshak Sunguroğlu'nun başlıklarını kaydettiği bu eserleri yazmakla yetiniyoruz.¹⁶⁹

Avâidü'l-fuhûm

el-İrfânü'l-mahsûsü'l-muktebes mine'l-Fütûhâti ve'l-Füsûs

el-Îzâhü't-tâm fî tercemeti'l-eş'âri'l-mevcûdeti fî Kâmûsi'l-â'lâm

en-Nükülü'l-mu'tebere

Hallü'l-vezâif

İlâve-i Mecmû'a-i Fetâvâ

Kasîde-i Bürde Tahmîsi'nin Şerhi

Kavâ'id-i Edebiyât

Kifâyetü'r-râzî fî ecvibeti es'ileti'l-Kâdî

Lâmiyyetü'l-Acem Tercemesi

Lâmiyyetü'l-Arab Tercemesi

Miftâh-ı Harâbât

Mu'allakât-ı Seb'a Şerhi

Mukatta'ât-ı Mu'tebere Tercemesi

Nebzetiin mine'l-vukûf fî ma'âni'l-hurûfi ve'z-zurûf

Risâle-i Murâkabe Tercemesi

Risâle-i Vahdet-i Vücûd

Sicill-i İftâ

Ta'lîm-i İnşâ

Bunlar dışında kısa gazete yazıları olduğunu düşündüğümüz *Makâle-i Edebiyye, Mülâhaza-i Edebiyye, Ulviyyet-i İslâm, Hayr-i Ümmet* başlıklı makaleleri bulunmaktadır.¹⁷⁰

168 İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 172.

169 a.g.e., II, 172-173.

170 Süleyman Ateş Hocamız, Ömer Naîmî Efendi'nin kendisine Kemâleddin Efendi'nin bir gazetede neşredilmiş "Hayât-ı Tayyibe" başlıklı yazısını gösterdiğini söylediler. Yaptığımız taramalarda bu yazıya rastlayamadık.

11) İlmî-Edebî Şahsiyeti

Kemâleddin Efendi ilmî müktesebâtı ile kendisinden hoşnud olmayanların bile takdiri-ni kazanmış bir âlimdir.¹⁷¹ Babasının da destek ve nezâretiyle çok iyi bir medrese eğitimi almasının ve erken yaşlarda hocalık yapmaya başlamasının iyi yetişmesinde etkisi büyüktür. Türkçe'nin yanında Arapça ve Farsça'yı da çok iyi bilen, her üç dilde eserler verebilen, eserlerini hazırlarken dinî hemen her disiplin hakkında ehil bir insan olarak söz söyleyebilen, kendisinden ders alanların ve vaazlarını dinleyenlerin ilmine ve hâfızasına hayran oldukları Kemâleddin Efendi devrinin ulemâsının da takdir ve hürmetini kazanmıştır. İbnülemin Bey'in onu "**Hânedân-ı ilmin vâris-i kâmilî idi. Vücûdu ne kadar zaîf ise ilmî o kadar kavî idi.**" cümleleriyle tavsif¹⁷² ve "*Sen necm-i kemâl-i nûr-feşânsın/ Memdûh-ı efâzıl-ı zamânsın*" mısralarıyla medhetmesi,¹⁷³ Ahmed Remzî Dede'nin bir daha böyle ehl-i hüner birinin yeti-şemeyeceğini belirterek yazdığı "*Hallederdi Zeyd ü Amr'in müşkilin müftî iken/ Fıkh u tefsîri mükemmel ârif ü âgâh âh*" mısraları onun ilmî seviyesini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Kemâleddin Efendi'nin eserlerinin temel kaynağı Kur'an ve hadistir. Bunların yanında İmam A'zam'dan İbn Arabî'ye, Taberî'den Zemahşerî ve Beyzavî'ye, Enverî'den Molla Câmi'ye, Mevlânâ'dan Şeyh Gâlib'e çok geniş dinî, ilmî ve edebî kaynaktan istifâde etmiştir. Kemâleddin Efendi medrese eğitiminin klasik ezber sisteminin çarkı içinde kalmamıştır. O, öğrendiğini nakleden kuru bir aktarıcı olmayı tercih etmeyen, istifâde ettiği bilgi kaynaklarını yorumlayan, yeri geldiğinde eleştiren, kendi müktesebâtına dayanarak bakış açıları sunan bir âlimdir. Ancak gerek bu yorumlarında gerekse verdiği fetvâlarda çoğu zaman geleneksel çerçevenin içinde kalmayı, hatta onu savunmayı tercih etmiştir. Meselâ Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdî Efendi resim yapmanın ve asmanın haram olduğu kanaatindedir. Hattâ sırf bu konuyla ilgili *el-Burhânü'l-münevver fî tahrîmî't-tasvîr ve hurmeti iktinâi'l-musavver* adlı 10 varaklık bir risâle yazmıştır.¹⁷⁴ Kendisine hadis icâzeti veren hocası Bedreddin Dîmaşkî de resim yapmayı, duvarları bunlarla süslemeyi câiz görmemiştir.¹⁷⁵ Kemâleddin Efendi de babasının ve hocasının izinden giderek aynı görüşü savunmuştur. Süleyman Ateş Hoca'nın naklettiğine göre Kemâleddin Efendi bir gün oğlu Ömer Naîmî Efendi'nin evine gitmiş, evin duvarlarında âile efrâdının fotoğraflarının ve bazı resimlerin asılı olduğunu görünce üzülmüş ve "Oğlum burası müslüman evi mi, hıristiyan evi mi? Bu ne hâl?" diye ona sitem etmiştir.¹⁷⁶

Kemâleddin Efendi resim hususundaki bu tavizsiz tavrına rağmen tütün içme mevzuunda önceleri gâyet mütesâhildir. Hattâ Talat Turhan Bey'in kızı Fezâ Hanım'ın aktardığına göre tütün içmeyi tiryâkilik derecesinde sevmektedir.¹⁷⁷ Ancak bir yazma nüshanın zahriyesinde rastladığımız aşağıdaki şiirinde hem bu tiryâkilikğin bi't-tecrübe nasıl bir illet olduğunu be-

171 bk. BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8, belge nr. 13: "Vâkıa, Kemâleddin Efendi'nin ilim ve kifâyetine diyecek yoksa da..."

172 İbnülemin, *Son Astr Türk Şâirleri*, II, 854.

173 Kemâleddin Harputî, *Kasîde-i Münferice Tahmîsinin Şerhi*, s. 5.

174 AÜF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36884.

175 Muhammed Sâlih el-Ferfûr, *el-Muhaddisü'l-ekber ve imâmü'l-asr el-allâmetü'z-zâhid es-seyyidü's-şerîf Muhammed Bedrûddîn el-Hasenî*, s. 60-61.

176 Süleyman Ateş ile görüşmemizden (27.04.2015).

177 07.11.2015'te yaptığımız görüşmeden. Fezâ Hanım, Kemâleddin Efendi'nin kızı Râşide Hanım'la birlikte tütün sar-dıklarını, Râşide Hanım'ın da bu sarmalar esnasında gizlice aldığı birer ikişer dalla sigara içmeye başladığını ve ilerleyen dönemde vefâtına kadar günde üç paket tüketen bir tiryâkiye dönüştüğünü ifade ettiler.

lirtmekte hem de tütün içmenin akıl kârı bir iş olmadığını bunu içmede ısrar edenlere hatırlatmaktadır:

*Âfiyetle yaşamak ister isen sen de bütün
Çokça müşkildir fakat cehd et sakın içme tütün*

*Öyle azm et ki eğer boynun kesilse bir daha
Bir nefes almak bile vermek gibi ola [çetin]¹⁷⁸*

*Ey sebük-mağzân-ı millet dikkat ile dinleyin
Tecrübemle sâbit oldu sözümü siz de tutun¹⁷⁹*

Akâid ve kelâm konularına dâir yazdığı *Tesbitü'l-mefhûm* adlı eserinde Mutezile düşüncesinin tutarsızlıklarını anlatırken meşhur müfessir Zemahşerî'yi (v. 538/1144) "allâme-i bîkarîn" olarak tavsif ettikten sonra onun Mutezile'nin mutaassıplarından olduğunu söylemekte ve eserini "Tefsîr-i bî-nazîri olan *Tefsîr-i Keşşâf* kavâid-i mezheb-i ehl-i i'tizâl ile mâl-â-mâldir." cümlesiyle eleştirmektedir (vr. 32^b). *el-Mülemma*' isimli risâlesinde de -eseri tanıttığımız kısımda bahsettiğimiz üzere- vahdet-i vücûd düşüncesini savunan "ehl-i Hak" ile "gülât-ı sûfiyye"nin ittihâd ve hulûl"ü savunan, vahdet-i şühûd/ vahdet-i mevcûda kayan görüşlerini benimseyen "vahdetçi"lerin birbirinden tefrik edilmesi gerektiğini anlatmakta, bu sonuncuları "küfr-i sarîh ve bâtil" içinde olmakla nitelemektedir (s. 6-7).

Kemâleddin Efendi'nin makalemizin ilk sayfalarında kaydettiğimiz medrese eğitimi esnâsında okuduğu kitaplar, mütevellisinde bulunduğu ve müderrisliğini yaptığı Yusuf Kâmil Paşa Medresesi'nden tevârüs edenler ve bu eserlerdeki izâhları ile şerhe yönelik notları onun ilmî seviyesini göstermektedir. Eserlerinde ilk dönem İslâm ulemâsının ictihâdlarını me'haz kabul etmesi, İbnü'l-Arabî'nin *Füsûsü'l-hikem* ve *Fütûhât-ı Mekkiye*'sinden yaptığı iktibâslar, Molla Câmî ve Mevlânâ etkisi, Enverî, Şeyh Gâlib, Ziyâ Paşa gibi şuarâdan şevâhidler getirmesi, başta Ebussuûd ve Şeyhülislâm Yahyâ Efendi olmak üzere Osmanlı fukahâ ve şeyhülislâmalarına dayanarak verdiği fetvâlar beslendiği kaynaklara gösterebileceğimiz örnekler arasında sayılır.

Süleyman Ateş Hocamızın anlattığına göre Ömer Naîmî Efendi aklına takılan dinî bir meseleyi mektupla o dönemin meşhur âlimlerinden Mehmed Zihnî Efendi'ye (v. 1332/1913) sormuş, Mehmed Zihnî Efendi de mektuba cevap vermiş. Bunu duyan Kemâleddin Efendi Naîmî Efendi'ye "Oğlum, ta İstanbul'da Zihnî Efendi'ye sorana kadar bize sorsaydın ya!" diye sitem etmiştir.

O, binbir zahmetle elde ettiği ilmin vefâtıyla birlikte zâyi olacağını düşünerek üzülürmüş. Bir gün hasta yatarken ziyaretine gelen Harput müftüsüne "Ölüp gideceğim, şu kafamdaki bilgileri de birlikte götüreceğim. Bu beni çok üzüyor. Elimde olsaydı da bunları birkaç kişiye dağıtabilseydim." diye hayıflanmıştır.¹⁸⁰

178 Kemâleddin Efendi kafiyeyle oluşturacak kelimeyi yazmamış, o kısmı noktalarla boş bırakmıştır.

179 *Mecmaa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 89, arka kapak zahriyesi.

180 Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 59.

*Eyledim kavlı-i Fuzûlî'yle muhâtab ben seni
"Sûret-i hâlim gören sûret hayâl eyler beni"*¹⁸¹

12) Tasavvufî Şahsiyeti

Kemâleddin Efendi'nin dedelerinin döneminden tekkelerin kapatıldığı zamana kadar Harput, şarkın önde gelen tasavvufi muhitlerinden sayılmakta ve "evliyâlar diyarı" olarak anılmaktaydı. Bugün de türbeleriyle ve asırlardır dilden dile dolaşan menâkıbıyla belde- nin her köşesinde mevcudiyetlerini devam ettiren Arap Baba, Fatih Ahmet Baba, Ahî Musa, Ankuzu Baba, Zâhirî Baba, Tesbihli Baba, Nâdir Baba, Mansur Baba, Murat Baba gibi zevât Harput'u ehemmiyeti azalmayan bir ziyaretgâh kılmaya devam etmektedir. İşte bu canlı tasavvufî muhitin içinde yetişen Kemâleddin Efendi de Harput'un ehl-i tarîk ulemâsından biridir. Babası Abdülhamid Hamdi Efendi'nin Kâdiriyye tarikatının müridlerinden, İdrisiyye/Şâzeliyye'nin ise müşidlerinden olması hasebiyle¹⁸² ilk tasavvufî terbiyeyi babasından aldığı-

181 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182, vr. nr. yok. Kemâleddin Efendi'nin tazmîn ettiği mısra Fuzûlî'nindir. (bk. Fuzûlî, *Divân*, İstanbul 1268, s. 81)

182 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I, 288; Ahmed Hilmî, "Fâzıl-ı Şehîr Abdülhamid Hamdi

nı söylemek yanlış olmaz. Bir müddet sonra da Nakşi şeyhi Mevlânâ Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Mahmud Sâmîni Paluvî Efendi'nin (v. 1315/1898) Harput'a yerleşmiş en şöhretli halifesi İmam Efendi'ye (Osman Bedreddin Erzurumî) intisâb etmiştir.¹⁸³

Kemâleddin Efendi şeyhine kuvvetli bir hürmet ve muhabbet bağıyla bağlanmış, İmam Efendi'nin Harput'ta olduğu zamanlarda ziyaretlerini aksatmamış, sohbetlerine iştirâk etmiş,¹⁸⁴ ayrı kaldığı dönemlerde de ya mektup yahut diğer müridân vâsıtasıyla kendisinden haber almaya çalışmıştır. Kemâleddin Efendi'nin İmam Efendi'ye yazdığı mektupların ikisinden İmam Efendi'nin cevâbî mektupları sayesinde haberdâriz. 15 yıl arayla yazılmış bu iki mektubun ortak konusu İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'nin görüp kendisine yazdığı rüyaları tabir etmesidir. Her iki mektupta da dikkat çeken en mühim hususların başında İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'ye karşı oldukça saygılı bir dil kullanmasıdır. Ondandır bahsederken “Faziletlü, hakk-ı efdalâneniz, zât-ı âlimâneniz, zât-ı fezâ'il-simât-ı efdalâneniz” gibi tabirleri kullanırken kendisi hakkında ise “fakîriniz, hakk-ı âcizi, âcizâne, arz ederim” gibi mütevâzı ibareleri tercih etmiştir. Mektuplarda dikkat çeken bir diğer husus ise İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'ye samimi ifadelerle duâlar ve iltifâtlar etmesidir. Şeyh ile müridi arasındaki bu samimi ve hürmetkâr üslup aralarındaki muhabbeti göstermesi bakımından da üzerinde durmaya değerdir. İmam Efendi'nin mektuplarından ilki 5 Recep 1325/14 Ağustos 1907 tarihli olup kısmen sadeleştirilerek yayımlanmıştır.¹⁸⁵ 23 Ramazân 1340/20 Mayıs 1922 tarihli diğer mektuba ise Elazığ'da Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendi'nin hususi kitaplığındaki bir defterde rastladık.¹⁸⁶ İlk mektubun başlığı “Harput'da Ulemâ-i Be-nâmdan *Kasîde-i Bür'e Şârihizâde Faziletlü Kemâleddin Efendi'ye*” şeklindeyken ikinci mektup “El'azîz Müftisi Faziletlü Kemâleddin Efendi Hazretleri'ne” başlığı taşımaktadır.

5 Recep 1325 tarihli mektubuna Kemâleddin Efendi'yi medhederek başlayan İmam Efendi, onun rüyalarını tabir etmeden önce “sâlih kimselerin rüyalarının peygamberliğin cüzlerinden bir cüz olduğu”na dâir hadisi yazmış, böylelikle Kemâleddin Efendi'nin de bu sâlihler zümresinden olduğuna işâret etmiştir. Kemâleddin Efendi'nin Allah Teâlâ'nın rüyada görülüp görülemeyeceğine dâir sorusunu dinî-tasavvufî çeşitli kaynaklardan deliller

Efendi Rahmetullâh”, *Ceride-i Sâfiyye*, XXIV/7 (İstanbul 1330), s. 6-7; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 160.

183 Aslen Erzurumlu olan Osman Bedreddin Efendi 1274/1857-1858'de doğmuştur. 93 Harbi'ne tabur imamı olarak iştirâk ettiği için İmam Efendi diye meşhur olmuştur. Savaşta Ruslar'a esir düşmüş, kurtulduktan sonra 1299/1882'de taburuyla El'azîz'in Palu kasabasına gelmiş ve orada Nakşi-Hâlidî şeyhi Mahmûd Sâmîni'den inâbe almıştır. Emekliye ayrıldığı 1326/1909'a kadar Palu, Dersim, Çemişgezek mıntıklarında taburuyla vazife yapmış, 1909'da Harput'a yerleşmiş ve 18 Rebîü'l-evvel 1343/17 Ekim 1924'te burada vefât etmiştir. Mezarı Efendîgil âile kabristanı yakınlarında olup ziyaretgâhtır. İmam Efendi Harput'ta ilim ve irşâd ile meşgul olmuş, Mahmûd Sâmîni Efendi'nin halifesi olarak yaptığı tasavvufî sohbetleriyle nâm salmış, halkın yanısıra ilim ve devlet ricâlinin de hürmetini kazanmıştır. “Bedri” mahlasıyla şiirler de yazan İmam Efendi'nin *Gülzâr-ı Sâmîni* ve *Mektûbât* adlı mensûr eserleri mevcut olup bu eserler bugünkü harflerle yayımlanmıştır. (Daha teferruatlı bilgi için bk. Cemâleddin Emiroğlu, *İmam Efendi: Sohbetnâme*, I-III, Elazığ 1983-1985; Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâmîni: Sohbetler*, İstanbul 1993, I, 17-39; İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 268-271; Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 129-149.)

184 İmam Efendi'nin sohbetlerini kaydeden müridlerinden birinin yazdıklarına göre Kemâleddin Efendi bir gün İmam Efendi'nin meclisindeyken Hicaz yolunda Kesrikli Hacı İbrahim Efendi ile şâir Köse Seferzâde Hacı Reşid Efendi arasında geçen bir münâzaradan bahsetmiş, İmam Efendi bu münâzarada Hacı Reşid Efendi'nin verdiği cevaba gülmüş, Kemâleddin Efendi meclisten ayrıldıktan sonra da onun Hacı Reşid Efendi'den naklettiği “garip ve tuhaf” sözünü hayretle tekrarlamıştır. (Cemâleddin Emiroğlu, *İmam Efendi: Sohbetnâme*, I, 84-85.)

185 Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâmîni: Mektûbât* (haz. Ülker Yeniacıun), İstanbul 2006, I, 634-651.

186 Mektup, defterin 43-45. sayfalarında bulunmaktadır.

getirerek cevaplayan İmam Efendi sonra da Kemâleddin Efendi'nin gördüğü rüyaları tabir etmiştir. Birinci rüya Kemâleddin Efendi'nin hanımıyla beraber İmam Efendi'yi yüksek bir köşkte ziyaret etmesi ancak "terakki-i manevîye yol bulamaması", hanımının Kemâleddin Efendi'ye önce "Buraya niçin geldik?" diye sorması sonra da ona "Şeyh, muhabbetinizden memnun" demesidir. İmam Efendi terakki-i manevîye yol bulması için tarîkate sebâta devam etmesi ve daha çok çalışması gerektiğine işâret olduğunu belirtmekte, Şeyh Efendi'nin muhabbetten memnuniyetinin ise Allah yoluna sülûkdan ve o yolda tezkiyeden haz alarak rızâ göstermesine telmih ve imâ olduğunu yazmaktadır.¹⁸⁷ İkinci rüya Kemâleddin Efendi'nin babası olduğunu düşündüğümüz "Müderris Efendi" ile beraber bir câmide İmam Efendi'nin arkasında namaza durmaları, fakat İmam Efendi'nin en son safta bulunmasıdır. İmam Efendi câmide namaz kılmanın "salât-ı hakîkinin kalpde edâsına ve tarîkat-i 'aliyyenin [Nakşîlik] esrârına ve salât-ı bâtının ifadesine işâret" ettiğini ve Kemâleddin Efendi'nin "müşâhede ve mürâkabe-i dâim ehli" olacağını müjdesini aldığını söylemektedir.¹⁸⁸ İmam Efendi'ye göre Kemâleddin Efendi'nin rüyasında "Müderris Efendi"yi görmesi onun da ehl-i tarîk olması hasebiyle Kemâleddin Efendi'nin bu sırrından nasıbdâr olacağını göstermektedir. Kendisinin hem imam hem de son safta olması ise "terbiye-i sâlikin elbette makâm-ı tenezzülde" bulunmayı gerektirdiğine işâret etmektedir. İmam Efendi'nin son safta olması sebebiyle kıblenin arka tarafta kalması görünüşte şeriate muhâlif ise de hakikatte "kıble-i bâtın olan zât-ı baht-ı Mevlâ'ya teveccüh"tür. Bu rüya ile Allah Teâlâ Kemâleddin Efendi'yi "tarîkat-i 'aliyyede hâsıl olacak makâm ve mertebenin" bir kısmına ulaştırmış, bir kısmına da ulaştıracağını müjdelemiştir.¹⁸⁹ Üçüncü rüya Kemâleddin Efendi'nin İmam Efendi'yle beraber Abdülkerim Efendi'nin¹⁹⁰ konağına gitmesi, dönüşte de İmam Efendi'nin Kemâleddin Efendi'yi bir eşeğe bindirmesi ve beraberce yürümeleridir. İmam Efendi konağa girmenin arşullah ve beytullah olan kalb, ma'rifet ve cennete girmeyi işâret ettiğini, harîm-i İlâhî olan gönül sarayına vüsûl ile "mahrem-i Hazret-i Mevlâ" olunacağını söylemektedir. Dönüşte eşeğe binmenin ise "Nefsin bineğindir, ona yumuşak davran!" hadisine delâlet ettiğini anlatmaktadır.¹⁹¹ Dördüncü rüyada Kemâleddin Efendi Allah'ı görmek için mescide benzer bir yerde beklerken babası Abdülhamid Efendi'ye benzeyen bir zât görmüştür. Mescidin kible duvarında bir set, doğu tarafında da dolap kapısı gibi pencere varmış. İmam Efendi rüyayı tabir ederken Kemâleddin Efendi'nin babasını görmesinin güzel ve mübârek bir şey olduğunu söylemekte ve Kemâleddin Efendi'yi Allah'ın "mazhar-ı tecellî-i Zât ü Cemâl ederek iki âlemde mesrûr ve şâdân buyur"masını dilemektedir. Mescidin "vahdet-i hakikiyye" olan kalbe, kible duvarındaki seddin vücuda, pencerenin de "kalbin âlem-i hakikate olan kapısına işâret" ettiğini yazmaktadır. İmam Efendi'ye göre vücud "vuslat-ı Hakk'a ve müşâhede-i cemâle" mâni gibiyse de bu perdenin altında o müşâhedeye nâil olmak gerekmektedir. Beşinci rüya Kemâleddin Efendi'nin İmam Efendi, Çemişgezek müderrisi Hacı Tevfik¹⁹² ve Ağın müderrisi Hüseyin Efendilerle¹⁹³ otururlarken İmam

187 a.g.e., I, 637-638.

188 a.g.e., I, 639.

189 a.g.e., I, 642.

190 Harputlu Sungurzâde Hacı Abdülkerim Efendi'nin (v. 1341/1923) hayatı hakkında geniş bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 298-309.

191 Osman Bedreddin Erzurumi, *Gülzâr-ı Sâmîni: Mektûbât*, I, 645.

192 Hacı Tevfik Efendi (v. 1370/1951) hakkında teferruatlı bilgi için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 239-241.

193 Ağın'da "Büyük Hoca" olarak bilinen Müderris Hüseyin Efendi (v. 1354/1935) hakkında geniş bilgi için bk. Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 39-46.

Efendi'nin elini öpmesidir. Efendi Hazretleri'nin sağ eli ise şişmiş ve kabarmış olduğundan hazret ağlıyormuş. Kemâleddin Efendi de elin bu hâlimden rahatsız olmuş ve istemeyerek öpmüş. İmam Efendi Kemâleddin Efendi'nin şeyhinin elini öpmesini sırr-ı hakikatin vuslatının sür'atine delâlet ettiğini, böylece Allah'a olan ahdini ve ikrârını yenilediğini belirtmektedir. Elin şişmesi ve gözlerden yaş akması Allah yolunda zahmet çekilmez, cana kıyılmazsa kurbiyyet-i Mevlâ'ya erişilmeyeceği anlamı taşımaktadır. Gözden yaş akması zikir ve murâkabeye devam edilmesi gerektiğine de işâret etmektedir. Şişkin olan eli "sabr-ı nefis ederek" öpmek ise Kemâleddin Efendi'nin saâdet-i hâline ve güzel mânâlara muhatap kılındığına delâlettir. "Zirâ unsur-ı zâhirimiz uyûb ve noksândan ibârettir. Zât-ı ârifâneleri o ayıp ve noksanlıklara nazar buyurmayarak hüsn-i zan ve itikâdınız mücebince nefis istikrâh etse bile yine o biât ve hakikatten i' râz etmeyerek ve nefisle mücâhede yolunu tutarak o ahd ve ikrâr üzere sâbit olduğunuzu Cenâb-ı Mevlâ zât-ı fâdilâneneze bildirmişti."¹⁹⁴ Altıncı rüyada ise Kemâleddin Efendi kendini büyük bir denize düşmüş ve hemen boğulmuş şekilde görmüştür. Ancak rüyanın devamında kurtulmuş ve bir çeşme başına gelmiştir. İmam Efendi'ye göre o deniz dünyadır. İmam Efendi Kemâleddin Efendi'nin dünya denizinde çok oyalanmayıp selâmete çıkmış olmasını kurbiyyet-i Hakk'a yol bulduğuna yormaktadır. İmam Efendi'ye göre rüyadaki deniz "fenâ fillâh bahri" de olabilir. Kişi önce fenâ fillâh denizinde boğulur, sonra da bâkilik rütbesini elde ederek yavaş yavaş meâddan mebdee geçerek kurtulur. İmam Efendi'ye göre çeşme başına gelmek ise Allah'ın akan su gibi olan ilminden insan-ı kâmilin hem bizzat içip hayat bulması hem de sohbetlerine iştirâk edenlerin susuzluğunu gidermesine işârettir. İmam Efendi mektubunu Kemâleddin Efendi'ye duâlar ederek bitirmektedir.¹⁹⁵

23 Ramazân 1340 tarihli mektup ise Kemâleddin Efendi'nin 3 Mayıs 1338/ 3 Mayıs 1922 tarihinde yazdığı mektuba cevaptır. İmam Efendi bu mektubuna da Kemâleddin Efendi'ye duâlar ederek başlamaktadır. İlk mektuba göre daha kısa olan bu mektupta İmam Efendi öncelikle hatm-i şerifler okuyan Kemâleddin Efendi'ye teşekkür etmekte ve ifâ ettiği bu tür hayırlı hizmetler vesilesiyle "rızâ-ı İlâhî, hoşnûdî-i Peygamberî ve evliyâ-yı Hakk'ın himmetlerine mazhar" olacağını müjdelemektedir. İmam Efendi'nin kaydettiğine göre, Kemâleddin Efendi rüyasında İmam Efendi'yle beraber cemaatin kalabalık olduğu bir vakitte Harput Sâre Hatun Câmii'nde hatm-i şerif okumak üzere bir araya gelmişler. İmam Efendi orada aynı zamanda vaaz mukaddimesi okumuş. İmam Efendi'nin tabirine göre câmidde bulunmak "huzûr ehli"nden olduklarına işârettir. Bu sebeple de vaaz mukaddimesi vâsitasıyla hamd ve şükür vazifesi yerine getirilmiştir. Bu esnâda cemaat arasında Hicâz'dan gelen iki hacı efendi varmış. Bu iki zât Peygamber Efendimiz'in kendilerine İmam Efendi aracılığıyla verilmek üzere Kemâleddin Efendi'ye hediye ve manevî rütbe gönderdiğini söylemişler. İmam Efendi'ye göre bu iki zât Nakşî Hâlidî meşâyihındandır. Hediyelerden biri iri taneli, imâmesinin önündeki dizilerden onar tanesinin gümüş kaplı olduğu siyah kuka tespihtir. İmam Efendi'ye göre tesbih Esmâ-i Hüsnâ adedine işâret olup kendi aracılığı ile Kemâleddin Efendi'nin "mazhar-ı Esmâ-i Hüsnâ" olduğuna delâlet etmektedir. İmam Efendi bu tabiri yaptıktan sonra Kemâleddin Efendi için şu kıt'ayı yazmıştır:

194 Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâminî: Mektûbât*, I, 647-649.

195 a.g.e., I, 649-651.

*Hamdü lillâh ol Kerîm-i Zü'n-nevâl
Ol `atâsı çok Rahîm ü Zü'l-cemâl
Lutf ile kıldı seni ol Lâ-yezâl
Mazhar-ı Esmâ-i Hüsnâ yâ Kemâl*

İmâmenin önündeki dizilerden bir kısmının gümüş kaplı olması “safâ-yı kalb ve rûh”a işârettir, zira orası Hakk’ın “tecelliyât-ı sıfâtiyesinin mukaddimesi”dir. Rüyaya göre Kemâleddin Efendi tesbihi edeben almak istememiş, bu Peygamber hediyesinin İmam Efendi’de kalmasını arzu etmiştir. Ancak İmam Efendi tereddüd etmeden tesbihi Kemâleddin Efendi’ye uzatmış ve “Al!” diye emretmiştir. İmam Efendi’ye göre tesbih manevî bir mertebedir. Bu tarz mertebeler de müşid eliyle müride ihsan edilir. Kemâleddin Efendi’nin “Sizde kalsa daha iyi olur.” diyerek tesbihi almada ihtiyâtkâr davranması manevî edebe, İmam Efendi’nin kararlılıkla “Al!” demesi de “yakîn-i tâm hâsil etmeye” matûftur. Rüyaya göre hacı efendilerin getirdikleri ikinci hediye ise sabundur. İmam Efendi sabunu kendisine almış, tesbihi Kemâleddin Efendi’ye vermiştir. Tabire göre, tesbih mazhariyyet-i Rabbânî’dir; sabun da O’nun füyûzâtındandır. Mazhariyyet Kemâleddin Efendi’ye âit bir rütbe olduğundan tesbihin onda kalması, füyûzâtın ise müşide âit olması hakikate muvâfıktır. Zira İmam Efendi bu füyûzât-ı İlâhiyye ile bir çok adamı manevî kir ve pastan arındırmaktadır.

Mektuptan anlaşıldığına göre Kemâleddin Efendi bir başka rüya daha görmüştür. Buna göre babası merhum Abdülhamid Hamdî Efendi “Kemâl! Bugünlerde bir hacı gelip sana kehribâr bir tesbih getirecek, onu tereddüdsüz al, zira o Peygamberimiz tarafından sana gönderilmiştir!” demektedir. İmam Efendi bu rüyanın diğerini tasdik ettiğini belirttikten sonra Kemâleddin Efendi’nin mutasavvıf olan babasının onun manevî hayatına katkıda bulunmaya devam ettiğini, Kemâleddin Efendi’nin rüyalarını bütün teferruatıyla hatırladığını ifade etmesinin ise manevî terbiyeye işâret olduğunu söylemektedir. İmam Efendi rüyaları bu şekilde tabir ettikten sonra Kemâleddin Efendi’ye her sabah Esmâ-i Hüsnâ’yı birer defa okumasını, günlük evrâdına 100 veya 200 “Allah” zikrini ilâve etmesini tavsiye etmekte ve cevabı geciktirdiği için kusura bakmamasını rica edip Ramazân Bayramı’nı tebrikle mektubunu bitirmektedir.

Kemâleddin Efendi ile şeyhi arasında vuku bulan bazı hâdiseler halkın dilinde menkıbe hâline gelmiş ve kerâmet olarak yorumlanmıştır. Bunlardan bir tanesi kısaca şöyledir: Kemâleddin Efendi gözlerindeki rahatsızlık sebebiyle İstanbul’da tedavi gördüğü sıralarda bir gece rüyasında şeyhi İmam Efendi’yi elinde bir fincan kahve ile hastane odasında yanbaşında görür. İmam Efendi Kemâleddin Efendi’ye fincanı uzatarak “Kahveyi özlemişsindir Hâfız!” der. Kemâleddin Efendi heyecan ve sevinçle kahvesini içtikten sonra İmam Efendi “Kahvenin telvesini gözüne sür, bir şeyin kalmaz.” der. Kemâleddin Efendi denileni yapar, İmam Efendi de fincanı alır gider. Kemâleddin Efendi kapıya koşarak onu uğurlamak ister ama koridorda kimsecikleri göremez. Bu esnâda uyanır ve gözlerindeki ağrının kesildiğini hisseder. Kısa sürede de taburcu olur. El’azîze döndüğünde İmam Efendi’nin elini öpmeye gidince İmam Efendi tebessüm ederek onu “Hoş geldin, maşaallah telve gözüne iyi gelmiş!” sözleriyle karşılar.¹⁹⁶ Kemâleddin Efendi ile ilgili anlatılan bir başka hâdis de yi-

196 Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 59, 146-147. Aydoğmuş menkıbenin devamında İmam Efendi’nin oğlu Ziyâüddin Uzdan naklen Kemâleddin Efendi’nin bu hâdiseden sonra İmam Efendi’ye intisâb ettiğini kaydetmekteyse de yukarıdaki mektuptan ve Kemâleddin Efendi’nin gözlerindeki rahatsızlığın geç yaşlarda ortaya çıkmış olmasından hareketle bu bilginin tashih edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

ne rüya merkezlidir. Rivâyete göre Kemâleddin Efendi İstanbul'da bulunduğu sıralarda bir gece rüyasında Harput'ta olduğunu görür. Kendisine İmam Efendi'nin bir oğlunun olduğunu ve adını Ziyâüddîn koyduğunu söylerler. Ertesi gün El'azîze telgraf çeken Kemâleddin Efendi telgrafta İmam Efendi'nin bir oğlunun olup olmadığını, olmuş ise ne zaman doğduğunu ve ismini sorar. Gelen cevabı okuyunca rüyayı gördüğü gece İmam Efendi'nin bir oğlunun dünyaya geldiğini, İmam Efendi o sıra Ağın'da olduğu için çocuğa henüz bir isim verilmediğini öğrenir. Kemâleddin Efendi işlerini bitirip Harput'a döndüğünde ziyaretinde bulunduğu İmam Efendi'ye çocuğuna hangi ismin verildiğini sorduğunda aldığı cevap "Ziyâüddîn"dir.¹⁹⁷

Kemâleddin Efendi'nin tasavvufu irtibatı sadece Nakşî mürîdi olmakla sınırlı kalmamıştır. El'azîz müftüsüken Konya'ya Hazret-i Mevlânâ'nın türbesini ziyarete gitmiş ve "bende-i Mevlânâ" olmak için duâ etmiştir. Bu ziyaret esnâsında yazdığı aşağıdaki kıt'a o niyâzın nazma dökülmüş hâlidir:

*Dergeh-i Hazret-i Mevlânâ'ya
Yüz sürenlere karışdım saf saf
Beni de bendeliğe etse kabûl
Tâ ebed müftechir eyler ne şeref..*¹⁹⁸

Kemâleddin Efendi Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilmesi hasebiyle bazı tasavvuf klasiklerini incelemiş, yukarıda teferruatlıca ele alındığı üzere tasavvufî mâhiyetteki kasidelerin tercüme ve şerhlerini yapmış, tasavvufî te'lif eserler kaleme almıştır. Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiye ve Füsûsü'l-hikem*'ini inceleyerek yazdığı *el-İrfânü'l-mahsûsü'l-muktebes mine'l-Fütûhât ve'l-Füsûs* adlı eseri, *Risâle-i Vahdet-i Vücûd'u*, *Ceride-i Sûfiyye*'de tefrika hâlinde yayımladığı *Makâmât-ı Sûfiyye Tercümesi*, İbn Arabî'nin görüşlerini benimsemesi ve savunması ile bilinen Mısırlı sûfî Abdülvehhâb Şa'rânî'nin (v. 973/1565) *Tenbîhü'l-muğterrîn* adlı eserinden yaptığı tercümeleden oluşan *Ahlâk-ı Eslâfı* bunlardandır. Bunların yanında Abdullah ed-Dihlevî tarafından halifesi Hâlid el-Bağdâdî'ye yazılmış olan Farsça mektup ile Hâlid el-Bağdâdî'nin Akkâ vâlisi Abdullah Paşa'ya yazdığı Arapça mektubu tercüme edip yayımlaması¹⁹⁹ İmam Efendi'nin şeyhi Mahmud Sâmîni Efendi'yi medheden şiirler kaleme alması²⁰⁰ hususen Nakşî-Hâlidî çizgiyle olan alenî irtibatını göstermesi bakımından önemlidir.

Son olarak İmam Efendi ölüm döşegindeyken onun yanında bulunan ve şeyhinin vefât anına şahit olan Kemâleddin Efendi'nin,²⁰¹ medih sadedinde yazdığı aşağıdaki kıt'a ile bu bahsi noktalayalım:

197 Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, s. 147.

198 *Mecmûa*, Ankara Üniversitesi Kütüphanesi Yazmaları, nr. 38182, vr. nr. yok.

199 "Bir Nâme-i Belîğ", *Ceride-i Sûfiyye*, XXIV/8 (İstanbul 1330), s. 8-9; "Bir Nâme-i Belîğ-i Hakâik-ihitivâ", *Ceride-i Sûfiyye*, XXIV/19 (İstanbul 1330), s. 3-4.

200 *Ceride-i Sûfiyye*, XXIV/10 (İstanbul 1330), s. 8; İmam Efendi, *Gülzâr-ı Sâmîni: Mektûbât*, İstanbul 2006, II, 694.

201 a.g.e., s. 140

*Allah ise murâdın te'mîn edip huzûru
İhlâs ile be-her gün dergâh-ı Şeyh'e gel git
Gülzâr-ı Sâmîni'den bedrî'l-büdûr Bedrî
Mekşûf olur cihâna sa'y eyle sen de seyr et*

(Müftî-i Vilâyet Kemâleddin Harputî)²⁰²

13) Kemâleddin Efendi'nin Çağdaşı Olan Âlimler, Din Büyükleri ve Edîblerle İrtibâtı

Kemâleddin Efendi müderrislik ve müftülük vazifesi sebebiyle hayatını her ne kadar Harput'ta geçirmişse de şöreti mahallî sınırları aşmış, gerek İstanbul merkezli dinî-tasavvufî mecmualarda yazdığı yazılar gerekse babası ve dedesi vâsıtası ile İstanbul ulemâsıyla olan tanışıklığı onu memleket sathında tanınan ve hürmet edilen bir âlim kılmıştır. Tespit edebildiğimiz dostluk ve irtibatları bu başlık altında kaydetmeye çalışacağız.

Kemâleddin Efendi'nin yakinen tanıdığı, şiirlerine tahmîsler yazdığı, büyük kıymet verdiği dostlarının başında İbnülemîn Mahmud Kemâl Bey gelmektedir. Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdî Efendi İbnülemîn Bey'in çok saygı duyduğu hocasıdır. İbnülemîn Bey babası Mehmed Emîn Paşa ile birlikte Malatya ziyareti sonrası Harput'a gelmişler, Abdülhamid Hamdî ve Kemâleddin Efendiler'in konağında ağırlanmışlardır.²⁰³ İbnülemîn Bey bu samimi dostluğa binâen "hânedân-ı ilmin vâris-i kâmilî" olarak tavsîf ettiği Kemâleddin Efendi'nin *Kasîde-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi* adlı kitabına sanatlı ve eser sahibini iltifatlara garkeden bir takrîz yazmıştır. Kemâleddin Efendi hem babasının hem kendisinin *Son Asır Türk Şâirleri*'nde İbnülemîn'in ifadeleriyle neşredilen terceme-i hâlini ona göndermiş, yine İbnülemîn'in isteği ile Ebussuûd Efendi'nin Kanunî'ye yazdığı mersiye-yi tercüme ve neşretmiştir.

Kemâleddin Efendi'nin yine babası vâsıtasıyla çok iyi dostluklar kurduğu zevât arasında Giritli Sırrı Paşa (v. 1313/1895) dikkat çekmektedir. Saîd Paşa Diyarbekir vâililiğine atanırken (1311/1893-1894) Ma'mûretü'l-azîze uğramış, Harput'ta Kemâleddin Efendiler'in konağında misafir olmuştu. Kısa bir süre sonra da Kemâleddin Efendi babasıyla beraber Paşa'yı ziyarete gitmişlerdi. Sırrı Paşa'nın bilhassa Abdülhamid Hamdî Efendi'yle dostluğu o kadar kuvvetliydi ki yazdığı eserleri ona okutmadan neşretmezdi. Abdülhamid Efendi de Paşa'nın gönderdiği eserleri dikkatle okur, mütalaalarını yazar, bir takrîz ile ona yollardı.²⁰⁴ Kemâleddin Efendi Sırrı Paşa'nın vefâtını müteakip bir tarih manzûmesi yazmış ve *Hazîne-i Fünûn*'da neşretmiştir.²⁰⁵

Kemâleddin Efendi'nin gıyâben de olsa sevip saydığı, mektuplaştığı âriflerden biri de Mevlevî Ahmed Remzî Dede'dir ([Akyürek], v. 1944). Ahmed Remzî Dede'nin Amasyalı Müftüzâde Ahmed Emrî Bey'in ([Yetkin], v. 1973) bir gazelini 1353/1934'te taştîr etmesi üzerine²⁰⁶ taştîri okuyan Kemâleddin Efendi Ahmed Remzî Dede'yi tebrik eden bir mektup yol-

202 *Gülzâr-ı Sâmîni: Mektûbât*, II, 690. Üçüncü mısradaki Sâmîni İmam Efendi'nin şeyhi olan Mahmud Samini'dir, Bedrî ise asıl adı Osman Bedrüddin olan İmam Efendi'nin şiirlerinde kullandığı mahlasıdır.

203 bk. İbnülemîn, *Son Asır Türk Şâirleri*, I, 534; Hüseyin Vassâf, *Kemâlî'l-kemâl: Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemîn Mahmûd Kemâl* (haz. İsmail Kara-Fatih M. Şeker), İstanbul 2009, s. 72, 107.

204 Kemâleddin Harputî, *Tesbitü'l-mefhûm fi tahkiki't-tebe'iyeti beyne'l-'ilmi ve'l-ma'lûm*, AÜDTCF Kütüphanesi, Mustafa Con Blm., A, nr. 237, vr. 26^b-27^a; İbnülemîn, *Son Asır Türk Şâirleri*, I, 532.

205 *Hazîne-i Fünûn*, III/37 (13 Ramazân 1313), s. 392.

206 Söz konusu taştîr için bk. Hasibe Mazioğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987, s. 136-138.

lamış, Remzî Dede de bu mektuba “Sâbık El’azîz Vilâyeti Merkez Müftüsü Kemâleddin Efendi Hazretlerine” başlıklı şu gazelle cevap vermiştir:

*Aldım o keremnâmeyi ey hazret-i fâzıl
Her satrı teveccühle dolu nükteyi şâmil*

*Taştîrimi takdîm ederek hazret-i Emrî
Teşîs-i muhâvâta olup bâ’ is ü âmil*

*Tahsîninizi celbe sebeb oldu ğryâbî
Meclûb olacak yoksa da kendimde fezâil*

*Bilmem ne kadar etmeliyim arz-ı teşekkür
Oldum yine bir ehl-i dilin kalbine dâhil*

*Maksad bu idi şî’r ile meşgûl olunursa
Yâd eyleyeler şâ’iri hayr ile efâzıl*

*Takdîm edeyim hazretine başkaca taştîr
Tenşîte sebeb olsun eyâ ârif-i kâmil (1934)²⁰⁷*

Daha önce aynı *Mecmûalard*a yayımladıkları yazılar ve şiirlerle birbirlerinden haberdâr olan bu iki zât, söz konusu taştîr vesilesiyle muhâbereye başlamışlar, aralarındaki dostluk Kemâleddin Efendi’nin vefâtına kadar sürmüştür. Kemâleddin Efendi’nin vefâtını haber alan Remzî Dede bir tarih manzûmesi yazarak üzüntüsünü dile getirmiştir.²⁰⁸

Kemâleddin Efendi’nin sevip saydığı, selamlar yollayıp duâlar ettiği ve duâ beklediği manevî büyüklerden biri de Bedüzzamân Saîd Nursî’dir (v. 1960). Kemâleddin Efendi’nin Bedüzzamân ve *Risâle-i Nûr*’larla olan bağıını Bedüzzamân’ın önde gelen talebelerinden El’azîzli Albay Hulusi Efendi ([Yahyagil], v. 1986) vâsıtasıyla öğrenmekteyiz. Hulusî Efendi Bedüzzamân’a gönderdiği bir mektupta Kemâleddin Efendi’den “sâbık müftü” olarak bahsetmekte ve onun *Sözler*’le olan müsbet alâkasına değinmektedir.²⁰⁹ Başka bir mektupta da *Risâleler*’i etrafındaki insanlara okuduğunu ifade ederek Kemâleddin Efendi’yi “bu kudsî hizmete candan iştirâk eden zevât” arasında saymakta ve şu satırları kayda geçirmektedir: “Müftü Kemâl Efendi, evvel mektubu mütâlâa etmişti. İki gün evvel ziyaretine gittim. ‘Hiç kimse-nin bu güne kadar muktedir olmadığı dekâik ve hakâiki, Kur’an’dan bulup çıkarmışlar.’ diyerek takdirlerini beyân, selâm ve duâlarını tebliğ etmeğlimi söylediler.”²¹⁰

Bedüzzamân’ının Hulusî Efendi’ye gönderdiği bir mektuptan Kemâleddin Efendi’nin hasta olduğunu ve kendisinden duâ etmesini istediğini anlıyoruz. Bedüzzamân bu isteğe kayıtsız kalmamıştır: “Sâbık Müftü Kemâl Efendi’ye de ki: Müjde! Her bir saat hastalıklı ömrü, bir gün

207 Hasibe Mazıoğlu, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, s. 54-55.

208 Remzî Dede’nin Kemâleddin Efendi’nin vefâtına dâir yazdığı manzûme için yk.bk. “Hastalığı ve Vefâtı”.

209 Bedüzzamân Saîd Nursî, *Barla Lâhikası*, İstanbul 2012, s. 108.

210 a.g.e., s. 114-115.

ibâdet hükmündedir. Şu zamanda hayatın en iyi sûreti böyledir. Biz dergâh-ı İlâhîde onun hakkında en hayırlısını niyâz edip duâ ediyoruz ve edeceğiz. Öylelerin duâsı makbûldür, bana duâ etsin.²¹¹ Bediüzzamân, yine başka bir mektupta “Risâlelerle alâkadâr olan zâtlar” ve “dostlar” arasında Kemâleddin Efendi’yi de saymış ve Hulûsî Efendîden bu zevâta selâm ve duâ ettiğini ve onlardan duâ beklediğini kendilerine iletmesini istemiştir.²¹²

Kemâleddin Efendi’nin tanışıp fikir teâtisinde bulunduğu kişilerden biri de Abdülhak Hâmid Tarhan’dır (v. 1937). Kemâleddin Efendi son hastalığı sebebiyle 1935’te Şişli Sıhhat Yurdu’nda yatmaktayken yan odada da Şâir-i A’zam Abdülhak Hâmid Bey vardır. Talat Turhan Bey’in anlattığına göre Hâmid Bey vaktinin çoğunu Kemâleddin Efendi’nin odasında geçirirmiş. Her gün neredeyse fâsılasız beş saat her konu hakkında konuşurlarmış. Refâkatçi ve ziyâreçiler onların bilhassa din, dil, kültür, şark-garp edebiyatı ve eski-yeni edebiyat etrafındaki konuşmalarını ilgi, hayret ve hayranlıkla dinlerlermiş.

Kemâleddin Efendi Samsun’da sürgündeyken eline Hüseyin Vassâf Bey’in (v. 1929) 1925’te tamamladığı *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr* adlı eseri geçmiş ve bunun üzerine Vassâf Bey’e manzûm bir takdirnâme yazmıştır. Takdirnâmedeki samimî üslup bizi her iki müellifin tanıştıkları düşünçesine götürmektedir. Zaten ikisinin de yazıları ve şiirleri uzun yıllar başta *Cerîde-i Süfiyye* olmak üzere aynı mecmûalarda neşredilmiştir. Ancak ikisinin tanıştıklarına dâir daha somut bir karîne bulamadık.²¹³ Söz konusu takdirnâme şöyledir:

*Hidmet-i ebrârî ifâ eyleyüp Vassâf Beg
Bir Sefîne yaptı ki râğib olan memnûn olur*

*Şühbesiz mersâ-yı kurb-ı Hakkâ vâsıfdir o zât
Rûtbe-i ‘ulviyyeti gitdikçe de efzûn olur*

*Dest-i ta’zîme gelince o kitâb-ı müstetâb
Kalbimiz bir hiss-i rûhânî ile meşhûn olur*

*Çok teşekkür eyleyüp hasbî du’â eyler Kemâl
Gâibîdür bu du’â ihlâsa da makrûn olur*

*Yâ Rab irfânda senâver ola Vassâf’ın senin
Bahr ü berr üstündeki mâdâm şu gerdûn olur²¹⁴*

211 a.g.e., s. 284-285.

212 a.g.e., s. 233; 314. Kemâleddin Efendi’nin torunu Talat Turhan Bey dedesi ile Bediüzzamân arasındaki muhabbet ve hürmet bağından bağımsız olarak Bediüzzamân’la ilgili farklı düşüncelere sahiptir. *Türk Solu*’nda yazdığı bir yazıda onun “Cumhuriyet’in temel ilkelerine, laikliğe, CHP’ye ve masonluğa düşman” olduğunu ifade ederek *Sözler, Şuâlar ve Barla Lâhikası*’nda “Atatürk’e olan kinini kustuğu”nu söylemekte ve savunmakta olduğu “ittihâd-ı İslâm” düşüncesini gerçekleştirmek için ABD emperyalizmini desteklediği kanaatini taşımaktadır. (Talat Turhan, “Said-i Nursîden Günümüze CHP’yi Tasfiye Operasyonu”, *Türk Solu*, sy. 75 (İstanbul, 7 Şubat 2005), <http://www.turksolu.com.tr/75/Turhan75.htm>.)

213 Merhum İshak Sunguroğlu Kemâleddin Efendi’nin “Cilvegâh-ı melâhet olmuşsun/ Mefharet-bahş-ı fitrat olmuşsun” matla’lı nazîresini Hüseyin Vassâf Bey’in bir gazeline yazdığını söylemekteyse de Kemâleddin Efendi bizzat yazdığı notta bu nazîreyi “De’âvi Nâzırı Selâmi Tâhir Bey’in gazeline” yazdığını belirtmektedir. bk. *Mecûma*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38187, vr. nr. yok. (Sunguroğlu, yukarıdaki matla’ın ikinci mısra’ındaki “fitrat” kelimesini “fikret” şeklinde okumuştur.) a.mlf., *Harput Yollarında*, II, 174.

214 *Mecûma*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38187, vr. nr. yok.

Kemâleddin Efendi'nin Harput'taki konağı şeyhi İmam Efendi'nin dergâhı ile beraber hem devlet erkânı, hem civar vilâyetlerden gelen misâfirler hem de Harputlular tarafından ziyaret akınına uğradı.²¹⁵ Fetvâ soranlar, maddî manevî ihtiyaçları için yardım isteyenler, hükümet ile işi olanlar için Kemâleddin Efendi'nin konağı önemli bir mürâcaat makamıydı. Meselâ Ömer Naimî Efendi'nin bir yazısında belirttiğine göre Kemâleddin Efendi'nin amcazâdelerinden şâir Hacı Hayri Bey (v. 1328/1910) atandığı Dersim (Tunceli) Mutasarrıflığı vazifesinden Dersimliler'in yoğun şikâyetleri neticesinde azledilip Harput'a dönünce haksızlığa uğradığına dair dönemin El'aziz vâlisi Nusret Paşa'ya hitâben yazdığı mektubu Kemâleddin Efendi'ye vermiş ve vâliye onun teslim etmesini ricâ ederek bir anlamda ondan aracı olmasını istemişti.²¹⁶

Kemâleddin Efendi, babası ve dedesinden tevârüs ettiği şöretin yanında gerek Harput'un sayılı âlim ve âriflerinden olması gerekse uzun yıllar El'aziz müftülüğü yapması hasebiyle Harput ve civârında çok tanınmış ve sevilmiştir. Buralarda yaşayan çağdaş âlim, müderris ve müftülerin ekseriyeti ile güçlü irtibatı ve dostlukları varsa da bunları birer birer sıralamak unutulmuş hâtıralar, yazıya geçirilmemiş ve birbirine karışmış bilgiler sebebiyle akademik açıdan maalesef mümkün değildir.

14) Âilesi

a) Hanımları

Kemâleddin Efendi iki evlilik yapmıştır. İlk eşi Mutîa Hanım 1291/ 1875'te doğmuş olup kızkardeşinin de gelin olarak gittiği Harput'un Hanköyü nâhiyesinin 6 ağasından biri olan Hacı Ahmed Efendi ile Sâliha Hanım'ın kızlarıdır. Mutîa Hanım, Kemâleddin Efendi'nin başına gelen ve bütün âile efrâdını etkileyen hâdiseler silsilesinin etkisiyle ağır bir rahatsızlık geçirerek yatağa mahkûm hâle gelmiş, 2 Kasım 1930'da da vefât etmiştir.²¹⁷ Mezarı Harput'ta Kemâleddin Efendi'nin sağ ayak hizasındadır.

Kemâleddin Efendi Mutîa Hanım'ın vefâtını şu satırlarla kayda geçirmiştir:

“1349 Arabî, 1346 Rûmî, 1930 Milâdî; Cemâziye'l-âhîr'in onuncu, Teşrîn-i Evvel'in on yedinci ve Teşrîn-i Sâni'nin birinci cumartesi günü li-hikmetin çoktan beri esîr-i firâş olan zevce-i muhteremem Mutî'a Hanım sa'at yedi buçuk râddelerinde gâyet suhûlet ve hüsn-i hâtîme ile vefât etti. Rahmetullâhi aleyhâ rahmeten vâsi'aten. Cenâb-ı Zül'celâl Peygamberi hürmetine vâsıl-ı ni'am-ı cinân ve cemâl-i mazhar-ı kurb-ı Rabb-ı müte'âl eylesin. Âmîn.

Mutî'a Hanım'ı mağfûr ede Cenâb-ı Hudâ

Bu sâl içinde vedâ' etdi âleme hayfâ

Kemâl hâtır-ı mahzûna geldi bir târîh

Mutî'a Hanım'a her dem na'im ola me'vâ (1349)²¹⁸

215 bk. A. Tarık Tahiroğlu, “El'aziz Hatıraları (1929-1938)”, *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1999*, Ankara 2002, s. 155, 180.

216 Naimî Erdem, “Harput Şâirleri: Hacı Hayri”, *Altan*, sy. 24 (Elazığ, Mart 1937), s. 5.

217 DİB Arşivi'ndeki 11.11. 1965 tarihli resmî nüfus kayıt belgesine göre Mutîa Hanım'ın vefât tarihi 2 Mart 1932'dir. Muhtemelen devrin şartları icabı Mutîa Hanım vefât edince vefât kaydı Nüfus İdâresi'ne bildirilmemiş, Kemâleddin Efendi ikinci evliliği sebebiyle resmî nikâh kıymak istediğinde de önce Mutîa Hanım'ın vefâtı kütüğe işlenmiş, sonra ikinci evlilik işlemleri başlatılmıştır.

218 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, nr. 36143, vr. nr. yok.

Kemâleddin Efendi'nin Mutîa Hanım'la olan evliliğinden Ömer Naîmî, Abdülhamid Hamdî ve Mehmed Nizâmeddin adlarında üç oğlu, Mü'mine ve Fatma Râşide isimli iki kızı dünyaya gelmiştir.²¹⁹

İkinci evliliğini ise mesâne illetiyle mücâdele ettiği vefâtına yakın dönemde, 14 Mart 1934'te Harputlu Çinkogillerden Halil Efendi ile Mü'mine Hanım'ın kızları Refika Hanım ile yapmış, bu evlilikten çocukları olmamıştır.²²⁰ Refika Hanım 1318/1900-1901'de dünyaya gelmiş, 9 Kasım 1971'de vefât ederek Harput'ta Kemâleddin Efendi'nin sol ayak ucuna defnedilmiştir.

Kemâleddin Efendi'nin hanımlarının badem ağacı gölgesindeki mezarları. Mutîa Hanım'ın “kitâbe-i seng-i mezar”ı tahribat sebebiyle silinmek üzeredir. Kitâbe şöyledir: “Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî. Müftî Kemâleddin Efendi'nin zevcesi Mutî'a Hanım'ın rûhuna el-Fâtîha. Sene 1349.”

219 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, nr. 36, s. 149; *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, nr. 36143, vr. nr. yok.

220 bk. *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok; Elazığ Nüfus İl Müdürlüğü Kemâleddin Efendi'nin hüviyet kaydı. Bu bilgilerin bir kısmı için ayrıca bk. Kemâleddin Efendi'nin torunu Bedihe Emek'in ifadelerinden naklen Yurdal Demirel, *Tarık Tahiroğlu'nun Hâtıralarıyla El'aziz'den Elazığ'a*, Elazığ 2007, s. 297.

b) Çocukları

b1) Ömer Naîmî [Erdem-Efendîgil]²²¹

Kemâleddin Efendî'nin kendisi gibi "ilmiye"den olan büyük oğlu Ömer Naîmî Efendî 5 Receb 1309/ 4 Şubat 1892'de Harput'ta doğmuştur.²²² Babası onun doğumuna

*Yazdım Kemâl târîh hamd eyleyüp Hudâ'ya
Mahdûm Ömer 'ademden bezme vücûda geldi (1309)*

beytiyle tarih düşürmüştür.²²³

Dedesi Abdülhamid Hamdî'nin bu torunu ile ilgili doğum kaydı ve tarih beyti ise şöyledir: "Sene 1309 mâh-ı Receb-i şerîfin beşinci günü yevm-i pençşembe hafid-i sa'îd mahdûm Kemâl Efendî'nin oğlu sâmi-i peder-i rahmet-mazhar Ömer Na'imî Efendî züyûr-ı mehd-i vücûd ve zib-i kimât-ı şühûd oldu. Hayr-ı mukaddem Cenâb-ı Feyyâz-ı Kerîm âlim-i âmil ve muhlis-i kâmil ve mefhar-i zümre-i efâzıl eyleyüp zümre-i sâlihîne idhâl ile ma'a'l-vâlideyni ve'l-'ammi, tûl-ı ömr ile mu'ammer ve âfiyet-i tâmmeye mazhar eyleye. Ve fiten-i âhir zamân ve mesâib-i melevândan hıfz ve himâyet eyleyüp ilâ yevmi'l-kıyâme zürriyetinden ulemâ ve sulehâyı kat' etmeye. Ve rızk-ı vâsi'-i helâl ile merzûk eyleye. Âmin. Bi-câhi seyyidinâ Muhammedin sallallâhu aleyhi ve selleme ve zürriyyetihi'l-ekremîn, rıdvânullâhi aleyhim ve alâ cemî'i ashâbihi ve âlihi ecma'în. Ve'l-hamdülillâhi Rabbi'l-'âlemîn.

Târîh-i mücevher li-ceddihi'l-fakîr:

*Çıktıp birisi hemân dedi cevher târîh
Kemâle hayr-ı halef ola yâ İlâhî Ömer*²²⁴

Harput'taki medreselerde ve El'azîz Askerî Rüşdiyesi'nde tahsilini tamamlayan Ömer Naîmî Efendî, 1339/1922'de babasından icâzetnâme almış, Elazığ'ın çeşitli okullarında Ziraat ve Terbiye-i Bedeniyye, Tarih, Ferâiz, Nahiv, Malumât-ı Hukukiyye, Belâğat-i Arabiyye, Mecelle, Edebiyat, Hitâbet ve İnşâd hocalığı yapmıştır. Ömer Naîmî Efendî, kökü dört asır öncesine dayanan güçlü bir ilmî geleneğin temsilcisi olan Efendîgil sülâlesinin son din âlimidir.²²⁵ Osmanlı'nın klasik medrese sistemi ile yetiştiği için Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde lise öğretmenliği bile kendisine çok görülmüştür.²²⁶ Bunun üzerine 30 yaşını geçmişken imtihâna

221 Soyadı ile ilgili bk. "Soyadı Mevzuu"

222 Dedesi Abdülhamid Hamdî ile babası Kemâleddin Efendî'nin tarih kayıtları için bk. *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok; *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149. DİB Arşivi'ndeki resmi nüfus kayıt belgesine göre ise doğum tarihi 1308/1891'dir.

223 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149.

224 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok.

225 Ömer Naîmî Efendî'nin yetiştiği devrenin medreselerin de kapatıldığı zamana denk gelmesi ecdâdı gibi çoğu medreselerde ders kitabı olarak okutulan dinî eserler yazmasına imkân tanımamış olmalıdır. Araştırmalarımız sırasında birkaç tarih kıt'ası ile *Beyânü'l-Hak*'ta neşredilen ve doğru cevabı bulanlara 1 yıllık dergi aboneliğinin hediye edildiği Arapça lugazı dışında eski usûl yazılarına rastlayamadık (*Beyânü'l-hak*, nr. 117 [20 Receb 1329], s. 2148. Lugazin halli *a.g.e.*, nr. 124 [25 Şa'bân 1329], s. 1510).

226 Cumhuriyet'in ilk yıllarında El'azîz'deki Erkek Muallim Mektebi Türkçe ve Edebiyat öğretmenliğine tayini Maarif Vekâleti tarafından yetiştirme tarzının müsâit olmaması gerekçesiyle reddedilmiştir. (Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendîgil Âilesi", s. 90.)

girerek Ankara Hukuk Mektebi'nde okumaya hak kazanmıştır. Ankara'da bir yandan okurken bir yandan da Ticâret Vekâleti'nde kâtiplik ve tetkik memurluğu görevlerinde bulunmuş, mezuniyetini müteâkip de 1928'de Sandıklı'ya (Afyonkarahisar) savcı ve 1930'da da terfi'an Cizre'ye (Şırnak) hâkim olarak atanmıştır. Sandıklı'da savcı iken babası Kemâleddin Efendi onun hasretine dayanamayarak şu gazeli yazmıştır:

*Sa'y-i tahsîl-i emel mâni' -i kâm oldu bana
Nâ-murâd olmak dahi ğayri murâd oldu bana*

*Nûr-ı aynım sana etmem bunu etsem de helâl
Hasret-i çeşmin ile hâb harâm oldu bana*

*Ben de düşdüm heves-i âlem-i âba nâçâr
Gerdiş-i câm-ı safâ halka-i dâm oldu bana*

*Âh ki sen gibi âhûyı şikâr edemedim
Yohsa çok murg düşüp dâmıma râm oldu bana*

*Câmi' -i aşk-ı ruh-ı yâre duhûlümde **Kemâl**
Kûhken kâmet edip Kays imâm oldu bana²²⁷*

Cizre'deki 4 aylık hâkimlik mâcerâsından sonra 1930'dan 1954 Kasım'ına kadar 24 yıl boyunca Elazığ'da avukatlık yaparak emekli olmuştur.²²⁸ Onu emekliliğe sevk eden âmiller arasında 1953'te hacca gitmesi ve dönüşte tansiyona bağlı olarak bir gözünü kaybetmesi de bulunmaktadır.

Ömer Naîmî Efendi 1954-1956'da Elazığ İmam-Hatip Okulu'nda Akâid, Arapça, Siyer ve Din derslerine girmiş ve Elazığ'da fahri vâizlik yapmış, İstanbul'daki münhal Adalar yahut Sarıyer müftülüklerinden birine atanma arzusunu 08.05.1956'da yazdığı bir dilekçe ile Diyanet İşleri Başkanlığı'na bildirmesi neticesinde 1956'da Sarıyer'e müftü olarak atanmıştır. Naîmî Efendi 1957-1962 arasında Beyoğlu müftülüğü yapmış, 1962'de Üsküdar Müftülüğü'ne tayin edilmişse de ağır şeker hastalığından kaynaklanan rahatsızlıkları sebebiyle göreve başlayamamıştır. Ömer Naîmî Efendi 26 Mayıs 1966'da İstanbul'da, Moda'daki evinde vefât etmiş, Kuzguncuk Nakkaştepe Mezarlığı'na defnedilmiştir.²²⁹

Ömer Naîmî Efendi yukarıda da bahsedildiği üzere İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanmış, talebeliği sebebiyle bulunduğu Ankara'da ikamete mecbur edilerek bir müddet El'aziz'e girişi

227 Süleyman Ateş, *Bir Ömür Böyle Geçti*, I, 106-107.

228 Ömer Naîmî Efendi bu 24 yılın 12 yılında avukatlıkla beraber Elazığ Baro Başkanlığı'nı da yürütmüştür. Süleyman Ateş Hocamız'ın naklettiğine göre Kemâleddin Efendi Ömer Naîmî Efendi'nin avukatlık yapmasına râzı olmamış, kendisini dinlememesi üzerine ona güvenmiştir. Kemâleddin Efendi sitemlerini meclislerde de dile getirmiş olsa gerek Elazığ'da ihtiyarlar arasında bu mesele bilinir. Dedem Hacı Şevket Karataş (d. 1933) Kemâleddin Efendi'nin oğluna "Oğlum seni medreselerde yetiştirdik ki âlim olasın. Avukat olup da hırsız, arsız, katili mi savunacaksın?" diyerek onun avukatlığı seçmesine karşı çıktığını duyduğunu bana nakletmişti.

229 Hayatı hakkında teferuatlı bilgi için bk. Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Ailesi", s. 90-92. Vefâtı ile ilgili ilanlar için bk. *Cumhuriyet*, 27.05.1966, s. 2; *Milliyet*, 27.05.1966, s. 2.

yasaklanmıştır. Bununla birlikte affedildikten sonraki dönemde, bilhassa Elazığ'da avukatlık ve Baro Başkanlığı yaptığı yıllarda Ömer Naîmî Efendi'yi CHP delegesi ve inkılâpların harâretli bir müdâfii olarak görmekteyiz. 1934'te Elazığ'da kurulan Halkevi'nin Başkan Yardımcılığı ve Kütüphane-Neşriyât Şubesi Başkanlığına getirilen Ömer Naîmî Efendi Elazığ Halkevi'nin yayın organı olan aylık *Altan Dergisi*'nin yayımlanmasını sağlamış, derginin yazar kadrosunda yer almış ve son sayısına kadar dergide faal bir şekilde vazife icrâ etmiştir.²³⁰ Naîmî Efendi'nin kızı Prof. Dr. Canan Karatay bir gazete röportajında babasının çağdaşlığından bahsederken "29 Ekim balolarında babam beni kucağına alır, dansı öyle açardı." demektedir.²³¹ Ömer Naîmî Efendi Cumhuriyet'in ilânının 15. yılına ithâfen mahallî gazete *Turan*'da yayımladığı "Cumhuriyet'in Elazığ'daki Nurları" başlıklı yazı²³² ve Atatürk'ün vefâtı üzerine aynı gazetede yayımladığı "Atamız Öldü" yazısı²³³ ile Atatürk'ü ve inkılâplarını niçin sahiplenmek gerektiğini anlatmıştır. Yine oldukça hissi bir üslupla kaleme aldığı "Atamın Mezarında" başlıklı şiirini önce *Turan*'da sonra da *Altan*'da yayımlamış, bu şiirde Atatürk'ün vefâtının ana-babasının ve yakın zamanda yitirdiği eşinin acısını bile bastırıldığını, onun yokluğunun meydana getirdiği boşluğu hiçbir şeyin dolduramayacağını şu mısralarla dile getirmiştir:

*Gözlerim çıksa benim ağlayarak kurtulsam
Ben de ayak dibinde kafilene katılsam*

...

*Atam bizi yarattın koydun nereye gittin
Türk milletini Atam matemlere gark ettin*

...

*Anam babam ölmüştü pek yakında âilem
Fakat bastırdı bunu senin ölümün Atam*

...

*On yedi milyon Türk'ü Türk eden o ataydı
Bizi bize tanıtan yaratan o ataydı*

*Napolyonlar, Fatihler artık anılmayacak
Atamın gayrisine tarih yazılmayacak*

...

*Evet Atam ölmedi ölmedi ölmeyecek
Milletinin kalbine ruh olup da sinecek*

...

*Başta İsmet İnönü arkasında Türkiye
Ulaşacak, yetecek en büyük terakkiye*²³⁴

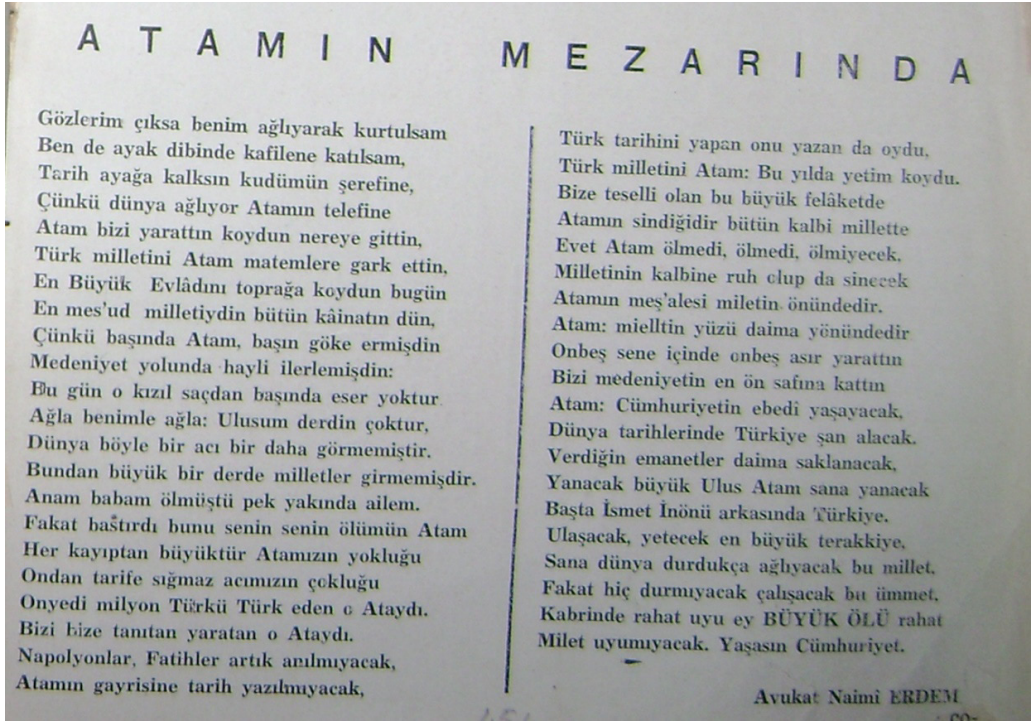
230 Ünal Taşkın vd., *Elazığ Eğitim Tarihi*, s. 109, 114. Kütüphane-Neşriyât Şubesi'nin yayımladığı *Altan Dergisi*'nin 22. sayısına kadar künyede yazı işleri yahut sorumlu müdür ismi bulunmamaktadır; ancak 22. sayıdan itibaren Ömer Naîmî Efendi'nin adı neşriyât müdürü olarak yer almıştır. bk. Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri 1932-1950*, Ankara 1995, s. 69. Ayrıca bk. Yavuz Haykır, "Elazığ (El'aziz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 171 (İstanbul 2007), s. 128, 131, 141.

231 bk. 4 Aralık 2012 tarihli *Posta Gazetesi*. <http://www.posta.com.tr/saglik/haberdetayarticleID=151081>.

232 *Turan Gazetesi*, sy. 588 (29 Birinci Teşrin 1938), s. 1-2.

233 *Turan Gazetesi*, sy. 593 (12 İkinci Teşrin 1938), s. 1.

234 Şiirin neşredildiği yayınlar: *Turan Gazetesi*, sy. 595 (21 İkinci Teşrin 1938), s. 1; *Altan*, sy. 44-47 (Şubat 1939), s. 53.

Ömer Naîmî Efendi'nin Atatürk'ün vefâtı üzerine yazdığı şiirin tam metni.²³⁵

CHP'nin 17.11.1947'de gerçekleştirdiği Yedinci Büyük Kurultay'ına Elazığ'ı temsilen katılan sekiz delegeden biri de Ömer Naîmî Efendi'dir.²³⁶ Naîmî Efendi Beyoğlu Müftüsüken onunla çalışma imkânı bulan Diyânet İşleri Eski Başkanlarından Tayyar Altıkulaç, Naîmî Efendi ile ilgili iki hususun aklında kaldığını, bunlardan birinin onun işini ciddiyetle yapması, diğerrinin ise başından eksik etmediği fôtr şapkası olduğunu söylemektedir.²³⁷

Ahmet Turan Arslan, Efendigil Sülâlesi'ni tanıttığı tebliğinde Ömer Naîmî Efendi'nin "uzun zaman Elazığ'ın cefâsını çekmesine rağmen kıymeti[nin] takdir edileme"diğini belirtmektedir.²³⁸ Ancak o dönemi idrâk etmiş Elazığ'ın mütedeyyin ihtiyarları Naîmî Efendi'nin "Halk Fırkası'nın gadrine uğramış bir Müftü Efendi"nin oğlu olmasına rağmen "icâzetli din âlimi" kimliği ile Tek Parti döneminin yılmaz savunucusu olmasının şehrin din-dar halkı tarafından pek hoş karşılanmadığını belirtmektedirler. Hatta Naîmî Efendi'nin İstanbul'a tayinini istemesinin temelinde şehirde her geçen gün artan ve kendisini bunaltan dedikoduların da etkisi vardır.²³⁹

235 Altan, sy. 44-47 (Şubat 1939), s. 53.

236 C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı, s. 6.

237 Tayyar Altıkulaç ile yaptığımız görüşmeden (22.06.2015).

238 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 92.

239 Elazığ'ın manevî büyüklerinden emekli vâiz Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendi ile yaptığımız görüşmeden (30.08.2015).

A. Turan Arslan Hocamız, Ömer Naîmî Efendi'nin oğlu merhum Esad Bey'in, babasına 1960 İhtilâli'ni takip eden günlerde Milli Savunma Bakanı'nun emir subayı olan yeğeni Talat Turhan vasıtasıyla Diyânet İşleri Başkanlığı'nın teklif edildiğini fakat onun bu görevi "siyâsî bir mevki" olduğu düşüncesiyle kabul etmediğini kendisine söylediğini kaydetmektedir.²⁴⁰ Fakat 06.06.2015'te Talat Turhan Bey'le Kuzguncuk'taki evinde yaptığımız görüşmede Talat Bey, dayısı Ömer Naîmî Efendi'ye asla böyle bir görev teklif etmediğini, o günleri gâyet iyi hatırladığını, böyle bir husus vuku bulsaydı bunu unutmamasının mümkün olmayacağını belirtmiştir. Bu görüşmemizde orada bulunan Ömer Naîmî Efendi'nin kızı Canan Karatay Hanımefendi de o yıllarda zaten babasının hasta olduğunu ve bu sebeple böyle sorumluluğu büyük bir vazifeyi yürütemeyeceğini ifade etmiştir.

1950'de Tek Parti iktidarının sona ermesiyle birlikte dinî sâhada faaliyet ve hizmet imkânına kavuşan Ömer Naîmî Efendi'nin geriye kalan ömrünü vâizlik, İmam-Hatip hocalığı ve müftülük ile tamamladığını görmekteyiz. Talat Turhan Bey dayısının bu kararı almasında 1953'te hacca gitmesinin ve hac dönüşü Elazığ'daki mütedeyyin dostlarının baskısının da çok etkili olduğunu söylemektedir.²⁴¹

O günlerin şahitlerinden hâfız Abdullah Nâzırlı Hocaefendi ile yaptığımız görüşmede²⁴² Hocaefendi Ömer Naîmî Efendi ile ilgili iki hâtırasını bize şu cümlelerle nakletti: "1955'te El'aziz Şire Pazarı Câmii'nde imamdım. Naîmî Efendi İstasyon Mahallesi'deki evinden kalkar, benim arkamda namaz kılmaya gelirdi. Ramazân-ı Şerif'te de okuduğum mukâbeleye iştirâk ederdi. Ben cemaatin fikhî seviyesinin çok yetersiz olduğunu müşâhede edince fıkıh bilgisi çok kuvvetli olan Naîmî Efendi'den cemaate sohbetler yapmasını istirham etmiştim. O da beni kırmayarak bir Ramazân boyunca teravîh öncesi cemaate *Ni'met-i İslâm*'dan²⁴³ dersler yapmıştı. Ben Şire Pazarı Câmii'nde her perşembe ikindi namazını müteakip *Kaside-i Bür'yi* okurdum. Sesim güzeldi, cemaatimden bazı kimseler gibi Ömer Naîmî Efendi de husûsen beni dinlemeye gelirdi. Yine 1995'in bir perşembe günü ben kasideyi okurken Ömer Naîmî Efendi'den bir 'Allaah!' nidâsı koptu. Bu nidâyı öyle bir feryâd, öyle bir hıçkırık takip etti ki câmiye yıldırım düştü zannettim. Cemaat Efendi'nin başına toplanmış onu sakinleştirmeye çalışıyorlardı. Bu heyecan karşısında ben de okumayı bıraktım."

Ömer Naîmî Efendi hafif kızıl sakallı, boylu boslu, heybetli, bir gözü görmeyen, diğer gözünde de görmesini zorlaştıran benek bulunan bir zâtmiş. Elazığ'ın emekli vâizlerinden Cemâleddin Emiroğlu Hocaefendi Naîmî Efendi'nin İmam-Hatip'te hocası olduğunu, kendilerine *en-Nahvü'l-vâzih*'i²⁴⁴ okuttuğunu ifade etmektedir. Öğrenciler sınıfta önlerindeki kitaptan bir ibâreyi çözemediklerinde "Benim bir gözüm kör, diğerinde de delik var! Buna rağmen sürekli okuyorum, çalışıyorum. Siz ise esas vazifeniz olmasına rağmen dersinize bakmadan buraya geliyorsunuz." diye azarlamış.²⁴⁵

Prof. Dr. Süleyman Ateş Hoca hâtırâtında Ömer Naîmî Efendi'ye dâir şunları kaydet-

240 Ahmet Turan Arslan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", s. 92. Ömer Naîmî Efendi'in kabul etmediği göreve Ömer Nasuhi Bilmen getirilmiştir.

241 07.11.2015'te yaptığımız görüşmeden.

242 28.08.2015-Elazığ.

243 Mehmed Zihni Efendi'nin hazırladığı mufassal ilmihâl.

244 Tam adı *en-Nahvü'l-vâzih fî kavâ'id-i luğati'l-Arabîyye* olan, Ali Cârîm ve Mustafa Emin'in orta dereceli mektepler için hazırladıkları Arapça nahiv kitabı.

245 Hocaefendi ile yaptığımız görüşmeden (30.08.2015).

mektedir: “... Efendigil, geniş kültüre sahip, nüktedân bir insandı. Türk edebiyatına son derece vâkıftı. Derslerde anlattığı her konuyu şiirlerle süsler, her konuya Osmanlı Türk edebiyatından bir şiir veya beyit okurdu. Ben de onun okuduğu şiirleri hemen not eder ve o anda ezberlemiş olurum.”²⁴⁶

Ömer Naîmî Efendi'nin tarz-ı kadîm üzere yazılmış birkaç şiiri, El'azîz Halkevi tarafından 1937'de neşredilen *Halkımıza Miras İşlerini Öğretir- Miras Nasıl ve Kimlere Dağıtılır* başlıklı 28 sayfalık kitapçığı²⁴⁷ ve Elazığ Halkevi tarafından çıkarılan *Altan* dergisinde yayımlanmış 10 yazısı mevcuttur.²⁴⁸

Ömer Naîmî Efendi iki evlilik yapmış, ilk eşi Harputlu İspirzâdeler'den Kambur Hamdi Efendi'nin kızı Nâciye Hanım vefât edince Fen Bilgisi öğretmeni Vasfiye Hanım'la (v. 1994) evlenmiştir. Nâciye Hanım'dan beş, Vasfiye Hanım'dan dört çocuğu dünyaya gelmiştir.

İlk eşinden olan çocukları Müfîde (v. ?), Nebihe (Gürsoy, v. 1982), Bedihe (Emek, v. 2011), Nezihe (Koloğlu, v. ?), Esad (Efendigil, v. 1999); ikinci eşinden olan çocukları ise Kemâl (Efendigil, v. 1967), Mutîa Canan (E. Karatay), Zehra Candan (Uca) ve Ayşe Aydan (Sökmen)'dir.

Kemâleddin Efendi torunu Müfîde'nin doğum tarihini şu cümlelerle kaydetmiştir:

1333 16 Şevvâl'de ve 1331 14 Ağustos Cum'a gecesi [m. 27 Ağustos 1915] seherde hamd olsun hafîdem Müfîde Hanım dünyâya geldi. Cenâb-ı Hak dâreyinde sa'ide ve şerî'at-i Ahmediyeye hâdime eyleyüp ebeveyni ile berâber fitne-i âhir zamândan masûn eyleye. Allâhümme'hfaznî ve ehli ve evlâdî ve ahfâdî min şürûri hâze'z-zamân ve mesâ'ibi'd-devrân ve bellîgnâ ilâ hâtîmeti enfâsinâ bi'l-'izzî ve's-sa'ati ve'l-imân ve akrîr emînen fî'd-dünyâ ve'l-âhîreti bi-hurmeti'l-Kur'ân ve men enzele aleyhi'l-Furkân. Yâ Rahîmü yâ Rahmân. Âmin ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-'âlemîn.

Ve kultü fi târihi tilke'l-mevlûdeti bi't-ta'miye:

*Yeni hafîdeme târih yazdılar “üç”ler
Müfîde Hanım'ı Rabbim bize 'atâ kıldı*

(1330+3= 1333)²⁴⁹

Süleyman Ateş Hocamız'ın Ömer Naîmî Efendi'den naklen anlattığına göre, Kemâleddin Efendi torunu Bedihe'yi çok severmiş. Son zamanlarında hasta döşeginde yattığı bir gün Bedihe'nin kendisini ziyarete gelmesine o kadar çok sevinmiş ki, Bedihe başı ucunda dedesini seyrederken ona irticâlen şu beyti okumuş:

246 Süleyman Ateş, *Bir Ömür Böyle Geçti*, s. 99. Hocamızla yaptığımız görüşmede söz konusu şiirleri yeri geldikçe bi'l-bedâhe okuduğuna şahit olduk.

247 El'azîz Halkevi'nin Köylü ve Halk Neşriyatı serisinin ilk yayımı olan kitapçık Naîmî Efendi'nin *Altan* dergisinde neşrettiği eski hukuk ve yeni medenî kanuna göre mirasla ilgili iki yazısının genişletilmiş hâlinde ibârettir.

248 Bu yazıların beşi akrabası şâir Harputlu Hayri Bey (v. 1328/1910), biri şâir Harputlu Rahmî Bey (v. 1301/1884), ikisi miras mevzuu, biri medenî kanunun vasıfları hakkındadır. Bunlar dışında bir de yukarıda mevzubahis olan Atatürk şiiri bulunmaktadır.

249 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr.nr. yok. Gerek Canan Karatay Hanımefendi gerekse Talat Turhan Bey “Müfîde”den haberdâr olmadıklarını ifade ettiler. Bu durumda Müfîde bebekken vefât etmiş olmalıdır.

*Hoş ol dem ki ser-i bâlînime yâr gele
Pürsiş-i hâtır-ı bîmârıma dildâr gele*²⁵⁰

Ömer Naîmî Efendi'nin 1942'de dünyaya gelen oğlu Kemâl Bey Talas Amerikan Ortaokulu'nu bitirdikten sonra Robert Koleji'nden mezun olmuş, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde okurken babasının vefât etmesi üzerine bunalıma girmiş ve "Ben babasız yaşayamam." diyerek 1967'de 25 yaşındayken intihar etmiştir.²⁵¹

Hem Süleyman Ateş hem Canan Karatay Ömer Naîmî Efendi'nin ahlâk-ı hamîdesini, ilminin derinliğini, hâfızasının kuvvetliliğini, edebiyata olan vukûfunu ve hitâbetini övgüyle anlatmaktadırlar. Süleyman Ateş Hocamız Naîmî Efendi'nin 1950'li yılların ortalarında Tevfikiye Câmii'nde (Elazığ) İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsirinden vaazlar verdiğini, Elazığ İmam-Hatip Lisesi'nde derslerine geldiğini, onun sayesinde onlarca beyit ezberlediğini ve yeri geldikçe bunları hâlâ tekrarladığını ifade etmektedir.²⁵² Canan Hocahanım babasının hitâbet gücünü anlatırken Firuz Ağa Câmii'nde verdiği vaazlara İstanbul'un ücra köşelerinden cemaatin geldiğini, câminin dolup taşıtığını söylemekte, edebiyat sevgisini ondan aldığını belirterek babasının Kemâleddin Efendi'den duyarak kendilerine sık sık okuduğu şu beyti hâlâ unutmadığını ifade etmektedir:

*Nûr-ı aynım çalşıp kesb edegör sen yohsa
Pederin ilm ü kemâli sana kalmaz mîrâs* (Sünbülzâde Vehbi)²⁵³

Ömer Naîmî Efendi Ankara Hukuk Mektebi'nde öğrenciyken hocalar derse girmeden önce İslâm hukuku ile ilgili malumâtı ondan alırlarmış. Daha başlangıçta Mekteb'e giriş esnâsında yapılan mülâkâta medrese mollası olduğunu gösteren başındaki sarıkla katılan Ömer Naîmî Efendi'yi jüri önce küçümsemiş, ancak onun bilhassa fıkha dâir sorulara verdiği cevaplar jüriyi hayrete düşürmüştü, kendilerinin bile bilmediği teferruatı kaynaklar gösterecek anlatan Ömer Naîmî'yi dinleyen heyet arasında bulunan Yusuf Kemal Bey [Tengirşenk, v. 1969] Ömer Naîmî Efendi karşısındaki vaziyetlerini Fuzûlî'nin "*Kâfir ağlar bizim ahvâl-i perîşânımıza*" mısra ile dile getirmiştir.²⁵⁴

Bugün Elazığ İzzetpaşa Câmii'nde mahfuz sakal-ı şerîf Efendigil âilesine âittir. Ömer Naîmî Efendi Elazığ'dayken her Ramazân'da ve bayram günlerinde sakal-ı şerîf sandukasını tekbir ve salavâtlar eşliğinde kendisi ziyarete açarmış.

250 Süleyman Ateş Hocamızla yaptığımız görüşmeden (27.04.2015).

251 Canan Karatay'la görüşmemizden (05.06.2015).

252 Ömer Naîmî Efendi 1957'de Beyoğlu Müftülüğü'ne atanınca İmam-Hatip'ten öğrencisi Süleyman Ateş Hoca'yı Beyoğlu Ağa Câmii'ne imam yapmak istemiş, o sıralarda Elazığ'da bulunan Süleyman Ateş çok hürmet ettiği hocası Muharrem Hilmî Efendi'ye ([Kösetürkmen], v. 1964) danışmış, Muharrem Efendi'nin İstanbul'daki hayat şartlarının kendisini zorlayacağını söylemesi üzerine Ömer Naîmî'nin teklifini kabul etmemiştir. Süleyman Ateş sonraki dönemlerde Ömer Naîmî Efendi'yle irtibatını kesmemiş, 1964'te onu Acıbadem'deki evinde (Acıbadem Banka Evleri, nr. 10) ziyaret etmiş, hayır duasını almıştır. Süleyman Ateş Ömer Naîmî Efendi ile ilgili hâtıratının bir kısmını *Bir Ömür Böyle Geçti* adlı kitabında anlatmaktadır (bk. a.g.e., İstanbul ty., I, 98-109). Bu hâtırat arasında Ömer Naîmî'nin babası ve dedesiyle ilgili anlattıkları da bulunmaktadır.

253 Sünbülzâde Vehbi, *Nuhbe-i Vehbi*, İstanbul 1310, s. 28.

254 Canan Karatay ile yaptığımız görüşmeden (06.06.2015).

b2) Mü'mine

Dedesi Abdülhamid Hamdî Efendi'nin yazdığı doğum kaydına göre Kemâleddin Efendi'nin kızı Mü'mine, Zilka'de 1312/ Mayıs 1895'te dünyaya gelmiştir. İlgili kayıt şöyledir: "Sene 312 Zülka'detü's-şerife'de hafidem Mü'mine binti Kemâleddin zîb-i mehd-i vücûd oldu. Ce'alehallâhu mine's-sâlihât ve'hfazhâ ve cemî'i evlâdinâ ve ahfâdinâ min fiten-i âhiri'z-zamân bi-câhi'n-nebiyyi'l-ekrem sallallâhu Te'âlâ aleyhi ve sellem." Mü'mine, aynı varakta bulunan "Tüvüffiyet fi Cümâdi'l-ûlâ min seneti 318 ma'sûme. Ce'alehallâhu Te'âlâ lenâ ec-ren ve zahren ve şâfi'aten müşeffe'aten. Âmin." şeklindeki kayda göre ancak 5 yıl yaşayabilmiş, Cemâziye'l-evvel 1318/ Eylül 1900'de vefât etmiştir.²⁵⁵

b3) Fatma Râşide [Turhan]

Dede Abdülhamid Hamdî Efendi'nin kaydına göre Fatma Râşide Hanım 6 Şevvâl 1317/ 7 Şubat 1900 tarihinde doğmuştur. Söz konusu kayıt şu şekildedir: "Sene 317 Şevvâl-i şerifin altıncı günü pazartesi bi-mennihi Te'âlâ Fâtıma Râşide binti Kemâleddin zîb-i mehd-i vücûd oldu. Ce'alehallâhu Te'âlâ râşideten mehdiyyeten ve mine's-sâlihâti ve'h-fazahâ ve iyyânâ ve cemî'i evlâdinâ ve ahfâdinâ ve ehli beytinâ min fiteni âhiri'z-zamâni ve min şürûri'l-insi ve'l-cânn. Bi-câhi nebiyyi âhiri'z-zamân sallî ve sellim aleyhi'r-Rahmân mahtelefe'l-melevân ve alâ âlihi ve ashâbihi ve ehli beytihi zevi'l-irşâdi ve'l-'irfân. Âmin"²⁵⁶

Kemâleddin Efendi de kızının doğumuna şu beyitle tarih düşürmüştür:

*Söyledim târihini cevher gibi
Râşidemiz doğdu mehd-i 'âleme (1317)²⁵⁷*

Canan Karatay'ın aktardığına göre gençliğinde Râşide Hanım'ın güzelliği dillere destan imiş. Harputlu anneler onu oğullarına istemek için konağa gelir giderlermiş. O günlerde konaktaki hizmetkârlardan biri²⁵⁸ de ona âşık olmuş. Bu geliş gidişler, kahve pişirmeler, ağrılanıp uğurlanmalar ve "gelin gideceği" söylentileri onu dilhûn etmekte, fakat bu onulmaz derdi kimselere söyleyememektedir. Birgün bir şey almak için konağın odalarından birine girince Râşide Hanım'ın namaz kıldığını görmüş ve artık gizleyemediği duygularını bugün çeşitli kaynaklarda "anonim" olarak kaydedilen şu Harput türküsünü yakarak dile getirmiştir:

*Odasına vardım namaza durmuş
Kaşları gözleri kendine uymuş
Sanırım karşımda bir aydır doğmuş
Söyleyin ahbâblar nasıl edeyim
Nazlı yârdan ayrılmışam nere gideyim.*

255 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr.nr. yok.

256 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok.

257 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149. Fatma Râşide Hanım'ın adı âile arasında "Reşide" olarak telaffuz edilmektedir.

258 Talat Turhan Bey'in kızı Râşide Feza Hanım (Turhan Tosun, d. 1958) bu hizmetkârın bilâhère hacca da giden Yusuf Efendi olduğu kanaatindedir. (Görüşme tarihimiz 06.06.2015.)

*Odasına vardım olur mu böyle
Ellerin koynunda merhamet eyle
Bir derdin olursa gel bana söyle
Söyleyin ahabâblar nasıl edeyim
Nazlı yârdan ayrılmışam nere gideyim.*

*Odasına vardım kahve pişirir
Kınalı parmaklar fincan döşürür
O yârin bakışı beni şaşırır
Söyleyin ahabâblar nasıl edeyim
Nazlı yârdan ayrılmışam nere gideyim...²⁵⁹*

Ancak bu aşk türkülerde kalmış, Râşide Hanım yukarıda da bahsedildiği üzere Cumhuriyet'in ilân edildiği gün dönemin El'azîz savcısı Rize Çayeli eşrâfından Şerifoğullarına mensup Mehmed Şefik Bey [Turhan] ile evlenmiştir. Eşinin vazifesi dolayısıyla memleketin çeşitli yerlerinde bulunan, bilâhère Üsküdar-Kuzguncuk'a yerleşen Râşide Hanım 26 Mart 1989'da vefât etmiş ve Kuzguncuk Nakkaştepe mezarlığına defnedilmiştir.²⁶⁰

27 Mayıs 1960 askerî darbesinin subaylarından olan Talat Aydemir'in 22 Şubat 1962'teki ihtilal girişimlerini desteklediği ve ordu içinde "Genç Kemalistler Ordusu" adlı gizli örgütlenmeyi organize ettiği gerekçesiyle önce Afyon'a sürgün edilen, sonra tutuklanıp hapse atılan ve bu süreçte re'sen emekliliğe sevkedilen "ulusalcı-devrimci" Talat Turhan Bey (d. 2 Eylül 1924), Kemâleddin Efendi'nin kızı Râşide Hanım'ın oğludur.²⁶¹

Râşide Hanım bir Osmanlı âlimi müftü efendinin kızı olmasına rağmen Talat Bey'in ifadeleriyle söyleyecek olursak "Kıyâfeti, fikirleri ve yaşantısı ile aydın bir Cumhuriyet kadını olmayı tercih etmişti." Bu tercihte elbette "Genç Cumhuriyet'in" savcılarında birinin hanımı olmasının payı büyüktür.²⁶²

b4) Abdülhamid Hamdî [Efendigil]

Âile arasında "Küçük Efendi" olarak bilinen Abdülhamid Hamdî Efendi Kemâleddin Efendi'nin ikinci oğludur. Küçük Abdülhamid, Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamid Hamdî Efendi'nin 3 Safer 1320/ 12 Mayıs 1902'de vefât etmesinden 5,5 ay sonra 24 Şa'bân 1320/ 26 Kasım 1902'de dünyaya gelmiştir.²⁶³ Kemâleddin Efendi, babasının hâtırasını yaşatması ve hayrül-halefi olması niyâzıyla ona Abdülhamid Hamdî adını vermiştir.

Kemâleddin Efendi'nin bu oğluyla ilgili doğum kaydı şöyledir: "1320 senesi Şa'bânü'l-mu'azzamın yigirmi [dördüncü]²⁶⁴ ve 1318 sene-i Rûmiyesi Teşrîn-i sâninin on üçüncü Çehârşenbe günü nehâren sâ'at dokuz buçuk râddelerinde mahdûm-ı âcizânem müsemmâ

259 Canan Karatay Hanımefendi ile yaptığımız görüşmeden. (05.06.2015)

260 Vefât ilanı için bk. *Cumhuriyet*, 27.03.1989, s. 2; *Milliyet*, 27.03.1989, s. 10.

261 Talat Turhan Bey'in hayatı, mücadelesi ve eserleri için bk. <http://www.talatturhan.com>.

262 Talat Turhan Bey'le 7 Kasım 2015'te yaptığımız görüşmeden.

263 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok. DİB Arşivi'ndeki resmî nüfus kayıt belgesine göre Abdülhamid Efendi'nin doğum tarihi 1318/1900-1901'dir. Mezar taşına hakkedilen tarih ise 1892'dir.

264 "dördüncü" yerine "altıncı" yazılmış sonra silinmiş.

bi-peder-i muhterem kurretü'l-ayn-ı a'zam Abdülhamîd Hamdî Efendi lehü'l-hamd ve'l-minne kadem-nihâde-i âlem-i vücûd oldu. Cenâb-ı Hak Habîb-i Ekrem'i ve Peygamber-i Muhterem'i hürmetine mûmâ ileyhi mu'ammer ve âlim ve sâlih ve sâhib-i irfân kâmil eyleyüp ebeveynine mutî' ve münkâd ve dâreynde mesrûrû'l-fuâd eyleyüp ve cedd-i muhteremleri Efendi Hazretleri'nin yerine kâ'im edüp ilmen amelen ona nazîr bir üstâd-ı a'zam-ı bî-nazîr ederek Efendi merhûmu ğarik-i rahmet ve cennetü'l-a'lâda nazîr-i sa'âdet etsin. Âmin. Allâhümme salli alâ seyyidinâ ve mevlâna ve alâ âlihi min külli lemhatin ve nefesin adede mâ vesi'ahu ilmullâh. '*Abdülhamîd Efendi nâmı avdet etdi.*' mısra'ı târîh-i tâmdir. 1320."²⁶⁵

Abdülhamid Efendi 1920'li yılların ortalarında Adliye Vekâleti Zât İşleri Sicil Kalemî'nde kâtiplik yapmış, Ankara Meslek Mektebi'nde tahsil görmüştür. Yukarıda teferruatlı bir şekilde anlattığımız İstiklâl Mahkemesi sürecinden sonra kendi kabuğuna çekilip mütevâzı bir hayat yaşayan Abdülhamid Efendi, babasının arzu ve ümid ettiği "ilmiye" yolunu seçmemiş, bazı ilçelerde tapu müdürlüklerinde bulunmuş, son olarak da Devlet Demir Yolları'nda işe girerek emekli oluncaya kadar Haydarpaşa Garı'nda çalışmıştır. Abdülhamid Efendi 101 yaşındayken 1983'te İstanbul'da vefât etmiş, na'şı Karacaahmed Mezarlığı bitişiğindeki Seyit Ahmed Deresi Mezarlığı'na gömülmüştür.

Abdülhamid Efendi iki evlilik yapmıştır. İlk hanımı Elazığ Mollaköy'lü Afife Hanım'dır. Afife Hanım genç yaşta beyin kanaması geçirerek vefât etmiş, Mollaköy'e defnedilmiştir. Bu evlilikten Ahmet Ferit Yüksel (Erdem, v. 1996), Sait (Efendigil, v. 1959), Vecihe (v. 2004) dünyaya gelmiştir. Abdülhamid Efendi'nin kaptan pilot olan oğlu A. F. Yüksel Erdem Bey 6 Şubat 1996'da kullandığı yolcu uçağının Atlas Okyanusu'na düşmesi sebebiyle vefât etmiştir. Diğer oğlu gemi kaptanı Sait Erdem Bey yakalandığı mide kanseri sebebiyle henüz 33 yaşındayken hayata gözlerini yummuştur. Abdülhamid Efendi Afife Hanım'ın vefâtı üzerine aslen Beyaz Rus olan Mahmûre (Solo) Hanım'la evlenmiş, çiftin bu evlilikten çocukları olmamıştır. Mahmûre Hanım 1974'te vefât ederek Seyit Ahmed Deresi Mezarlığı'na defnedilmiştir.

b5) Mehmed Nizâmeddin

Mehmed Nizâmeddin 16 Zilhicce 1323/ 10 Şubat 1906'da dünyaya gelmiştir. Kemâleddin Efendi'nin onun doğumuyla ilgili kaydı şu şekildedir: "Bihamdîhi Te'âlâ üçüncü mahdûm Mehmed Nizâmeddin Efendi iş bu üçyüz yigirmi bir sene-i rûmiyesi Kânûn-ı Sâni'si yigirmi sekizinci ve üçyüz yigirmi üç sene-i Arabiyye'si Zilhicce-i şerifesi on altıncı cumartesi günü fecrin tulû'ı zamânında âlem-i vücûda kadem-nihâde oldu. Cenâb-ı Hak âlim ü kâmil ve ebeveynine mutî' ve münkâd eyleye. Bi-hürmeti Nebiyyi'l-emîn."²⁶⁶ Ancak Nizâmeddin'le ilgili başka herhangi bir resmî yahut gayr-ı resmî kayda rastlayamamamız, Efendigil âilesinin bugün yaşayan büyüklerinin onun hakkında hiçbir bilgiye sahip olmamaları ve Kemâleddin Efendi'nin ikinci oğlu Abdülhamid'in âile arasında "Küçük Efendi" olarak anılması Nizâmeddin'in erken yaşta vefât ettiğini göstermektedir.

265 *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143, vr. nr. yok.

266 Metinde "ğarik-i rahmet" terkibi "ğarika-i ğarik-i rahmet" şeklinde yazılıysa da bunun sehiv olduğu kanaatindeyiz. *Mecmûa*, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36, s. 149.

Sonuç

Kemâleddin Efendi Osmanlı Devleti'nin Ma'mûretü'l-azîz/El'azîz'deki son, Türkiye Cumhuriyeti'nin de ilk müftüsüdür. O aynı zamanda dedelerinden tevârüs ettiği dört asırlık ilmî müktesebâtı ömrü boyunca kemâl-i ciddiyetle çalışarak zenginleştirmiş, İslâmî ilimlerin telif geleneği içinde çok önemli yeri olan şerh ve tercüme sâhasına kıymetli katkılarda bulunmuş bir âlim, yüzlerce yıllık medrese sisteminin son temsilcilerinden tanınmış bir müderristir. Taşra hayatının her türlü zorluklarına ve imkânsızlıklarına rağmen tükenmeyen azmi ile bir yandan talebe yetiştirip ilmî eserler verirken öte yandan memleketin şöhretli ulemâsı ile irtibatını koparmamaya azamî gayret sarfetmiştir. Harput'un zengin tasavvufi ikliminden de nasibini almış olan Kemâleddin Efendi şiirleri, edebî yazıları, fetvâları, sohbet ve vaazları ile de yaşadığı dönemde adından söz ettirmiştir. Bir devrin bittiği yeni bir devrin başladığı zaman dilimine denk gelen ömrüne savaşları, türlü istikrarsızlıkları, felâketleri sığdıran Kemâleddin Efendi Cumhuriyet'le birlikte peyderpey çıkarılıp tatbik ettirilen inkılâp kanunlarına istinâden önce azil ve sürgüne mahkûm edilmiş, sonra da yakalandığı ağır hastalıkla mücâdele etmek zorunda kalarak sessiz sadâsız terk-i hayât eylemiştir.

Bu makalede rahle-i tedrisinden geçmiş, vaazlarına iştirâk etmiş, sohbet halkalarında bulunmuş insanların da vefâtıyla birlikte neredeyse tamamen unutulmuş Harput'un bu büyük âliminin, El'azîz'in bu muteber müftüsünün, kökü XVI. asra uzanan bir ulûm-ı İslâm hânedânının âhir ömründe kıymeti bilinmeyen bu son vârisinin hayatı, eserleri ve âile efrâdı üzerinde durulmuştur. Kemâleddin Efendi'nin maruz bırakıldığı muâmele, değişen hayat tarzı, başkalaşan şartlar ve burada tadâd etmeyi zâid bulduğumuz çeşitli gâileler onun evlâd ü ahfâdının farklı sahalarına meyletmeleri neticesini doğurmuş; onun vefâtıyla birlikte ne yazık ki bir devir de nihâyete ermiştir.

Kemâleddin Efendi gibi Harput'a değer katan nice müftü, âlim ve müderris bulunmaktadır. Son zamanlarda yapılan bazı çalışmalara bu zevâtın birkaçı konu edilmekteyse de maalesef bunların neredeyse tamamı tekrardan öteye geçmemektedir. Araştırmacıların akademik bilgiye ulaşmalarının geçmişe göre daha kolaylaştığı bu çağda Harput ulemâsıyla ilgili malumâtı hâlâ yalnızca merhum İshak Sunguroğlu'nun meşhur eserinden özetlemeleri, başta çeşitli arşiv vesikaları olmak üzere yeni kaynaklara ulaşmamaları, bu zevâtın artık giderek sayıları azalan hâtıra sahibi torunlarıyla irtibâta geçmemeleri, Elazığ'ın o dönemi idrâk etmiş insanlarına kulak vermemeleri, dönemin matbuâtını yok saymaları büyük bir eksikliklerdir. Bu makalenin söz konusu ulemânın hayatlarının ve eserlerinin bahsettiğimiz zengin kaynaklar esas alınarak teferruatlı bir biçimde incelenmesine vesile teşkil etmesi en büyük temennimizdir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Diyânet İşleri Başkanlığı, Kemâleddin Efendi dosyası.

Diyânet İşleri Başkanlığı, Ömer Naîmî Efendi dosyası.

BOA, BEO, dosya nr. 2367, gömlek nr. 177459.

BOA, BEO, dosya nr. 2378, gömlek nr. 178310.

- BOA, BEO, dosya nr. 3113, gömlek nr. 233410.
BOA, BEO, dosya nr. 3573, gömlek nr. 267955.
BOA, DH. MKT., dosya nr. 1304, gömlek nr. 14.
BOA, DH. MKT., dosya nr. 2657, gömlek nr. 34.
BOA, DH.MKT., dosya nr. 1287, gömlek nr. 52.
BOA, DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 25.
BOA, DH.MKT., dosya nr. 1293, gömlek nr. 65.
BOA, DH.MKT., dosya nr. 2676, gömlek nr. 65.
BOA, DH.MKT., dosya nr. 2760, gömlek nr. 86.
BOA, DH.ŞFR., dosya nr. 60, gömlek nr. 286.
BOA, HSD.AFT., dosya nr. 5, gömlek nr. 62.
BOA, MF.MKT., dosya nr. 507, gömlek. 40.
BOA, DH.MUİ., dosya nr. 21-3, gömlek nr. 8.

Yazma Eserler

- İbnülemin Mahmud Kemâl, *Kâmilü'l-kemâl*, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnülemin Blm., nr. 3341.
İbn Vehbân, Ebû Muhammed Emînuddin, *el-Manzûmetü'l-Vehbâniyye*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 35916.
Kemâleddin Harputî, *Duâ Mecmûası*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 89.
Kemâleddin Harputî, *Tesbîtü'l-mefhûm fî tahkîki't-tebe' iyyeti beyn'l-'ilmi ve'l-ma'lûm*, AÜDTCF Kütüphanesi, Mustafa Con Blm., A, nr. 237.
Mecmûa, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36143.
Mecmûa, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 38182.
Mecmûa, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36.
Süyûtî, *Câmiü's-sağîr*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 36447.

Sürelî Yayınlar ve Salnâmeler

- 1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Sâlnâme-i Ma'mûretü'l-azîz*, [Ma'mûretü'l-azîz] Vilâyet Matbaası, ty.
Altan Dergisi
Beyânü'l-Hak Dergisi
Cerîde-i Sûfiyye Mecmûası

Cumhuriyet Gazetesi

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

Hazîne-i Fünûn Mecmûası

İlmiye Salnâmesi, Matbaa-i Âmire 1334.

Ma' mûretü'l-azîz Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Posta Gazetesi

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, İstanbul 1321.

Satvet-i Milliye Gazetesi

Turan Gazetesi

Matbu Çalışmalar

Ahmed Hilmi, "Fâzıl-ı Şehîr Abdülhamîd Hamdî Efendi Rahmetullâh", *Ceride-i Sûfiyye*, XXIV/7 (İstanbul 1330), s. 6-7.

Akandere, Osman, "Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 43 (Ankara 2009), s. 343-406.

Akgündüz, Ahmet, "Dede Cöngü", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 76-77.

Akyürekli, Mahmut, *1925 Diyarbakır-Elazığ Yargulamaları: Gereğe ve Hükümleriyle Şark İstiklal Mahkemesi Kararları*, I-II, İstanbul 2014.

_____, *Şark İstiklal Mahkemesi: 1925-1927*, İstanbul 2013.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, I-V, İstanbul 1996.

Arslan, Ahmet Turan, "Harput'ta Bir Âlim Sülâlesi: Efendigil Âilesi", *Dünü ve Bugünüyle Harput: Sempozyum Tebliğleri*, Elazığ 1999, II, 77-102.

Aslantürk, Ayşe Hümeysra, "Nesefî, Necmeddin", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 571-573.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, I-III, İstanbul 1969.

Ateş, Süleyman, *Bir Ömür Böyle Geçti*, I-II, İstanbul ty.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri*, İzmir 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, I-III, İstanbul 1999.

Aydoğmuş, Günerkan, *Harput Kültüründe Din Âlimleri*, Elazığ 1998.

Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 175-176.

Baytulluoğlu, Hamdi, "Milli Mücadele Başlıyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, I/22 (İstanbul 1969), s. 41-43.

- Bediüzzamân Saîd Nursî, *Barla Lâhikası*, İstanbul 2012.
- Bican, Zekerriyya, *Sekizinci Şehir: İz Birakanlar*, I-II, Elazığ 2011.
- Bingöl, Abdülkuddûs, “İsâgücü”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 488-489.
- Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333.
- C.H.P. *Yedinci Büyük Kurultayı*, [Ankara 1948].
- Çelik, Recep, *Milli Mücadelede Din Adamları*, I-II, İstanbul 1999.
- Çevik, Mehmet - Haykır, Yavuz, “Elazığ Basınına Göre Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Elazığ’da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1925-1932)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 211 (İstanbul 2014), s. 195-226.
- Dârü’l-hilâfe Medreseleri Ders Cedvelleri ve Müfredât Programı*, Ankara 1342.
- Dârü’l-hilâfeti’l-aliyye Medresesi Ders Programlarıyla Mûderrisin Kadrosu ve Medâris Kânûnu ve Nizâmnâmesi*, İstanbul 1338.
- Demirel, Yurdal, *Tarık Tahiroğlu’nun Hâtıralarıyla El’ azîzden Elazığ’a*, Elazığ 2007.
- Durmuş, İsmail - Elmalı, Hüseyin, “İbnü’n-Nahvî”, *DİA*, Ankara 2000, XXI, 163-164.
- Durmuş, İsmail, “el-Avâmilü’l-mie”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 106-107.
- _____, “el-Emsile”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 166-167.
- el-Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfü’l-hafâ ve müzîlü’l-ilibâs ammâ iştehere mine’l-ehâdis alâ elsineti’n-nâs* (thk. Ahmed el-Kalâş), I-II, Beyrut 2000.
- el-Ferfûr, Muhammed Sâlih, *el-Muhaddisü’l-ekber ve imâmü’l-asr el-allâmetü’z-zâhid es-seyyidü’ş-şerîf Muhammed Bedrüddîn el-Hasenî*, Dımaşk 1986.
- Elmalı, Hüseyin, “İbnü’n-Nahvî, el-Kasidetü’l-münferice’si ve Tercümesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16 (İzmir 2002), s. 37-56.
- _____, “İzhârü’l-esrâr”, *DİA*, Ankara 2001, XXIII, 506-507.
- el-Mâlih, Muhammed Riyâd, *Âlimü’l-ümme ve zâhidü’l-asr el-allâmetü’l-muhaddisü’l-ekber Bedrüddîn el-Hasenî*, Dımaşk 1977.
- Emiroğlu, Cemâleddin, *İmam Efendi: Sohbetnâme*, I-III, Elazığ 1983-1985.
- Erdem, Ömer Naîmî, “Atamın Mezarında”, *Altan*, sy. 44-47 (Elazığ, Şubat 1938), s. 53.
- _____, “Harput Şâirleri: Hacı Hayri”, *Altan*, sy. 24 (Elazığ, Mart 1937), s. 5-6.
- _____, “Medenî Kanunun Bâriz Vasıfları”, *Altan*, sy. 44-47 (Elazığ, Şubat 1939), s. 41-46.
- _____, “Tetkikler: Harput Şâirleri”, *Altan*, sy. 39-42 (Elazığ, Eylül 1938), s. 39-40.
- Ergün, Mustafa, “Ders Programları ve Ders Kitapları Tarihi-I: Medreselerde Okutulan Dersler ve Ders Kitapları”, *Afyonkarahisar Üniversitesi Anadolu Dil-Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, sy. 1 (Afyon 1996), s. 7-37.
- Fuzûlî, *Dîvân*, İstanbul 1268.

- Gümüş, Sadrettin, “Cürcânî, Seyyid Şerîf”, *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 134-136.
- Güz, Nurettin, *Tek Parti İdeolojisinin Yayın Organları Halkevleri Dergileri 1932-1950*, Ankara 1995.
- Has, Şükrü Selim, “Mülteka'l-ebhur”, *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 549-552.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Mesâbihu's-sünne”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 258-260.
- Haykır, Yavuz - Çevik, Mehmet, “Tek Parti Döneminde Elazığ'da Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1934-1945)”, *Turkish Studies*, sy. IX/7 (Ankara 2014), s. 331-377.
- _____, “Elazığ (El'aziz) Halkevi Yayınları ve Altan Dergisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 171 (İstanbul 2007), s. 211-237.
- Hindî, Alâüddîn Alî el-Müttakî, *Kenzü'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl* (thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekkâ), I-XVIII, Beyrut 1985.
- Hüseyin Vassâf, *Kemâlî'l-kemâl: Bir Eski Zaman Efendisi İbnülemin Mahmûd Kemâl* (haz. İsmail Kara-Fatih M. Şeker), İstanbul 2009.
- İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk* (thk. Muhibbüddîn Ebî Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî), I-LXXX, Beyrut 1995-1996.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1988.
- İpşirli, Mehmet, “Hüseyin Hüsnü Efendi”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 552-553.
- _____, “Mahreç”, *DİA*, Ankara 2003, XXVII, 387-388.
- İzgi, Cevat, “Halebî, Nürüddin”, *DİA*, İstanbul 1997, XV, 232-233.
- Kallek, Cengiz, “el-Hidâye”, *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 471-473.
- Kandemir, M. Yaşar, “eş-Şemâilü'n-nebeviyye”, *DİA*, İstanbul 2010, 500-501.
- _____, “eş-Şifâ”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 134-138.
- Kara, Muzaffer Ayhan, *Atatürk'ün Yarbayı Talat Turhan İçin Ne Dediler*, İstanbul 2004.
- Karataş, Ahmet, “Harput Ulemâsından Müderris-Müftü Mehmed Kemâleddin Efendi'nin Rekâik: Hadîs-i Erbaîn Risâlesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 48 (İstanbul 2015), s. 57-94.
- Kemâleddin Harputî, “Kaside-i Feride Tercemesi: Mukaddime”, *Beyânü'l-Hak*, III/62 (21 Cemâziye'l-evvel 1328), s. 1251-1252.
- _____, “Makâme-i Sûfiyye”, *Ceride-i Sûfiyye*, nr. 24/16 (6 Rebîü'l-evvel 1331), s. 3.
- _____, *Kaside-i Münferice'nin Tahmîsiyle Berâber Türkçe Şerhi*, Ma'mûretü'l-azîz 1317.
- Keskinbora, H. Kadircan, *Bilimde, Siyasette Milli Mücadelede Bir Işık: Esat Işık*, İstanbul 2010.
- Kılıç, Hulusi, “el-Kâfiye”, *DİA*, Ankara 2001, XXIII, 153-154.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ* [haz. Aysun Sungurhan Eyduran], Ankara 2009.
- Koca, Ferhat, “Ferâizü's-sirâciyye”, *DİA*, İstanbul 1995, XII, 367-368.

- Kutay, Cemal, *İstiklâl Savaşının Maneviyat Ordusu*, I-II, İstanbul 1977.
- _____, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları*, Ankara ty.
- Küçük, Cevdet, "İstiklâl Mahkemeleri", *DİA*, Ankara 2001, XXIII, 350-355.
- _____, "Millî Mücadele", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 76-83.
- Küçük, Hülya, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, İstanbul 2003.
- Kütükoğlu, Mübahat S., "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 [İstanbul 1978], s. 1-212.
- _____, "Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 507-508.
- Mazıoğlu, Hasibe, *Ahmet Remzi Akyürek ve Şiirleri*, Ankara 1987.
- Mısıroğlu, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücâhidler*, İstanbul 1992.
- "Millî Müdâfaa Döneminde Müdâfaa-i Hukuk Teşkilatları" (yay. haz. Tarih Araştırmaları Grubu), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, II/19 (İstanbul 1986), s. 9-10.
- Osman Bedreddin Erzurumî, *Gülzâr-ı Sâmîni*, I-II, İstanbul 1993.
- _____, *Gülzâr-ı Sâmîni: Mektûbât* (haz. Ülker Yeniucun), I-II, İstanbul 2006.
- Özbalıkcı, M. Reşit, "Muğni'l-lebib", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 384-386.
- Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 329-330.
- Özel, Ahmet, "Haskefi", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 387-388.
- _____, "İbn Âbidîn", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 292-293.
- Özen, Şükrü, "Tenkîhu'l-usûl", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 454-458.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1971.
- Resmî Gazete*, 7 Nisan 1948.
- Sarıkoyuncu, Ali, *Millî Mücadelede Din Adamları*, I-II, Ankara 2007.
- Sertoğlu, Midhat, "Millî Mücadele'ye Yardım Ettikleri İçin Cezalandırılmak İstenenlere Dair Yayınlanmamış Belgeler", *Hayat Tarih Mecmûası*, yıl 14, sy. 2 (Şubat, İstanbul 1978), s. 47-49.
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında*, I-IV, İstanbul 1958-1968.
- Sünbülzâde Vehbî, *Nuhbe-i Vehbî*, İstanbul 1310.
- Şeyhülislâm Yahyâ, *Dîvân*, İstanbul 1334.
- Tahiroğlu, A. Tarık, "El'azîz Hatıraları (1929-1938)", *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1999*, Ankara 2002, s. 123-192.
- Taşkın, Ünal vd., *Elazığ Eğitim Tarihi*, Elazığ 2010.
- Turan, Ömer, "Millî Mücadele Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV/45 (Ankara 1999), s. 821-834.

Turhan, Talat, "Said-i Nursî'den Günümüze CHP'yi Tasfiye Operasyonu", *Türk Solu*, sy. 75 (İstanbul, 7 Şubat 2005), <http://www.turksolu.com.tr/75/Turhan75.htm>.

Türkgeldi, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütârekelerinin Tarihi*, Ankara 1948.

Unan, Fahri, "Mevleviyet", *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 467-468.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Tavâli' u'l-envâr", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 180-181.

Yenişehirli Avnî, *Dîvân*, İstanbul 1302.

Zengin, Zeki Salih, "Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV/1 (Ankara 2003), s. 187-226.

_____, "Kurtuluş Savaşı Döneminde ve Cumhuriyet'in Başlarında Türkiye'de Medreseler ve Din Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIII/2 (Ankara 2002), s. 277-313.

_____, "Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi", *Dinî Araştırmalar*, V/13 (Ankara 2002), s. 81-106.

Sözlü Tarih Çalışması

Abdullah Nâzırlı (d. 1920, Elazığ'ın manevî büyüklerinden, emekli Kur'an Kursu hocası. Görüşme tarihleri: 28.08.2015-31.08.2015-Elazığ)

Cemâleddin Emiroğlu (d. 1940, Elazığ'ın manevî büyüklerinden, emekli vâiz. Görüşme tarihimiz: 30.08.2015-Elazığ)

Dr. Tayyar Altıkulaç (d. 1938, Diyânet İşleri Eski Başkanı. Görüşme tarihimiz: 22.06.2015-İstanbul)

Feza Turhan Tosun (d. 1958, iş kadını, Talat Turhan Bey'in kızı. Görüşme tarihimiz: 06.06.2015-İstanbul)

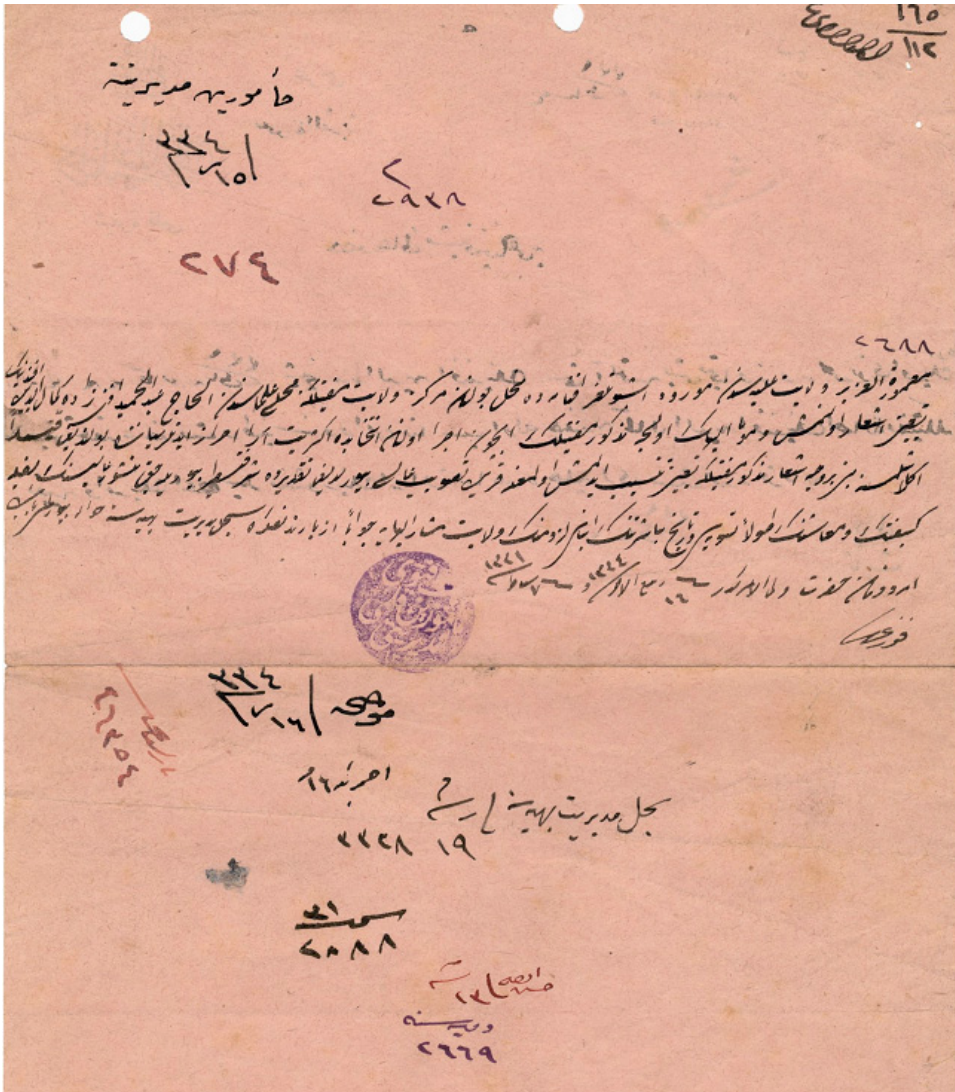
Meral Kurulay, (d. 1958, ilkokul müdürü, Abdülhamid Efendi'nin torunu, Vecihe Hanım'ın kızı. Görüşme tarihi: 10.08.2015-İstanbul)

Prof. Dr. Mutia Canan Efendigil Karatay (d. 1943, kardiyolog ve dâhiliye mütehassısı, Kemâleddin Efendi'nin torunu, Ömer Naîmî Eendi'nin kızı. Görüşme tarihleri: 05.06.2015-06.06.2015-İstanbul)

Prof. Dr. Süleyman Ateş (d. 1933, Diyânet İşleri Eski Başkanı, Ömer Naîmî Efendi'nin talebesi. Görüşme tarihi: 27.04.2015-İstanbul)

Talat Turhan (d. 1924, emekli albay, Kemâleddin Efendi'nin torunu, F. Râşide Hanım'ın oğlu. Görüşme tarihi: 06.06.2015, 07.11.2015-İstanbul)

II. Kemâleddin Efendî'nin Ma'mûretü'l-azîz müftülüğüne tayin edilmesi üzerine Me'mûrîn Kalemî'ne özlük işlemlerinin yeniden düzenlenmesi ile alâkalı gönderilen belge:

165/113 Me'mûrîn Müdiriyyetine Fî 15 R[ebîülâhîr] sene [1]334

Ma'mûretü'l-azîz vilâyet-i 'aliyyesinden mevrûd iş bu telğrafnâmeden münhal bulunan merkez vilâyet müftülüğine mahallî ulemâsından el-Hâc Abdülhamîd Efendîzâde Kemâleddin Efendî'nin ta'yîni iş'âr olunmuş ve mûmâileyhin evvelce mezkûr müftülük için icrâ olunan intihâbda ekseriyyet ârâ ihrâz edenler meyânında bulunduğu kayden anlaşılmasına mebnî ber-vech-i iş'âr mezkûr

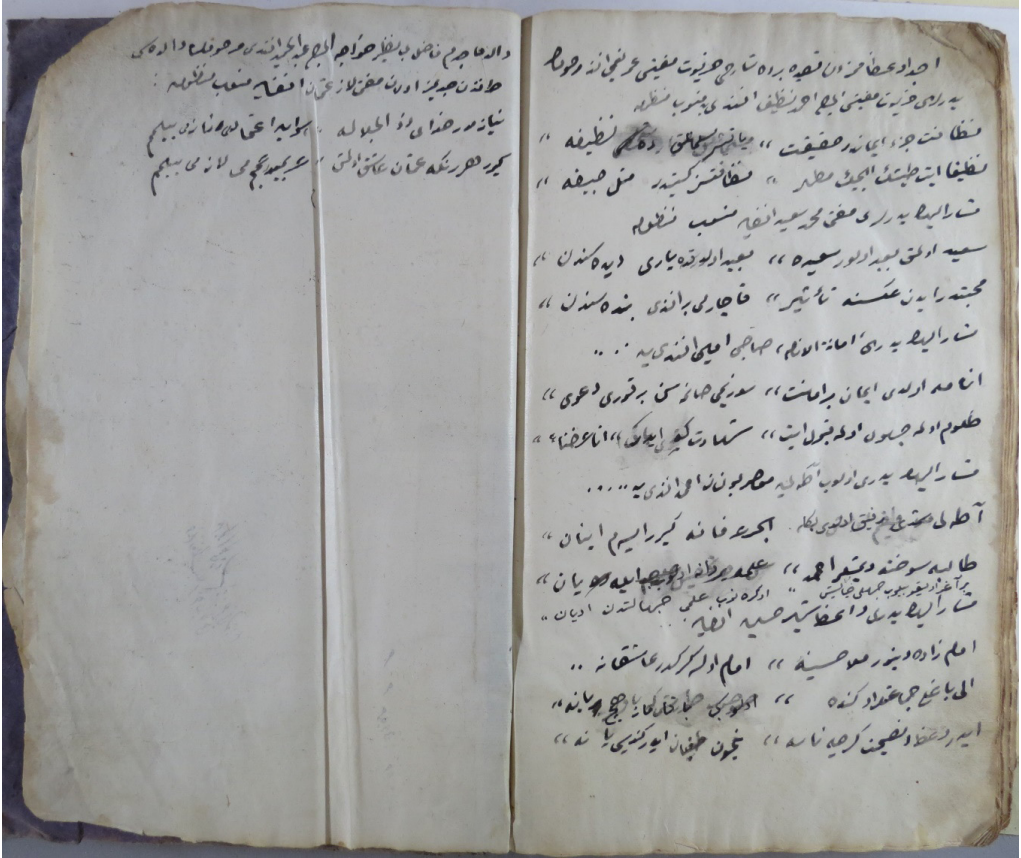
müftülüğe ta'yini tensib edilmiş olmağa karîn-i tasvîb-i 'âli buyuruldu-ğu takdîrde şeref-tastîr buyurulacak menşûr-ı 'âlisinin leffiyile keyfiyetin ve ma'âşının usûlen tesviyesi ve târîh-i mübâşeretinin inbâsî lüzûmunun vilâyet-i müşârûn ileyhâya cevâben izhârından sonra sicil müdîriyet-i behiyyesine havâle buyurulmasına emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir.

Fi 16 Rebîü'l-âhir sene 1334 ve fi 7 Şubat sene 1331

Bâb-1 Fetvâ Me'mûrîn Kalemî Müdîriyeti [mühür]

Mücebince fi 16 R[ebîülâhir] sene [1]334²⁶⁷

III

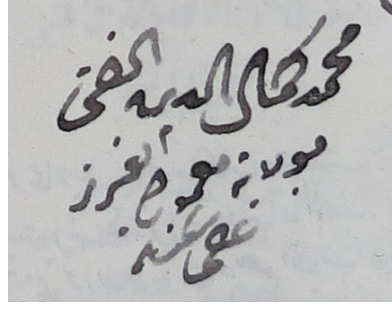

Kemâleddin Efendi'nin el yazısından bir örnek. (Mecmûa-i Fetâvâ, AÜİF Kütüphanesi, Yazmalar Blm., nr. 37019-20, vr. 130^b-131^a)

IV

V

Kemâleddin Efendi'nin mührü (solda) ve müftüyken kullandığı imza (sağda).

VI

Kemâleddin Efendi'nin babası Abdülhamîd Hamdî Efendi (solda) ve dedesi *Kasîde-i Bürde* şârihi Müftü Ömer Naîmî Efendi'nin Harput'taki mezarları. Abdülhamîd Efendi'nin mezar taşındaki manzûme Kemâleddin Efendi'ye âittir.²⁶⁸

268 Manzûme için bk. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, II, 162.

VII

Kemâleddin Efendi'nin âilesinin medfun olduğu Harput'taki mezarlığın genel görünüşü. Fotoğrafta görülen kavuklu mezar taşları Efendigil âilesinin âlimlerine âittir. Buna göre en öndeki mezar Kemâleddin Efendi'nin ağabeyi Saîd Efendi'nin, arka sol kısımdaki baba Abdülhamîd Hamdi Efendi'nin, hemen yanındaki dede Ömer Naîmî Efendi'nin, en sağdaki kavuklu mezar ise Kemâleddin Efendi'nindir.

Fotoğraftan kısmen görüldüğü üzere mezarlık oldukça bakımsız olup, bilhassa Efendigil âilesine âit olan mezarların önemli bir kısmı yıpranmış, bazı taşlar devrilmiş ve kırılmış, mezarların yükselteleri kaybolmuş, kimisi toprağa karışmış vaziyettedir. Kalan taşların tamamı ise oksitlenmiş, bazılarının yazıları artık okunamaz hâle gelmiştir. Mezarlığın hemen üst kısmında İmam Efendi'nin merkadinin bulunması Nakşî-Sâminî müridânından vefât edenlerin de buraya gömülmesine yol açmakta ve mezarlığa her geçen gün yeni kabirler ilâve edilmektedir. Yer sıkıntısı olduğu için toprağa karışmış veya sahipsiz gibi görünen mezarların tahrip edilip yerine yeni mezarların açılması bizde **Harput'un ilim ve irfân geleneğine tartışmasız en büyük katkısı olan bu âilenin** mezarlarının yakın gelecekte yok olacağı endişesini doğurmuştur. Elazığ Vâliliği ve Belediyesinin gerekli yasal düzenlemeleri yaparak burayı koruma altına almaları, her geçen gün tahrip olan bu mezarların bakım ve düzenlemelerini üstlenmeleri Harputumuz için büyük bir kazanım olacaktır.

